

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

A SZERBIAI PÁRTSZÍNTÉR A 2000. OKTÓBER 5-I
FORDULAT UTÁN

Vladimir Goati írása

VÁLLALKOZHAT-E SZERBIA AZ „INTEGRÁCIÓ
TÉNYEZŐJÉ”-NEK A SZEREPÉRE A BALKÁNI
KATLANBAN?

Major Nándor írása

A BŰNÖK ÁRNYÉKÁBAN

Srđa Popović, Latinka Perović és Don Branko Sbutega
vallomásai

35 ÉVES A JUGOSZLÁVIAI MAGYAR TELEVÍZIÓZÁS
Szemelvények Németh Árpád visszaemlékezéséből

IN MEMORIAM

Tripolsky Géza, Gion Nándor

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XXXII. évfolyam, 2002. 5. szám

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ

Fő- és felelős szerkesztő:

Fehér Kálmán

A szerkesztőbizottság tagjai:

Csehák Kálmán

Papp Árpád

Kéziratgondozás:

Márton István

Čekić Ida

A szerb nyelvű szövegeket fordította:

Kartag Nándor

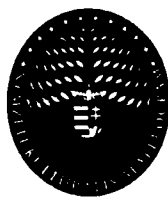
Márton István

Tördelőszerkesztő:

Buzás Mihály



NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA



A HATÁRON TÚLI MAGYARSÁGÉRT
ILLYÉS KÖZALAPÍTVÁNY

Folyóiratunk támogatói: a Tartományi Művelődési és Oktatási Titkárság,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram, az Illyés Közalapítvány
és a Nyílt Társadalomért Alap – Jugoszlávia

TARTALOM

Vladimir Goati:	Strukturális konfliktusok	5
Major Nándor:	Ideiglenesek vagy átjárhatóak	16
Dr. Szalma József:	Alkotmány és jog Szerbiában és Jugoszláviában	19
Srđa Popović:	A szörnyű közöny	23
Latinka Perović:	A bűn árnyéka, mely megöl minden reményt	26
Don Branko Sbutega:	Hogyan emelt a gonosztevő gaztettének emlékművet?	29
Bartha Áron:	Közép-Európa és a Balkán	33
Dragan Klaić:	A veszedelmet a színház inkább sejtette, mint tudta	41
Szombathy Bálint:	Szabadkai szeizmográf	52
Fekete J. József:	„Nausikaa kocsija után”	62
Beder István:	Egy agglegény életsorsa	72
Sinkovics Éva:	Szecessziós könyvészet és tipográfia	79
Németh Árpád:	Tévések	90
Bordás Győző:	In memoriam: Tripolsky Géza	124
Balázs Attila:	In memoriam: Gion Nándor	127

STRUKTURÁLIS KONFLIKTUSOK

A szerbiai pártszintér a 2000. október 5-ei fordulat után

Szerbiában az új pártok megalakítása 1989 végén kezdődött (erről bővebben: Vukomanović, 1998), azóta 1990 végéig 50 párt jött létre, majd ezt követően 1996 elején a számuk elérte a 161-et, 2002 kezdetére a 250-et, az év közepére pedig a több mint 300-at. A pártok számossága tekintetében Szerbia nem „deviáns eset”, hisz ugyanez a jelenség megfigyelhető Közép- és Délkelet-Európa más posztkommunista országaiban is. Montenegróban 1990 végéig 20 pártot, három politikai tömörülést és egy politikai mozgalmat jegyeztek be. Ebben a jugoszláv köztársaságban 1992-ben a pártok száma 27-re, 1996-ban 58-ra, 2000 végén pedig 65-re emelkedett. A JSZSZK egykori, majd önálló államokká alakult köztársaságaiban úgyszintén temérdek párt jött létre: Horvátországban 1990-ben 40 pártot vettek nyilvántartásba, 1999-ben a számuk elérte a 84-et, Macedóniában (1990) a 31-et, Szlovéniában pedig a 124-et. A nagyszámú párt létezését Közép- és Délkelet-Európa posztkommunista országaiban alátámasztják a következő adatok is: Magyarországon 1889-ben 120, Bulgáriában (1991) 61, Csehszlovákiában (1991) 79, Lengyelországban (1991) kb. 300, Romániában pedig (1992) 128 párt volt. Szerbia sajátosága mégis az, hogy a vizsgált időszakban (1990–2000) a pártok száma állandóan emelkedett, míg e régió országainak többségében a növekedés a 90-es évek közepére elérte a maximumot, s ezt követően stagnáció vagy csökkenés tapasztalható. Szerbiában a pártok expanziójának egyik oka abban rejlik, hogy a bejegyzésükhöz 100 aláírássra van szükség, ezzel ellentétben a negyed annyi lakosú Szlovéniában 200, a hasonló népességű Finnországban pedig 5000 aláírás kell.

A Szerbiában bejegyzett pártok nagy többsége nem aktív részese a politikai életnek; egyes pártok csak néhány hónapig működtek, s azután eltűntek a politikai színterről („meteor-pártok”), másoknál viszont minden befejeződött a nyilvántartásba vétellel. A szerbiai politikai színtéren 2000 közepén 30 párt van tevőlegesen jelen, beleértve a nemzeti kisebbségi és regionális pártokat is. *Ez alkalommal nem foglalkozunk minden bejegyzett párttal, de az összes működő párttal sem: figyelmünket csak azokra, egy szűkebb körbe tartozó pártokra összpontosítjuk, amelyeknek a vizsgálódásunk tárgyát képező időszakban (1990–2002) sikerült akár egy köztársasági vagy szövetségi választáson megszerezniük a*

szavazatok legalább öt százalékát. Ezt szem előtt tartva, a releváns pártok közé a következők sorolhatók: a Demokrata Párt (DP), a Szerbiai Demokrata Párt (SZDP), a Szerbiai Szocialista Párt (SZPSZ), a Szerb Radikális Párt (SZRP), a Szerb Megújodási Mozgalom (SZMM) és a Szerb Egységpárt (SZEK).

A kilencvenes évek elején, a rendelkezésünkre álló, de nem teljes adatok alapján úgy értékeltük, hogy Szerbia lakosságának 8–9 százaléka tagja valamelyik pártnak (Goati, 1996; 103), ami hozzávetőlegesen megegyezik a Szerbiai Kommunista Szövetség (SZKSZ) tagságának lakossági részarányával 1989 végén.

TAGSÁG ÉS VEZETŐSÉG

Értékelésünk szerint a kilencvenes évek második felében sem következett be változás a párttagok lakossági részarányában, habár minden párt felnagyította tagságának létszámát. Összehasonlítva a pártvezéreknek a taglétszámmal vonatkozó nyilatkozatait a pártoktól kapott megbízható adatok valamelyikével és az empirikus felmérések eredményeivel, azt a feltevést fogalmaztuk meg, hogy a pártok legalább egyharmaddal felnagyítják tagjaik számát (Goati, 2000; 67). Felmerül a kérdés: a 2000. október 5-ei gyökeres politikai fordulat utáni időszakban tapasztalható-e valamilyen változás a pártok tagságának lakossági részarányában?

A köztársasági választásokon 2000 decemberében, az ugyanebben az évben megtartott szövetségi választásokhoz viszonyítva, az SZSZP és az SZRP együtt egymillió-százezer szavazatot veszített, a Szerbiai Demokratikus Ellenzék (SZDE) a decemberi választásokon pedig háromszázezer nagyságrendű szavazatkülönbséget ért el. Értelemszerűen, feltételezhető tehát, hogy ebben az időszakban bekövetkezett a párttagok átcsoportosulása is. E hipotézist az támasztja alá, hogy az október utáni időszakban a győztes SZDE koalíció pártjaira, elsősorban a két legnagyobbra (DP és SZDP), új tagok hulláma „locscsant”, akik közül, valószínűleg, sokan korábban a vesztes pártok soraiban voltak (SZSZP és SZRP). Az új tagok „dagállyal felérő hullámveréséről” tanúskodnak azok az adatok is, amelyek arról szólnak, hogy a DP taglétszáma – ahogy az a párt hivatalos információjából kiszűrhető – 2002 elején elérte a 103 251-et, ami 42 százalékos növekedést jelent a két évvel korábbi állapothoz viszonyítva. Még ennél is nagyobb expanzió tapasztalható az SZDP vonatkozásában, hisz tagjainak létszáma 2002 elején elérte az 53 000-et (*Politika*, 2002. március 26.), ami, értékelésünk szerint 8–10-szeres taglétszám-növekedést jelent 2000 közepéhez képest.

Azt a hipotézist, miszerint a posztoktóberi időszakot a tagságnak az egyik pártból a másikba történő átcsoportosulása, s nem a párttagság összlétszámának a csökkenése jellemzi, a belgrádi Alternatív Kutatások Központja által (*A kormány felelőssége* címen) végzett empirikus felmérések eredményei is alátámasztják. Ezek szerint Szerbia nagykorú polgárainak párttagsági részaránya 10 százalék körül mozog. Ha abból a feltételezésből indulunk ki, hogy a megkérdezettek kisebb hányada nem akarta felfedni saját párthovatartozását – itt elsősorban az SZSZP és az SZRP tagjaira gondolunk, akik 2000 októbere óta ellenzékben vannak –, arra a következtetésre jutunk, hogy 2002 közepén Szerbia összlakosságának valamivel kevesebb, mint tíz százaléka volt tagja valamelyik pártnak. Ez nagyfokú hasonlóságot mutat a pluralizmus előtti kor-

szakot (1989), valamint a pluralista korszakon belüli állapotokat jellemző százalékarányokkal. E tekintetben Szerbia különbözik Közép- és Délkelet-Európa országainak zömétől, amelyekben 1990 után a párttagok részaránya a lakosság körében jelentősen megcsappant: a korábbi állapotokat jellemző körülbelül tízszázalékos részvételi arány Lengyelországban 1,3, Magyarországon 2, Csehországban, Romániában és Szlovéniában 4 százalékra apadt.

A vonatkozó régió posztkommunista országokban a párttagok számának a pluralizmus előtti időszakhoz viszonyított rohamos csökkenése nemcsak a többpártrendszer immanens fogyatékoságairól szóló, a proletariátus diktatúráját megjelenítő rendszerek által folytatott fél évszázados propagandának a következménye, amit különben, joggal, nyomatékosít Linc és Stepan (1998; 295), hanem más tényezőknek is. Az egyik: a hatalmon lévő kommunista pártok tagjainak egy része, akik valóban hittek pártjuk programirányelveiben – miután a reálszocializmus megbukott, a kommunista pártok pedig lemondtak integráló eszméikről és értékeikről – olyan, etikailag érthető döntést hoztak, hogy felhagynak párttevékenységükkel. A másik: a pártvezetőségek azon készségének a hiánya, hogy minél több tagot toborozzanak, ami a pártoknak a tömegesség iránti „szükséglete” megcsappanásáról tanúskodik. Mindez azért következett be, mert az elektronikus médiumok kulcsfontosságú szerepet kaptak a választási kampányokban, ami által csökkent a párttagok jelentősége. Itt már a „kor szellemének” hatásáról van szó: a posztkommunista országokban ekkor alakulnak ki a demokratikus rendszerek. Ezek, ahogy az több szerző is megállapítja: „... a posztmodern politika” érájában jöttek létre (Kitschelt et al, 2000; 396), ami alatt főképp az elektronikus média nagyobb szerepe értendő a politikai kommunikáció folyamataiban, s így feleslegessé válik a tagság tömegessége.

Mivel Közép- és Délkelet-Európa posztkommunista országainak többségében a pártoknak sikerült a növekvő – az elektronikus médiumok szolgáltatásainak megrálgatásából adódó – pénzügyi kiadások nagy részét „átadni” az állami büdzsére, összjövedelmükben csökkent a párttagdíj része és szerepe, s kisebb lett a tagok létszámától való függőségük is. Ezért nem volt véletlenszerű, hogy a pártok finanszírozására fordított költségvetési eszközök növekedési arányával párhuzamosan felgyorsult a tagok létszámának a csökkenése Magyarországon, Csehországban, Lengyelországban, Szlovéniában, Romániában és Bulgáriában. A költségvetési eszközök összege és a párttagság száma közötti szoros, negatív előjelű összefüggés empirikusan is bizonyítottá vált Izraelben. Ebben az országban a pártoknak folyósított hatalmas pénzügyi segély 1969 és 1973 között serkentőleg hatott a párttagok számának fogyatkozására (Mendilow, Roper szerint, 2001; 13).

Felvetődik azonban a kérdés: miért nem csökkent Szerbiában a párttagok száma, hiszen itt is, mint Közép- és Délkelet-Európa többi posztkommunista országában, az elektronikus médiumok nagy szerephez jutottak a választási kampányokban és a pártok is egyre több pénzt kapnak az állami költségvetésből, illetve az adófizetők zsebéből, s egyre kevesebbet a tagdíjakból? A magyarázatot valószínűleg a körülmények két vonulatában kell keresni. Egyfelől, az 1989–1990 közötti szerbiai politikai változások – ellentétben a kommunista országok többségével – nem jelentették egyben a radikális szakítást is az „önigazgatású szocializmussal” és annak domináns ideológiai paradigmájával. Az

a benyomás, miszerint Szerbiában 1990-ben csak „kozmetikázott” intézményes változásokat eszközöltek, erőteljesebb lett azzal, hogy semmiben sem újult meg a politikai elit, amely, Slobodan Milošević-tyal az élen, hatalmon maradt. Ezért a Szerbiai Kommunista Szövetség tagjai (SZKSZ) nem szembesültek – mint a régióban hatalmon lévő kommunista pártok tagjai – további politikai tevékenységük megkérdőjelezhetőségével, hanem többségük továbbra is az SZSZP-ben maradt, azt remélve, s nem ok nélkül, hogy meghosszabbíthatják létezését, és csak kisebb részüket csatlakozott új pártokhoz. Másrészt Szerbiában, Közép- és Délkelet-Európa országainak többségétől eltérően, jelentősen csökkent a társadalomban megmutatkozó politikai konfliktusok intenzitása. S ez nemcsak az 1990-től 2000. október 5-éig tartó időszakra érvényes, amikor megbukott Milošević rezsimje, hanem a későbbi periódusra is, mert az októberi fordulat után hamarosan szakadás következett be a győztes SZDE koalíción belül, valamit kiéleződött a politikai torzskodás az SZDP és a „megmaradt SZDE” között, amiről később majd több szót ejtünk. *Azok az adatok, amelyek a párttagság konstans tömegességére vonatkoznak a pluralizmus előtti és a pluralizmus három időbeli metszetében, 2002-vel bezárólag, erőteljesen azt az értékelést sugallják, hogy a valamikori kommunisták többsége folytatta aktív politikai szerepvállalását a többpártrendszerben is, s ez, valószínűleg, hozzájárult ahhoz, hogy Szerbia politikai életében fennmaradjanak a pluralista korszakot megelőző időben domináló viselkedési formák és normák.*

Egyes szerbiai pártok tagsága és szavazóbázisa között eltérőek az arányok, s a 2000 szeptemberében tartott szövetségi választásokon az alábbiak szerint alakult: az SZSZP 1:4 (400 000 tag – 1 532 841 szavazó), az SZDE 1:25 (80 000–2 040 646). Csehországban és Bulgáriában az ex-kommunista pártok tagjai és szavazói közötti arány 1:10, Lengyelországban 1:50, s ezek jóval kisebb értékek, mint Szerbiában (az SZSZP esetében), de jóval nagyobbak a többi újonnan alakult párt vonatkozásában azokban az országokban, ahol nem ritkán az alig néhány ezer fős tagsággal rendelkező pártok a választásokon több száz ezer szavazatot is kapnak (Kitschelt et oth, 2000; 395).

VÁLTOZÓ ERŐVISZONYOK

Szerbia pártrendszere 1990–2002 között elsősorban az egymást követő (szukcesszív) választások eredményeinek hatására változott. A vizsgált időszakban (1990, 1992, 1993, 1997, 2000) megtartott öt választási megmérettetés lényegbevágóan fontos jellemzője a pártok közötti erőviszonyokat illető nagyfokú ingadozás, ami a pártok és a pártrendszer instabilitásáról tanúskodik. A pártok ingadozó választási eredményeit ecsetelő számadatok, elvi síkon szemlélve, kétféle változásra mutatnak rá. Egyfelől arra, hogy a választópolgárok a későbbi választásokon a helyett a párt helyett, amelyet az előző választáson támogattak, egy másik, de ugyanabból a „politikai családból” származó pártra voksolnak. A „politikai család” vagy politikai irányzat alatt az alábbiit kell érteni: „... azoknak a pártoknak a csoportját, amelyek egymáshoz hasonlóak keletkezési módjuk, programirányelveik, politikai tevékenységük irányultsága, támogatóik szociális jellegzetességei és belső szervezettségük tekintetében” (Goati, 2000; 69). A változások másik fajtája az, amikor a választópolgárok egy másik „politikai családhoz” tartozó pártra adják le szavazatukat. A választási eredmények oszcillációja a nyugat-európai országokban az utóbbi két évtized-

ben növekvő irányú, de itt elsősorban az ugyanahhoz a „politikai családhoz”, osztályjellegű tömörüléshez tartozó pártok viszonyában történő változásokról van szó (class cleavage block). Ezzel ellentétben, a különböző tömörülésekhez tartozó pártok közötti választótestület-csere mértéke csökkenőben van (Mair, 1997; 28–31).

Szerbiában az egymást követő választások eredményeinek az összehasonlítása, a vizsgált időbeli keretben, azt mutatja, hogy nagyméretű eltolódások következtek be a pártok közötti erőviszonyokban. Ezt szemléltetik a választótestületen belüli ingadozásokról szóló adatok is, ami alatt azoknak a szavazatoknak a százalékaránya értendő, amelyek az előző választásokhoz képest „tulajdonost (pártot) változtattak”. Ezeket az adatokat úgy számítjuk ki, hogy a parlamenti pártokra leadott szavazatokban megmutatkozó – az előző választások eredményeihez viszonyított – pozitív és negatív eltéréseket summázzuk. Szerbiai szinten a következő adatokról van szó: 1992 – 46,4; 1993 – 35,8; 1997 – 21,8 és 2000 – 85,2. A választótestületen belüli ingadozások átlagos összértéke elérte a 47,2-t. A pártok közötti erőviszonyok hullámmása viszont nem csupán szerbiai sajátosság, kifejezetten érzékelhető Közép- és Délkelet-Európa más posztkommunista országaiban is, amit a következő adatok szemléltetnek: Montenegróban (5 választási ciklus) 31,5, Horvátországban (3) 25,6, Szlovéniában (2) 30,5, Magyarországon (2) 31,2, Lengyelországban (2) 31,3 stb. (Čular, 2000; 136). A választótestületen belüli átlagos ingadozás eltérő a világ különböző részeiben meg az egyes országcsoportok között is: Nyugat-Európában (1945–1985) 97, a régebbi latin-amerikai demokráciákban 20,5, az újabb kori latin-amerikai demokráciákban 30 és 4 posztkommunista országban 35,3 (Mainwaring, 1998; 71; hasonlóan Mair, 1997; 182–183).

A fenti adatok összehasonlítása azt mutatja, hogy Szerbia a választótestületen belüli ingadozás tekintetében jócskán megelőzi a hasonlítás alapul vett államokat, régiókat, ami drámai változásokról tanúskodik a pártok erejét illetően, és intézményesített létük gyenge lábakon álló megalapozottságát bizonyítja.

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy Szerbiában a vizsgált időszakban a választótestület-csere a „politikai családok” keretein belül zajlott-e le, vagy mégis túllépte a „politikai családok” határait, akkor egyértelmű, hogy az utóbbi megállapítás közelebb áll az igazsághoz. Erre vonatkozólag, természetesen szinte lehetetlen egzakt adatok birtokába jutni, mert a különböző „politikai családokhoz” tartozó pártok gyakran alakítanak egymás között választási koalíciókat, s így a választási eredményeket nem lehet kétséget kizáróan az ilyen „családokra” felbontani. Jó példája ennek a Szerbiai Demokratikus Mozgalom (DEPOS) koalíció 1992 és 1993 között, amelyben, a nacionalista irányultságú pártokon kívül, szerepet vállalt a liberális irányzatú Szerbiai Polgári Szövetség (SZPSZ) is. Ez még inkább vonatkozik az SZDE (DOS) koalícióra, amelyben, a kommunista irányzaton kívül, szinte az egész politikai paletta helyet kapott. Azok az adatok, amelyek arról tanúskodnak, hogy a különböző „családokhoz” tartozó pártok gyakran lépnek egymás között szövetségre, erőteljesen sugallják a feltételezést, hogy Szerbiában a „politikai családoknak” nincs kifejezett programirányultságuk és (vagy), hogy kicsi a közöttük lévő „politikai távolság”. *Mindez azt bizonyítja, hogy a „politikai család” koncepció nem teszi lehetővé a megbízható elemzéseket és előrejelzéseket, emiatt a pártközi, pártrendszerbeli kérdések további elemzésekor (a következő fejezet-*

ben) a „pártpólus-koncepció” kifejezést fogjuk használni, amelynek az értelmét ott definiálni is fogjuk.

A pártrendszer változásait Szerbiában, a választási eredményeken kívül, döntően befolyásolta az új pártszövetségek megalakulása és a régiek szétesése, valamint az egyes pártokon belüli szakadás is. A Szerbia politikai életére messzemenő hatást gyakorló politikai szövetségek közé kell sorolni az 1998 márciusában megalakult köztársasági koalíciós kormányt, amelyet, egyfelől az SZSZP és a JEB, másfelől pedig az ultranacionalista SZRP hozott létre („vörös-fekete koalíció”). A szerbiai pártszíntéren és általában a politikai életben gyökeres változásokat hozott az Együtt koalíció (SZMM, DP és a Szerbiai Polgári Szövetség) 1997 tavaszán történt szétesése, de az SZDE koalíció 2001-ben bekövetkezett szakadása is, amikor az SZDP különvált az „SZDE-mínusztól”. Végül, 2002 első felében is történt egy párton belüli szakadás, aminek komoly politikai következményei lehetnek: az SZSZP-ből kivált az elégedetlen szárny, és megalakította a Szocialista Néppártot, élén Branislav Ivkovićyal.

AKTUÁLIS HELYZETKÉP

Szerbia pártszínterén a 2000. október 5-e utáni történéseket két változás és egy állandó jellemzi. Az első változást a 2000 decemberében megtartott választások hozták, mivel akkor jelentős hatalom-átcsoportosulás történt a meghatározó pártok közötti viszonyban. A második változás az SZDE szétesésével (2001. augusztus) következett be, s akkor ismét alapjaikban rengtek meg az erővonalak. Állandó jellegű maradt viszont, hogy a pártok a parlament fölött állnak, valamint, hogy a parlamenti többség semmibe veszi a parlamenti kisebbséget.

Részletesen taglaljuk az előbbi megállapításokat.

A két említett változás közül az első a 2000 decemberében megtartott köztársasági választásokon következett be. Méreteit illusztrálja, hogy az addig domináns pártpólus (SZSZP–SZRP) – amely addig a mandátumok 76 százalékával (a 250-ből 196-tal) rendelkezett – teljesen kiszorult, mivel a képviselői helyeknek csupán a 24 százalékát (60 mandátum) szerezte meg. Az eddigi gyengébb pártpólus, amelyet az SZDE testesített meg és egyetlen képviselője sem volt az 1997-ben megválasztott parlamentben – kiharcolta a mandátumok 70,4 százalékát (176 honatya). A „pártpólus” fogalmát Maximilián Strmiska vezette be, és ez alatt olyan meghatározó politikai pártok vagy pártszövetségek értendők, amelyeknek támogatottsága a választásokon jelentős, és eleget tesznek két feltételnek: „... láthatóan különböző és egymástól különálló alakzatoknak kell lenniük, azaz az adott ideológiai és politikai kontinuumon egymástól távol kell állniuk, azzal, hogy elegendő a választási megalapozottságuk, de ugyanakkor ezzel egy időben megfelelően konszolidáltak, meg egymástól különválasztottnak is kell lenniük”. (Strmiska, 2001; 10). A pártpólusokon belül ez a szerző különbséget tesz a kulcsfontosságú pártok („sarokkő-”, „törzs-”, „pillérpártok”) és a kis, „szatellitpártok” között.

Szerbiában 1990-től a 2000. október 5-ei politikai fordulatig tevételesen két egyenlőtlen erejű pártpólus volt jelen a politikai színtéren. Az elsőnek, a hatalminak, az SZSZP volt a pillére, amelyhez időnként csatlakoztak, vagy támogatásban részesítették a hatalomban való részvétel nélkül más pártok, elsősorban az SZRP, majd a JEB és az Új Demokrácia. A másodiknak, a kép-

lékeny ellenzékiinek, a törzsét 1990-tól 1997 közepéig az SZMM képezte, később pedig ezt a szerepet átvette a DP. A programirányelvek tekintetében a két pártpólus élesen elkülönült egymástól: a hatalmi görcsösen ragaszkodott a gazdaság meglévő tulajdoni struktúrájának megtartásához, hangsúlyozta Milošević rezsimjének demokratikusságát és energikusan elítélte a nemzetközi közösséget a JSZK és Szerbia iránt tanúsított ellenséges magatartása miatt, míg az ellenzéki e kérdések kapcsán kitartóan ellentétes és lényegbevágóan különböző álláspontokat képviselt. A két pólus „választói klientúrája” úgyszintén különbözött egymástól. A hatalmi pólus szociális támpontját (figyelmet kívül hagyva az SZSZP és az SZRP közötti bizonyos különbségeket) a szociális létra alsó fokain levők képezték, iskolai végzettségük és szociális helyzetük függvényében. Ezen kívül, ennek a pólusnak átlagon felüli támogatottságot biztosítottak az idősebb polgárok és a városi külterületek, valamint a falvak lakói. Ezzel ellentétben, az ellenzéki pólus jóval mélyebb gyökereket engedett a társadalmi piramis felső részein. E pólus támogatói nagy százalékban „toborzódtak” a városi lakosság magasabb iskolai végzettségű, módosabb és életkoruk szerint fiatalabb rétegeiből.

A 2000 szeptemberében megtartott szövetségi és – még inkább – a decemberi köztársasági választások radikális fordulatot jelentettek, amelynek révén az ellenzéki pártpólus hatalomra került, a hatalmi pedig ellenzékibe szorult. A kulcsfontosságú folyamatok és történések Szerbia pártszínterén azonban csak rövid ideig zajlottak a két pólus közötti viszonyok, mozgások vetületében, mivel az SZDP 2001 augusztusában elhagyta a hatalmi ágot, ami ismét alapjában rengette meg a kialakult „pártreliefet”. *Mivel az SZDP az egyik legerősebb párt Szerbiában, melynek befolyása – ezt számos empirikus felmérés eredményei alátámasztják – körülbelül egyenlő az SZDE többi pártjának a befolyásával. Az SZDP kiválásával a koalícióból egy új pártpólus jött létre, ami, a programcélok és a választási bázis összetétele tekintetében, különbözik attól a tömörüléstől, amelynek pillérét a DP képezi. Az SZDP és a DP programjai közötti differentia specifica elsősorban a nemzetközi közösséggel és Vajdaság autonómiájával kapcsolatos álláspontokban jut kifejezésre. Az SZDP 2000. október 5-e előtt is kifejezett fenntartással viseltetett a nemzetközi közösség, elsősorban az USA iránt (erről: Goati, 2000; 92). Ezek a fenntartások közvetlenül 2000. október 5-e után, taktikai okokból, háttérbe szorultak. A győztes SZDE erőfeszítései ugyanis arra irányultak, hogy a JSZK-t bekapcsolja a legfontosabb nemzetközi intézményekbe, a nyugati államoktól, főleg az USA-tól, pedig minél nagyobb gazdasági segítyt biztosítson.*

A lappangó programbeli különbségek 2001 közepén mégis a felszínre törtek, amikor a nemzetközi közösség feltételhez – elsősorban a hágai nemzetközi bírósággal való együttműködéshez, de főképp a JSZK volt elnöke, Slobodan Milošević kiszolgáltatásához – kötötte a Jugoszláviának nyújtandó gazdasági segély folyósítását. Az SZDP elvi síkon nem ellenezte a kiszolgáltatást, de azt hangoztatta, hogy mindezt megfelelő szövetségi törvénynek kell megelőznie. A gyakorlatban azonban az SZDP – a montenegrói Szocialista Néppárt és a Szerb Néppárt támogatása mellett, amelyek különben a 2000 szeptemberében megejtett szövetségi választásokon határozottan Milošević oldalára álltak – blokkolta a törvény meghozatalát. Amikor Szerbia kormánya ezt a kérdést rendelettel rendezte, és lehetővé tette Milošević kiszolgáltatását Há-

gának (2001. június 28.), az SZDP ezt élesen elítélte, majd hamarosan kilépett a köztársasági kormányból. Vajdaság státusának kérdésében az SZDP 2000. október 5-e előtt is különböző álláspontot képviselt a DP-vel és az SZDE pártjainak többségével szemben. Az SZDP megalakulása óta (1992) Szerbia regionalizációja mellett kardoskodott, s eközben *en général* elutasította az autonómia koncepcióját, azzal az érveléssel, hogy az magában foglalja az állami-ság elemeit is, ami, e párt értékelése szerint, veszélyezteti Szerbia területi integritását. Az említett két pólus, tehát a DP és az SZDP között, a programbeli különbségeken kívül, egyes „érintkezőpontok” is felfedezhetők, mint pl.: a JSZK megőrzésére irányuló törekvés, a piacgazdaság melletti elkötelezettség és a jog uralmának biztosítása. Minden azonban, szemmel láthatóan, nem elég ahhoz, hogy szövetségük fennmaradjon.

Amíg, tehát, a DP és az SZDP közötti programbeli eltérések megvoltak az október előtti érában is, addig a „választói klientúráik” struktúrájában mutakozó különbségek túlnyomóan az SZDE hatalomra jutása után jelentkeztek. Ezek a különbségek mégis azoknak az új támogatóknak a beáramlásával magyarázhatóak, akik az SZSZP-ből és az SZRP-ből a győztes SZDE-be „rohantak át”. A vesztes pártokból átfolyó „dezertőr hullám” azonban nem „loccsant szét” egyenletesen az SZDE minden pártjára – a zömük az SZDP felé irányult. Ennek alapvető okát, valószínűleg, abban a programbeli hasonlóságban kell keresni, ami az SZSZP, az SZRP és az SZDP között létezik a nemzetközi közösség, valamint a hágai nemzetközi bírósággal való együttműködés iránti bíráló magatartásukban. Ez a közelség mindenesetre lehetővé tette, hogy az SZSZP és az SZRP valamikori szimpatizánsainak a „lojalitása áttevődjön” az SZDP felé. Az SZDP által képviselt pártpólus vonzáskörébe kerültek, 2002 közepén, bizonyos kisebb pártok is (SZMM, Népi Demokratikus Párt).

Az a pártpólus, amelynek az SZSZP képezi a törzsét, programbelileg lényegesen különbözik mindkét előzótól, hiszen továbbra is ugyanazokat az integráló eszméket és értékeket vallja, mint amikor hatalmon volt: a miloševići rezsim intézményeinek és értékeinek támogatása, szembeszegülés a privatizációval és a JSZK-nak a nemzetközi közösségbe való bekapcsolódásával. Ezen kívül, az SZSZP és a hozzá közel álló SZRP azt állítják, hogy 2000. október 5-én illegálisan döntötték meg a hatalmukat, s ezért restaurálni kell a „volt rezsimet”, emiatt ezek a pártok rendszerellenesnek tekinthetők. Ehhez a pólushoz tartozik a SZEP (SSJ) is, amely az október előtti időszakban parlamenten kívüli pártként támogatta Milošević rezsimjét, miután pedig 2000-ben bejutott a köztársasági parlamentbe, rendkívüli közelségbe került a nemzetközi közösség és a köztársasági parlament által elfogadott reformtörvények vonatkozásában megnyilvánuló SZSZP-s és SZRP-s álláspontokhoz. Az SZSZP-vel fémjelzett pártpólus a „választói klientúra” struktúrájának tekintetében is különbözik az SZDE-n belüli szakadás után keletkezett mindkét pólustól: azoknál, ugyanis, nagyobb mértékben támaszkodik a társadalmi piramis alapjára („aljára”). E pártpólus társadalmi bázisának egyértelműbb megfogalmazásához hozzájárult a jobb anyagi helyzetben levő csoportoknak a győztes táborba, elsősorban az SZDP soraiba való már említett „átállása”.

A hárompólusú pártstruktúra Szerbia sajátossága a közép- és délkelet-európai országok többségéhez viszonyítva, ahol – Strmiska szerint – kétpólusú a politikai színtér. A kétpólusú pártrendszer előnye a hárompólusúval szem-

ben abban nyilvánul meg, hogy a választási eredményekkel összhangban lehetővé teszi a demokratikus versengést, meg a békés hatalomváltást. Ilyen lehetőség nincs Szerbia hárompólusú rendszerében: itt, a nagy programkülönbségek következtében, nehezen valósítható meg a pártpólusok közötti együttműködés.

A szerbiai három pártpólus választási ereje, s ezt hangsúlyozni kell, majdnem egyenlő. Erre a következtetésre utalnak azok az adatok, miszerint a 2000 decemberében megtartott választásokon az SZDE koalíció által megtestesített pólus a voksok mintegy kétharmadát (64,4 százalékát) szerezte meg, majd valamivel több mint fél év múlva két, csaknem egyenlő erejű pólusra osztozott. Erejét tekintve nem maradt le mögöttük az október 5-e előtt hatalmon levő pólus sem (SZSZP, SZRP), amely 2000 decemberében a választópolgárok 27,3 százalékának a szavazatát szerezte meg, s ha ehhez hozzáadjuk a SZEPP mellett döntő 5,6 százalékot is, akkor e pólus részaránya 32,9 százalék.

A Szerbiában a 2001 és 2002 során elvégzett nagyszámú empirikus kutatás a tanácstalan és a választásokon részt venni nem kívánó polgárok arányának állandó növekedését mutatja, de azt nem, hogy jelentős eltolódás következett volna be a három pártpólus közötti erőviszonyokban. Mindezt figyelembe véve, nagy valószínűséggel megjósolható: ha az elkövetkező hónapokban lennének újabb parlamenti választások, azokon egyetlen pártpólus sem szerezne abszolút parlamenti többséget. Magyarán: egyikük sem alakíthatna önállóan homogén kormányt, így a kormányalakításhoz két pólus kompromisszumára lenne szükség. Mivel az ilyen megállapodásokból – érthető okokból – kimaradna a rendszerellenes pártok alkotta pólus, a koalíciós kormány „tagjelöltjeit” az a két pólus adná, amelyek a DP és az SZDP köré tömörülnek. Ám, a két pólus írott programját illető, már említett különbségek (egyébként ezek okozták az SZDE kettészakadását), valamint a vezetők közötti személyes ellentéteknek a szakadás utáni elkerülhetetlen kiéleződése miatt, szinte valószínűtlen a két pólus közötti egészséges és időtálló kompromisszum a koalíciós kormány ügyében.

Már említettük, hogy Szerbia politikai életében állandónak bizonyult a parlament alárendelt szerepe. A pártvezetőségek „nyúlványaként” való megjelenítése kifejezett volt a „régisim” idejében is (erről: Antić, 1998). Az 1992-ben elfogadott választási törvény megkönnyítette a pártoknak azt a lényükből fakadó törekvését, hogy a rendszer keretein belül uralmuk alá rendeljék a parlamentet, s az élet minden szféráját. A vonatkozó rendelkezés a pártvezetők, azaz a pártvezérek számára lehetővé tette a képviselők megválasztására való döntő befolyást, nemcsak a pártlisták kialakításakor (ami a részarányos rendszerrel járó szükséges rossz, „születési rendellenesség”), hanem azt is, hogy saját belátásuk szerint – a pártlista sorrendjétől függetlenül, a voksolás után – jelöljék ki a mandátumok tulajdonosainak kétharmadát (kiemelés V. G.). *A hasonlítási alapot képező választási rendszerekben ilyen megoldás nincs. Egy „torz újításról” van szó, amellyel a törvényhozó elképesztő mértékig növelte a választási rendszer említett hibáját, és valójában közvetett részarányos rendszert alakított ki (erről: Goati, 2001; 258).*

A népképviselők megválasztásáról szóló (2000. október 9-én), sietve elfogadott, s 2000 decemberében alkalmazott törvény azonban megmutatta, hogy a rossz megoldásnál is van rosszabb. A 83. szakasza ugyanis feljogosítja a párt-

vezetőket arra, hogy a voksolás után ne csak a képviselői helyek kétharmadát „utalják ki”, hanem – a lista létező sorrendjétől függetlenül – az összeset. A pártvezetőségnek a jelöltek feletti dominációja, sajnos, képviselővé választásuk után sem szűnik meg. A parlamentben önállóan fellépő és szavazó képviselővel szemben ugyanis a párt vezetősége hatásos fegyvert vehet be: kizárhatja a pártból, ami után – a törvény 88. szakasza értelmében – automatikusan következik a mandátum megvonása is. *Mindezt figyelembe véve, az a következtetés vonható le, hogy a 2000. október 5-e utáni időszakban nem teremtődött meg a képviselők alapvető szabadsága sem, márpedig anélkül a parlament autonómiájának elve pusztá képzeltessé válik. Politikailag nem szabad képviselőkkel ugyanis a parlament szerepe, ahelyett, hogy a nyílt politikai vita és a legfontosabb kérdések döntéshozatali központja lenne, továbbra is a párteltek álláspontjainak beccikkelyezésére szűkül. A helyzet még rosszabb a pártok csúcavezetőségeinek megcsontosodott és oligarchikus magatartása miatt.*

A parlamentnek a pártok vezetőivel szembeni alárendelt helyzete az október utáni időszakban, a miloševići rezsimhez hasonlóan, abban is megnyilvánul, hogy a többség, pontosabban a többségi pártok vezérei, nem tartják be a „parlamentari játékszabályokat”. Tipikus példája ennek az SZDP kilépése a köztársasági kormányból (2001. augusztus 17.). Ezt követően kérdéssé vált az „SZDE mínusz” koalíció parlamenti többsége, a kormányt pedig a bizalmatlansági szavazás sikerének veszélye fenyegette. Ilyen körülmények között az „SZDE mínusz” elnöksége határozatot, a Szerbiai Népképviselőház Adminisztratív Bizottsága pedig jogérvényes döntést hozott, melynek alapján, „az üléseken való rendszertelen megjelenésük” miatt, lecserélik az SZDE koalíció listáján megválasztott 36 képviselőt. Az elvi jellegű és ártalmatlannak tűnő döntésnek azonban, amit hivatalosan a parlamenti munka hatékonysága iránti igényrel indokoltak meg, jelentős erőátcsoportosítás lett a következménye, s leginkább az SZDP képviselőit sújtotta (21). Az SZDE jelöltlistáján ugyanis az SZDP-ből már csak 13 név maradt, így ez a párt 8 helyet veszített volna (képviselelőinek száma pedig 45 helyett 37 lenne), és ugyanennyivel növekedett volna a kormányzó „SZDE mínusz” képviselői helyeinek a „szaldója”. Mivel a képviselők megválasztásáról szóló (2000. évi) törvény 88. szakasza a képviselőcserére feljogosító okok között nem említi az üléseken való rendszertelen részvételt, az SZDP panasszal fordult a Szövetségi Alkotmánybírósághoz, és megtagadta a köztársasági parlament munkájában való részvételt. Az Alkotmánybíróság méltányolta az SZDP érvelését, az Adminisztratív Bizottság pedig 2002. július 29-én látszólag elfogadta a bíróság döntését. Az „SZDE mínusz” azonban, elnökségének újabb döntését végrehajtva, később mégis úgy döntött, hogy az SZDP-t megfosztja mind a 45 képviselői helyétől! Ennek következtében a 2000-ben megválasztott képviselőház, működésének második évében, ugyanolyan „csonka lett”, mint amilyen volt az 1997-ben megválasztott parlament (Goati, 2001; 113).

MÁRTON István fordítása

IRODALOM

- Antonić Slobodan. 1998. Functioning of the Federal and Republican Parliaments, In: *Elections to the Federal and Republican Parliaments of Yugoslavia* (Serbia and Montenegro) 1990–1996, Ed. Vladimir Goati, Berlik: Sigma.
- Čular, Goran. 2000. Vrste stranačke kompeticije i razvoj stranačkog sustava, U: *Hrvatska politika 1990–2000*, Ur. Mirjana Kasapović, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Goati, Vladimir. 1996. *Stabilizacija demokratije ili povratak monizmu*, „Treća Jugoslavi-ja” sredinom devedesetih, Podgorica: UNIREKS.
- Goati, Vladimir. 2000. *Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990 do 2000*, Bar: Conteco.
- Goati, Vladimir. 2001. *Izbor u SRJ od 1990. do 1998., Volja građana ili izborna manipulacija, Dodatak: Izbori 2000*, (drugo dopunjeno izdanje), Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju.
- Kitschelt, Herbert, Zdenka Mansfeldova, Radoslaw Markowski, and Gabor Toka. 2000. *Post-Communist Party System, Competition, Representation and Inter-Party Cooperation*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Linc, Huan, Stepen, Alfred. 1998. *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Beograd: Filip Višnjić.
- Mainwaring, Scott. 1998. Party Systems in the Third Wave, *Journal of Democracy*, (July), No. 3: 67–82.
- Mair, Peter. 1997. *Party System Change, Approaches and Interpretation*, Oxford: Clarendon Press.
- Merkel, Peter. 1980. »The Sociology of European Parties: Members, Voters, and Social Groups«, In: *Western European Party Systems*, New York and London: The Free Press.
- Roper, Steven. 2001. „Campaign Finance in South East Europe: The Case of Romania”, Paper presented at the the Conference on Party Funding and Finance in Central and Eastern Europe, Open Society Institute/COLPI, 2–3 November 2001.
- Strmiska, Maximilián, Challenges of Consolidation and the Post-Communist Party Systems, Collections of Essay, Brno: Masarik University.
- Vukomanović, Dijana. 1998. A Short History of Political Parties, In: *Elections to the Federal and Republican Parliaments of Yugoslavia* (Serbia and Montenegro) 1990–1996, Ed. Vladimir Goati, Berlin: Sigma.

IDEIGLENESEK VAGY ÁTJÁRHATÓAK

Vállalkozhat-e Szerbia az „integráció tényezője”-nek a szerepére a Balkáni Katlanban?

Nemrég egy rokonszenves fiatal szerb történész figyelemre méltó kijelentést tett a belgrádi NIN-ben. „Azok, akik a Montenegrótól való elszakadás és az önálló Szerbia eszméjét hirdetik – írta a történész –, beláthatnák, hogy Szerbiának mégiscsak haszna származott abból, hogy annak idején egyesült a szomszédaival. Szerbia mindig az integráció tényezője volt ebben a térségben. Nagy történelmi feladatunk most valamiféle integrációt létrehozni a Szerb Köztársasággal, a Bosnyák–Horvát Föderációval és Macedóniával. Ezért azt gondolom, hogy Szerbia és Montenegró mint közös állam csak első lépés lesz a további integrációk felé. A független Szerbiának mégis kisebb esélye volna arra, hogy egyesüljön a Szerb Köztársasággal, mint Montenegróval összefogva; hiszen a Szerb Köztársasággal csak akkor lehetséges egyesülni, ha vele jön a Bosnyák–Horvát Föderáció is, márpedig ugyan ki remélhetné, hogy az utóbbiak örömmel egyesülnének egy olyan országgal, amely kizárólag szerb töltetű volna. Szerbiának ezen nagy célja, és a Drinán túli szerbekkel való egyesülés – akik csak ideiglenesen szakadtak el az anyaországuktól – az a keret, amelyen belül választ kell kapnunk arra a kérdésre: vajon el kell-e Szerbiának válnia Montenegrótól vagy sem.”

Különös, hogy 2002. szeptember 7-én a Drina menti határvárosban, Mali Zvornikban Vojislav Koštunicának, Kis-Jugoszlávia államfőjének is az szaladt ki a száján, hogy a Szerb Köztársaság „a családhoz tartozik”, meg hogy „ideiglenesen van elválasztva Szerbiától”. Szarajevóban, a bosnyák politikai elit soraiban ez menten nagy felzúdulást keltett. Koštunica szavaiból természetesen területi aspirációt olvastak ki Szerbia részéről. Koštunica a felháborodásra előbb nyeglészkedve odavágta, hogy nincs mit mondania. Pár nap múlva azonban magyarázkodni kezdett, hogy elismeri a daytoni határokat, rosszul értelmezték a szavait, a mindegyre integrálódó világban a határokat ideiglenesnek tekinti, így értette, amit mondott, természetesen nemzettársaira vonatkozólag is, a nemzetközi törekvések és az európai integráció szellemében.

Rokonszenves történészünk integrációs elképzelésének azonban, amellyel némi vonatkozásban Koštunica államfő szavai is összecsengenek, van egy elgondolkodtató történelmi vonatkozása. 1991-ben ugyanis, miután Szerbia ré-

széről kirobbantotta a horvátországi háborút, Slobodan Milošević szerbiai köztársasági elnök azt remélte, hogy Jugoszláviát megőrizheti Szerbia, Montenegró, Bosznia-Hercegovina és Macedónia összetételében. Tehát ugyanolyan összetételben, amilyennek létrehozására rokonszenves történelmünk napjainkban buzdít. Milošević boldog-boldogtalannal fáradhatatlanul tárgyalgatott annak érdekében, hogy ez az elgondolás valóra váljon. Alija Izetbegović bosznia-hercegovinai köztársasági elnök azonban rámutatott: Bosznia-Hercegovina a bosnyákok, szerbek és horvátok társnemzeti alapon működő állama, s ezt a társnemzeti viszonyt csak abban az esetben őrizheti meg, ha a föderációnak Szerbia is, Horvátország is tagállama marad. A Szerbiával, de Horvátország nélkül működő föderációban a szerbek Bosznián belül is óhatatlanul dominanciára tennének szert, a horvátok meg óhatatlanul kisebbségi létbe kerülnének. A föderációban domináló erőviszonyoknak a kihatása hozná ezt magával a köztársaságok szintjén. Izetbegović szerint Horvátország távozása esetén Bosznia-Hercegovina csak abban az esetben őrizhette volna meg a társnemzeti viszonyt állami létének alapjául, ha maga is a függetlenség útjára tért volna. S az 1992-ben kiírt népszavazáson Bosznia-Hercegovina lakosságának 64 százaléka valóban a függetlenségre szavazott. De úgy ám, hogy a bosnyákok meg a horvátok a függetlenségre, a szerbek meg a függetlenség ellen adták le voksukat. Azon a napon, amikor a népszavazás eredményeképpen Bosznia-Hercegovina nemzetközi elismerést nyert, Milošević Szerbiája Bosznia-Hercegovinában is kirobbantotta a háborút.

Kétségtelen, hogy a szerb politikai elit többsége még napjainkban is Szerbia integratív szerepének a bővületében él. Nem veszi figyelembe a történelmi előzményeket. De a magunk részéről nézzünk szembe a dologgal: az integratív szerep, amelyet rokonszenves történelmünk fentebb Szerbiának tulajdonított, csupán megszépített kifejezés a hódító szándéokra. S ez is történelmi örökség. Fel kell figyelni arra, hogy ebben, az Európai Unió által körülzárt Balkáni Katlanban Horvátország sem, Bosznia-Hercegovina sem, Macedónia sem, Albánia sem kíván integrációra lépni egyetlen szomszédjával sem. Sőt ma már Montenegró is függetlenségre pályázik. Mindegyik ország meg van elégedve saját létével és keretével. Mindegyiküket kielégíti, ha a szomszédja együttműködik vele, s ha békén hagyja. Csak éppen Kis-Jugoszlávia, illetve Szerbia nem fér a bőrébe, s magához kívánja integrálni ezt is, azt is, amazt is.

Mintha a szerb politikai elit többsége képtelen volna felfogni, hogy napjainkban az „integráció tényezője”-nek a szerepére már a Balkáni Katlanban sem vállalkozhat Szerbia, hiszen az csupán az Európai Unióé lehet. Mert ugyan mi előnye származhatna abból Macedóniának vagy Bosznia-Hercegovinának, ha az Európai Unióba történő betagosodás előtt integrálódna Szerbiával? Talán úgy nagyobb kiváltságra tehetne szert? Nem, semmi kiváltságot sem élvezhetne. Miért volna jobb számára, ha például képviselőtét Szerbiával közösen alakítaná ki az Európai Unió parlamentjében, mikoron közvetlenül, a saját nevében is kialakíthatja? A négy ország együtt sem kapna nagyobb képviselőtét, mint amekkorát külön-külön összeadva kap. Szerbiának meg kellene értenie, hogy csak akkora, amekkora, s nem nagyobb. Miért nem jut eszébe például Svédországnak, hogy a skandináv országok vele integrálódva szerepeljenek az Európai Unióban, vagy miért nem nyaggatja Litvánia, esetleg Lengyelország a többi balti országot, hogy vele integrálódva kerüljenek be az Európai Unióba? Miért van az, hogy Magyarország politikai elitjéből sem

akadt senki, aki belépés előtt Szlovákiát az integrálódás rögeszméjével zaklatta volna csak azért, mert a határon túl magyarok, innen meg szlovákok is élnek?

A szerb politikai elit többségének az „integrálódó világ” országhatáira vonatkozó elképzelése is értelmetlen. Az elit többsége úgy beszél a Szerbia és Bosznia-Hercegovina közötti országhatárról, mintha az a leendő integrálódás következtében csak „ideiglenes” volna. De Kosovónál saját déli országhatárát véglegesnek meg változtathatatatlannak, s véletlenül sem ideiglenesnek tekinti. Az Európai Unióban viszont a határok csak átjárhatóak, de felettébb szilárdak. Sehol sem ideiglenesek. Még akkor sem, ha nemzetársakat választanak el egymástól. Franciaországnak például eszébe nem jutna Belgiumot integrációval molesztálni annak ürügyén, hogy a vallonok franciák. Arról sem tudunk, hogy a németek ideiglenesnek tartanak országhatárukat Ausztria felé, arra emlékeztetve, hogy az osztrákok nyilvánvalóan németek.

Természetesen a szerb politikai elit okulhatna mind a bosznia-hercegovinai, mind pedig a kosovói protektorátus intézkedéseiből. Hiszen mindkét protektorátust épp azért vezették be, hogy a Balkáni Katlan népeinek politikai elitjeit beavassák az államügyeknek az európai felfogással összhangban történő intézésébe. Pillanatnyilag például igen tanulságos lehetne számára Paddy Ashdownnak, a bosznia-hercegovinai protektorátus vezetőjének a kezdeményezése. Ashdown felettébb szükségesnek tartja Bosznia-Hercegovina együvé tartozásának mielőbbi erősítését, méghozzá avégből, hogy Bosznia-Hercegovina itt, a Balkáni Katlanban megállhasson a saját lábán. Ashdownnak szembe kellett néznie például azzal a ténnyel, hogy a háború alatt és után mind a szerbeknek, mind a horvátoknak csaknem a fele elhagyta Bosznia-Hercegovinát, s többségében haza sem kíván már térni; következésképpen az ország lakosságának már csaknem hetven százalékát bosnyákok képezik. A megcsapant szerbség az ország felét kitevő Szerb Köztársaságot igyekezett elszigetelten tartani az ország többi részétől; az elüldözött bosnyákok mindmáig még Bosznia-Hercegovinán belülről is nehezen telepedhettek haza a Szerb Köztársaság területére. Pedig a háború előtt a Drinán túl, Bijeljlinát kivéve, a szerbek egyetlen határ menti községben sem képezték a lakosság többségét. A Drina túlsó partján jórészt bosnyákok éltek. A nemzetközi protektorátus vezetője a 2002 októberében lezajlott bosznia-hercegovinai parlamenti választás után számottevő reformjavaslattal hozakodott elő: erősíteni kell a központi kormány szerepét, fel kell állítani a központilag irányítható vámhatóságot, a központi kormányban meg kell alakítani a hadügyminisztériumot, létre kell hozni a közös haderő egységes vezérkarát, országos méretben egybe kell hangolni az oktatási rendszert. A boszniai szerb politikai elit véleménye szerint viszont ezeknek a reformoknak a realizálása esetén a Szerb Köztársaság „üres hüvely”-lyé válna. Ami természetesen mérhetetlen túlzás.

Arra azonban, hogy az európai viselkedési módot a Balkáni Katlan országaiban belátható időn belül meg lehetne honosítani, senki se vegyen mérget. Aki úgy képzei, hogy a boszniai szerbeket és horvátokat maholnap egybe lehetne integrálni a bosnyákokkal, az jól tenné, ha haladéktalanul megmérné a lázát. Azért viszont e sorok írója bárki előtt jótáll, hogy Szerbiából és Kosovából, akár Montenegróval egybekötve, akár Montenegró nélkül, egyhamar nem lesz működőképes állam. Sem az Óperenciás-tengeren túl, sem az Óperenciás-tengeren innen!

Dr. Szalma József

ALKOTMÁNY ÉS JOG SZERBIÁBAN ÉS JUGOSZLÁVIÁBAN

*Merre tart Szerbia és Jugoszlávia a rendszer-, azaz a kormányváltás
(2000 decembere) után és óta?*

A miloševići korszakot felváltó kormány, az ideiglenes és tartós országalakó-szavazókat más irányvétel felvállalására figyelmeztetve, lekötő kegyességgel nyilatkozott azoknak a demokratikus változásoknak és jogoknak a tekintetében, amelyeknek érvényesítése terén áttörés várható. Azt ígérték a most már igazán más és demokratikusra váltott vadonatúj meggyőződésű szerbiai szavazópolgároknak: czentül az ország hajója Európa felé tart, ahol maradéktalanul kifejezésre jutnak az alapvető emberi jogok (pl. az élethez, a tisztességes megélhetéshez való jog, a lelkiismereti szabadság, a véleményalkotás és véleménynyilvánítás szabadsága, a sajtószabadság, a szociális piacgazdálkodás elve, a tulajdon biztonsága, és nem utolsósorban a kisebbségi jogok, kisebbségi önkormányzatiság, beleértve a decentralizációt, a helyi önkormányzatiság és a tartomány autonómiáját is, az egyenrangú hivatalos kisebbségi nyelvhasználatot, az anyanyelvű és magyar szellemiségű kisebbségi iskoláztatást az óvodától az egyetemig stb.). Egyszóval: a hatalomra lépő koalíció azt ígérte, hogy Szerbia a jövőben európai irányt vesz, normáit harmonizálni fogja az európai egyezményekkel (pl. az emberi jogokról, a kisebbségvédelemről, a nemzeti kisebbségek és népcsoportok nyelvi jogairól, a helyi önkormányzatokról, a határon átnyúló önkormányzati együttműködésről, az oklevelek kölcsönös érvényéről stb.). Lehet ugyan, hogy ezeket az egyezményeket eddig még szerbre le se fordították, de biztos vannak az ígértetveők között olyanok is, akik korábban vagy azóta vették maguknak a fáradságot, hogy elolvassák azokat a normákat, amelyeket az Európa tanácsi és az európai uniós jogharmonizációs követelmények már útmutatóként is megszabtak. Ha már ígéretet tettek, hogy Európa felé tartanak, tudniuk kell, s biztos, hogy tudják is, mire tettek ígéreteket, melyek azok a mércék, amelyekhez közelíteni kell, melyek azok a kis lépések, amelyeket rövid távon meg lehet tenni, s melyek azok a nagyobbak, amelyeket ugyan nehezebb megtenni, de, ha talán fájóak is, hosszú távon gyümölcsözőek.

A kisebbség fellélegezhetett a több mind tíz évig tartó demagóg és elnyomó, diszkriminatív, önmagába zárkózó és mindenkivel, az egész világgal felelő, nemzetiszocialista rendszer leváltásával, amely megelőzőleg szörnyű te-

rülethódító háborúba sodorta saját népét és testvérnépeit is. Az egyébként kisebbségpolitikájában negatív diszkriminációt alkalmazó rezsim abban „pozitív diszkriminációt” alkalmazott, hogy a kisebbséget, ellenkezése ellenére, nagyobb számban kívánta „szerepeltetni” a rezsim által generált háborúban, mint a többséget, mert a kisebbségről azt vallotta, hogy eleve „gyanús eleme” a társadalomnak, s „ezért nem árt”, ha gyakorlati bizonyítékot szolgáltat „lojalitásáról”. A kisebbség, mint tudjuk, erre politikailag úgy válaszolt, hogy a rezsim hagyjon fel a háborúzással, mert nincs szükség a „lojalítás” ilyen való bizonyítására, inkább igyekezzen betartani az emberi jogokat. Persze, volt még sok minden a nemzetközi életből kirekesztett Szerbiában: infláció, katolikus és református temetőrombolás, menekültáradat, amit a kisebbségek tömeges kényszerű kitelepítése és a kisebbségi települések többségekkel való betelepítése kísért. Ne feledkezzünk meg a soha nem látott mértékű galopp-infláció előidézéséről sem, amellyel egyidejűleg hatalmas vagyonokat játszottak át kevesek kezére; a polgárok deviza-takarékbetéteit gyakorlatilag lefoglalták az embertelen háborúk finanszírozásának céljára, de ne soroljuk tovább, akik itt voltunk, nagyon jól tudjuk, hogy az, amit átéltünk, ennél is szörnyűbb, fondorlatosabb és el nem mondhatóan pimaszabb, embertelenebb volt.

Hiába igyekezett jószolgálati közvetítéssel Európa, Amerika, hiába szállt szembe, ellenkezett a kisebbség a háborús politikával és gyakorlattal, nem segített. Végül tudjuk, mi történt: Szerbia egymás után vesztette el összesen öt háborúját, a legutolsót Amerika ellenében, amely jellegénél fogva „csak” figyelmeztető volt. De alapos figyelmeztetés, és arról szólt, hogy betelt a pohár. Kár, hogy korábban nem hallgatott Szerbia és Crna Gora a figyelmeztető jó szóra – nem lett volna annyi szenvedés, annyi (több százezer) emberéletet követelő áldozat, menekült, anyagi kár, lelki szenvedés, nyomor, nemzetközi embargó.

A kisebbség és a jóérzésű többség is egyaránt fellélegzett az új kormányváltó és rendszerváltást ígérő koalíció színre lépésekor, nagy reményeket fűzött hozzá, de igényt is tartott ígéreteinek beváltására. Volt oka rá, hogy követelje jogait, annyi elnyomtatás után. A jóérzésű többség abban is reménykedett, hogy most már minden más lesz. Úgy gondolták, nemcsak hogy megszűnik a diszkrimináció, rendbe jön a gazdaság, létrejön az ígért decentralizáció, hanem a súlyos, hosszan tartó diszkriminációt követi majd a felépülés, a kárpótlás, és az előző helyzet helyreállítása. Pontosan és lehetőleg úgy, ahogyan az ígérek elhangzottak. A kisebbség és a jóérzésű többség úgy gondolta, hogy elég volt a miloševići érában megjátszott kettős mércékből: pl. (1) Kosovo autonómiáját azért kell megszüntetni, mert az „történelmi hovatartozása szerint szerb”, annak ellenére, hogy ott az albánok kerültek többségbe, míg Vajdaság autonómiáját azért, mert magyar történelmi hovatartozása ellenére ott a szerbek kerültek többségbe; vagy: (2) a föderáció ugyan akarja az emberi jogokat, de a köztársaságnak „nincs rá ideje”, (3) a föderáció alkotmánya elismeri a volt Jugoszlávia által vállalt egyezményi nemzetközi kötelezettségeket, de csak „jórészt”. Vagyis magyarán a jogokat, igen, de a kötelezettségeket nemigen stb.

El kell ismerni, a retorika szintjén és bizonyos fontos területeken igazán megtörtént a váltás, megszűnt a nyílt diszkrimináció; a sajtótörvény hasonló jellegű rendelkezéseit felfüggesztették; a felsőoktatási törvény előre lépett, és

legalább szándékában beígéri a közszolgálati egyetem és egyáltalában az egyetem autonómiáját; meghozták a kisebbségvédelmi törvényt stb. Igaz, nem született még meg az európai szellemiségű új sajtótörvény, köztársasági szinten még mindig a régi hivatalos nyelvhasználati törvény van érvényben. A meglévő szerbiai alkotmány adta lehetőségeken alapul a hatáskör-visszaszármaztatási törvény is, amelynek ígéreti előzménye az volt, hogy visszaszármaztatják a tartományra a törvényhatározási és egyéb hatalomági (kormányzati és igazgatszolgáltatási) hatásköröket, ami közel sem váltotta be az ígéreteket, bizonyos adminisztratív-politikai hatáskörök növekedtek ugyan, de ebből a növekményből nem látszik ki egyetlen törvényhozói önállóságelem jelenléte sem. Növekedtek ugyan a kötelezettségek szintjén a tartományi közigazgatási jellegű hatáskörök, de az ezzel arányos pénzügyi joghatóság keretei nemigen. Az adóztatási jogszabályok továbbra is központilag működnek, és a „beszedem-szétosztom” alapon valósulnak meg. Továbbra is hatályban van a korábban (1992) meghozott helyi önkormányzatokról szóló törvény, mely úgy tűnik, messze áll az Európai önkormányzati Charta követelményeitől. A pénzügyi törvénykezés központosított, a helyi önkormányzatok továbbra is a belgrádi központból elosztott rendszer szerint kapják költségvetésüket. Lényegében még mindig nagyobb az adóösszeg, amelyet Vajdaság és lakossága befizet, mint amennyi a községekbe visszakerül.

A tíz évig ingadozó privatizáció kezdetben a vócseres rendszert követte (ún. belső dolgozói részvények révén), abban az időszakban, amikor a társadalmi vagyon még nem volt elherdálva. Az elkótyavetyélés után azonban már csak arra szolgált, hogy a dolgozókat (ha dolgozhattak) illúziókban ringassák – nem tett eleget a hozzá fűzött reménynek. Így hirtelenében nagy kanyarral áttértek az eladásos, tenderes privatizációra, mert értesültek arról, hogy ez jobban vonzza a tönkretett gazdaság megújítását, modernizációját. S ez, a két rendszert összehasonlítva így is van. Az eladásos rendszer előnyére mondva, de nem csupán a privatizáció előnyösebb módszereit tekintve: szükség van a modern demokratikus társadalom, a jogállamiság, a piacgazdálkodás érvényesítését elősegítő jogharmonizációra, a jogrendszer modernizációjára is, olyanra, amely nemcsak kinyilatkoztatott normaként, hanem applikációként is fennáll, mégpedig működőképesen.

Közben van egy másik kerékkötő: a vagyon-visszaszármaztatás és kárpótlás, ami logikailag megelőzi a privatizációt, mert a polgári jog metajurisztikai, alkotmánnyal is általánosan elismert szabályai szerint nem lehet eladni másnak a jogszerűen, térítéses jogügylettel szerzett tulajdonát, ha azt előzőleg tőle állami kényszerítő intézkedéssel, jogi út biztosítása és méltányos térítés, jogorvoslat nélkül vették el. Azért nem lehet, és azért fontos a sorrendtartás, mert ha egy jelenlegi kormány eladja a nacionalizált, valakinek a használatára bocsátott korábbi magánvagyon, vagy annak maradék részeit (földingatlan, épületek stb.), akkor egy utána következő, esetleges más kormány szavazói követelhetnék a vagyon-visszaszármaztatást – mondjuk, a tenderes privatizáció során eladott vagyontárgyak tulajdoni kérdéseit újra felvethetik. Ennek következtében a vevő térítményes jogügylettel megvett vagyona immáron újra térítménymentesen államosításra kerülhet, ezúttal azon az alapon, hogy az állam a tollvonásos, számára nem sokba kerülő nacionalizáció során kezébe

vett, a tulajdonjog kontinuitásának és szavatolásának megtagadásával szerzett, tehát tulajdonképpen eredetileg nem saját vagyont adta el.

Természetesen megmutatkozott, hogy a rendszerváltó országokban, még az olyanokban is, amelyek alapvetően és hosszú távon szemlélve gazdaságilag sikeresen és ami fő, békésen oldották meg a rendszerváltás kulcsfontosságú kérdését, mint például Magyarországon, nem mondható, hogy a privatizáció és a kárpótlás, valamint a vagyon-visszaszármaztatás tekintetében teljes volt a denacionalizáció. Sok oka van és lehet ennek, hiszen volt olyan helyzet, ahol ez azért történt így, mert egyszerűen a kérdéses (mondjuk ingóvagyon) többé nem létezik, a jogosultságot jelentő vagyon intézményhátterét megszüntették (pl. részvények stb.). Ezért volt a szükséges és egyedüli lehetséges „pótcselekmény” a kárpótlás, ami nem jelenthetett teljes térítést. Sokszor azért nem, mert a korábbi rendszer által kimerített állami költségvetés, a kincstár, ahonnan a kárpótlás történhet, mint állami kötelezettség, nem volt képes fedezetet biztosítani. Másrészt az aktuális adófizetőkre hárítja az állam azt, ami az igazság és méltányosság szerint nem csak őket terhelhetné.

A hasonlóságok mellett vannak különböző jelenségek és „sajátosságok” is a reformútra tért országokban, ami nyilván az eltérő törvényhozási gyakorlatból adódik, de tény az is, hogy az egyik ország tapasztalata nem mindig applikálható a másik ország helyzetére. A nacionalizációt, a magántulajdon megszüntetését illető jelenségek zömükben hasonlóak, s a visszaszármaztatás és kárpótlás szüksége mindenütt előbb-utóbb megmutatkozó rendszerváltási feltevél. Mindenképpen a jogbiztonság, a tulajdonbiztonság és a társadalmi tulajdon érdekében. A „miként” azonban fontos: nem lehet az, hogy a privatizáció és a reprivatizáció gazdasági terhe a lakosságot sújtsa, és a gazdaság működésképtelenségére alapozódva történjék. A tenderes eladás tapasztalatai és aktuális „szépséghibái” Szerbiában azt mutatják, hogy a hazai vevők közül – akik többen vannak, mint a külföldiek, mert ők még mindig, a fenti és egyéb okoknál fogva, ódzkodnak a beruházásoktól – éppen azok lesznek a tulajdonosok, akik jogellenesen jutottak temérdek vagyonhoz. A privatizáció és a denacionalizáció sehol sem volt szépséghibáktól mentes, de nálunk, úgy látszik, egyes vonalakon tartósan megmaradnak ezek a nem mindig „esztétikus” foltok.

Mindennek alapján az mondható el, hogy Szerbiában még mindig messze vagyunk a jogállamiságtól, a centralizáció még mindig nagyfokú, a szövetségi és köztársasági szintű törvényhozás, különösen a kisebbségi jogok tekintetében pedig nincs összhangban. A tartomány nem kapta vissza a koalíció választási ígérete szerinti autonómiát.

Egyelőre tehát még igen sok jogi és politikai bizonytalanság tapasztalható, de az eddig foganatosított intézkedések is sok kívánni valót hagynak maguk után.

Srda Popović

A SZÖRNYŰ KÖZÖNY

Háborús bűnök – napjaink legégetőbb kérdése

– *Belgrádban azt gondolják, hogy még mindig a Vreme tulajdonosa vagy?*
– Már nem vagyok. Az amerikai utam előtt, a *Vremét* Boris fiamra bízтам.
– *Ettől eltekintve, nem emlékszem olyasmire, hogy egy lap valamikori tulajdonosa, alapítója, bekapcsolódott volna az Olvasók levelei című rovatban folyó vitába?*

– Amerikában is olvastam a *Vremét*. Láttam, amint a lap az egész társadalommal együtt süllyed, de azt is érzékelttem, hogy ezt nem veszik észre. Igaz, a többi hírközlő eszköz viszonylatában a különbözőséget jelentő távolságot továbbra is megtartották, de a *Vreme* a szerbiai társadalommal egyetemben mind mélyebbre és mélyebbre zuhant . . .

A fordulat pillanatát a kosovói események jelentették 1998 tavaszán, amikor szinte mindenki felsikoltott – „terrorizmus”, de senki sem tette fel a kérdést: mi váltotta ki a terrorizmust . . . Most olvasom, hogy Koštunica New Yorkban találóan fogalmazott: amikor a terrorizmusról van szó, elsősorban arról kell beszélni – mi vezetett a terrorizmushoz, fel kell tární az okait, s nem kell mindjárt a bot után nyúlñi. Ezt a leckét azonban itt senki sem, Koštunica sem, de a *Vreme* sem, mondta fel.

Ezt látva döbbsentem rá, hogy egyre bizonytalanabb a *Vreme* jövője: mindaz, ami történt nem más, mint az albánokkal szemben eluralkodott fajgyűlöletnek a következménye, annak, hogy itt az emberek – nagy általánosságban mondom – nem tudják elfogadni a tényt, miszerint az albánok is ugyanolyan emberek, mint mi.

Sokszor estem kísértésbe: írok a *Vremének*, de ezt mégsem tettem meg, aztán pedig már későinek tűnt, látom hova vezet az egész . . . Arra is gondoltam, hogy nem itt, hanem ötvenezer kilométerrel távolabb élek, és hát miért oktassam én ki őket, amikor tudom, milyen fogadtatásban részesül mindaz, ami kintről jön . . .

– *Azt szokták mondani: gyere, éljél itt, és akkor majd meglátod, milyen is az . . .*

Részletek Srda Popović ügyvédnek, a Vreme című hetilap alapítójának a szarajevói Dani című hetilapban megjelent interjújából. Az interjút – a Vremében kialakult polémia kapcsán – Petar Luković készítette.

– Hát most itt vagyok! Lehet, hogy azt a bizonyos levelet soha nem írtam volna meg, ha Stojan (Cerović) nem jelentkezik.

Stojant régi barátomnak tartottam, untam már, hogy a városban sétálva kérdegették tőlem az emberek: „Mi van Stojannal?“, mert én nem akarok a barátaimról a hátuk mögött az utca népével vitatkozni, melynek úgyszintén megvan a számítása. Eljött azonban az a pillanat – hiszen sokaknak a *Vreméről* és Stojanról én jutok eszébe –, hogy nyilvánosan mondjam ki, ne pedig egyenként magyarázzam: nekem más a véleményem.

– *Ennek a problémának a lényege a háborús bűnök kérdése. Mekkora felelősség terheli a médiumokat a kérdés viszonylagossá tételéért, a hallgatásért vagy a felejtésért? Vagy elsősorban osztársadalmi problémáról van szó?*

– A médiumoknak nem az az elsődleges szerepük, hogy a múlttal foglalkozzanak; rájuk az aktualitás jellemző, a valós élet gondjainak figyelemmel kísérése. A tény azonban, hogy a bűnösök szabadon sétálnak, elvakult, megörögzött bűnösök – mert valóban rendkívül undorító gonosztevők ők – azt jelenti, hogy a jelen, nem pedig a múlt kérdéséről van szó. Ezekkel a bűnökkel mi együtt élünk – most! Létezésük megakadályozza a normális élet kialakulásának feltételeit itt, Szerbiában; sokan, ha tudatalattiukban is, tisztában vannak azzal, hogy a bűnöket elkövették, hogy azokat el akarjuk palástolni, viszonylagossá akarjuk tenni, el akarjuk felejtetni, de addig, amíg ez a kő nyomja a lelünköt – mi nem élhetünk normálisan. A bűnök kérdése számomra – Hága: az ország szempontjából napjaink legégetőbb kérdése. Amíg ez nem lesz így, addig semmi sem mozdul ki a holtpontról. Nem arról beszélek, mi az erkölcsös, és mi a tisztességtelen – de nagyfokú naivitás és könnyelműség azt állítani: minden, amit a bűnözés és a vérontás fátyla von be, egyszerűen feledésbe merül, és továbbra is úgy élhetünk, mintha semmi sem történt volna. Ez lehetetlen. Végzetes önámítás, időhúzás az a próbálkozás, amely az ilyen beszéd elhallgattatására irányul. Először is, ezt az országot külföldön a bűnök alapján azonosítják. Nem tudom, hányan lehetnek olyanok a világon, akik tudnak Jugoszláviáról, de azok, akik valamit is tudnak, a bűnökről emlegetik! S most azt mondod: megdöntöttük Miloševićet, mindent előlről kezdünk, miközben azonban semmit sem teszel azért, hogy ez a helyzet, amely alapvetően meghatározza létedet, megváltozzon!

– *A Vremében folyó polémia egyik fő témája az áldozatok „elnemzetietlenítése”?*

– A dolgok viszonylagossá tétele céljából sok itt a mellébeszélés: a bűn az bűn. Állítolag: a nemzeti hovatartozás itt nem fontos. Ez ésszerű és humánus üzenetként hangzik, de mégsem az. A bűnök elkövetésének etnikai indítékai voltak, de az is tudvalevő, hogy a bűncselekményt sem lehet megismerni az indítékok nélkül, hát még a történelmi eseményeket. Az indíték ez esetben az etnikai tisztogatás volt. Bűnöket követtek el az emberek ellen csak azért, mert másik nemzethez, valláshoz tartoztak . . . Semmit sem fogunk megérteni, ha itt most mindent, ahogy mondják, „elnemzetietlenítünk”. Különösen elképesztő, ha egy olyan etnikai csoport vélekedik így, amely a bűnöket elkövette; s akkor azt mondjuk: „Nem is olyan fontos, hogy ezt mi követtük el”, majd hozzátesszük: „Valaki tette”. . . Épp erről beszélek Cerovićnak: ez csak akkor lehetséges, ha lemondasz saját népedről . . ., és aztán azt mondod: „én le-

mondtam, semmit sem tudok, nem érdekel, hogy kik vagytok, honnan jöttetek, mik vagytok, számomra a bűn – az bűn”. . .

– *Az ilyen tézisek végül is mennyire veszélyesek?*

– Ez nem direkt válasz a kérdésre, de beszéltem például egy elnöki tanácsossal, aki arról igyekezett meggyőzni, hogy a hágai ítékezés nagyon veszélyes érdekeinkre nézve, mivel Bosznia-Hercegovina népiirtással vádol bennünket. Ilyen körülmények között, mondja ő, ha elítélik Miloševićet, háborús kártérítést kell fizetnünk, s ezt az ártatlan emberek generációi fogják fizetni, azok, akik részt sem vettek az egészben. Na, és? Hát, persze? Azt gondolod talán – kérdezt tőle –, hogy minden német nemzetiségű, aki háborús kártérítést fizetett nekünk – bűnös? Ha a németektől tudtuk kérni a kártérítést, akkor talán mi is kifizetnénk. A háborúk azért is olyan szörnyűek, mert a civil lakosság viseli a legnagyobb szenvedést, a háborús kártérítést pedig az ártatlan emberek fizetik. De hát mindegyre akkor kellett volna gondolni, amikor a választásokon Miloševićre szavaztak. Általában, az említett tanácsosnak a magyarázata – mármint, hogy Miloševićet védeni kell, mert különben az áldozatoknak kártérítést kell fizetniük – igenis égbekiáltó gazság.

A KÖZÖNY

– Nehéz volt Milošević ellen harcolni. Nem igazolásként mondom, ám meg tudom magyarázni: az emberek megkívánták, hogy egyszer ők is a győztes oldalon legyenek; s most, talán, miután megdöntöttük Miloševićet, meg kellene kapniuk a jutalmat a kivívott győzelemért! Megjutalmaznak bennünket, ha megértést tanúsítunk az új hatalom iránt, ha támogatni fogjuk azt a magyarázatot, miszerint kisebb gondom is nagyobb Hágánál . . . Az egészben nem tudom elfogadni azt a szörnyű közönyt, ami több százezer, az úgynevezett szerb fél által szerencsétlenné tett ember iránt tapasztalható, akikkel egyébként együtt éltünk Jugoszláviában, ők a mi polgártársaink! Ha ezek a dolgok szóba kerülnek, az emberek általában csak úgy, üres tekintettel figyelnek, mintha nem értenék, hogy miről is van szó. Távol áll tőlük mindennemű együttérzés azokkal az emberekkel, akikkel tegnap még együtt élték!

MÁRTON István fordítása

Megjelent a Danas című napilapban, 2002. szeptember 27-én.

Latinka Perović

A BŰN ÁRNYÉKA, MELY MEGÖL MINDEN REMÉNYT

Két éve tűnt el Ivan Stambolić

Lepergett immár a második év is azóta, hogy eltűnt Ivan Stambolić, Szerbia egykori elnöke.

Ivan Stambolić családja számára az elmúlt két év a görcsökkel teli remények, de még inkább annak a bizonytalanságnak az időszaka, amelynél elviselhetőbb a legszörnyűbb bizonyosság is. Ivan Stambolić édestestvére kétségbeesésében megpróbálta a tényleges bizonytalanságot feltételezett bizonyossággal megszakítani. Miloš Stambolić mondta ki elsőként, és eddig egyedülként: Ivan nem él. Vigasztalni sem próbálta meg senki.

A szerbiai demokratikus közvélemény az elmúlt két év alatt nem tudott azonosulni az Ivan Stambolić ellen elkövetett bűnnel való megbékéléssel. Azal a gonosztettel, ami csak egy az elkövetett bűnök sorában, de politikai, tökéletes végrehajtási és misztériumba burkolt valóságában mégis egyedülálló. Ez alatt az idő alatt állandóan tevékenykedett az Ivan Stambolić megmentésére alakított bizottság. Dokumentumok jelentek meg az esetről, és újra áttekintették Ivan Stambolić azon állásfoglalásait, melyek nyilvánosan elhangzottak a Slobodan Milošević alatt átélt ólmos években; az ellenzékről, amely saját tevékenységének alapkereteként elfogadta a nemzeti kollektívizmust; több ezer ember aláírta a követeléseket az igazság kiderítésére; több tucat tiltakozó összejövetelt tartottak Szerbiában és számos sajtóértekezletet Belgrádban; megmozdultak a nemkormányzati szervezetek és a média; riasztottak minden releváns nemzetközi szervezetet. S végül, tekintélyes jogászok csoportja – az Ivan Stambolićtal történtek kapcsán, de hasonló eseteket is szem előtt tartva – kezdeményezte a független ügyész intézményének a felállítását. Mi az eredménye mindennek?

Ma Ivan Stambolić esetében az igazság kiderítésének esélyei kisebbek, mint két évvel ezelőtt. A hallgatás fala ma magasabb és áthághatatlanabb. Vajon mindez a demokratikus közvélemény vereségét jelenti-e? Látszólag – igen! Viszont tény az is, hogy a demokratikus közvélemény az Ivan Stambolić esetéhez való viszonyulás révén folyamatosan ismerte meg az új hatalom természetét, és abbéli elkötelezettségének hiányát, hogy átlépje a bűn vonalán húzódó határt.

Ivan Stambolić eltűnése után, a hatalomváltás előestéjén, valamint a volt és az új hatalom együttélésének idején, minden figyelem Slobodan Miloševićre terelődött. Ezt követően azonban – minden logikának ellentmondva – hatalmának átadásával, de még inkább a nemzetközi törvényszéknek való kiszolgáltatásával, mintha megszűnt volna a válasz keresése arra a kérdésre, hogy valójában mi is történt Ivan Stambolićtal.

Az események ilyen menete azt a benyomást kelti, hogy Ivan Stambolić eltűnése az akkor még feljövő hatalom számára – amely hamarosan új hatalommá válik – csak annyiban volt jelentős, amennyiben az esetet eszközként érdekeire tudta hangolni. Minden hatalom érzékeny a bírálatra. Különösen – mint ahogy azt valamikor mondták – a valóság mindent átfogó bírálatára. Ha a tudat, miszerint az előző rezsim súlyos örökséget hagyott maga után, úgy van jelen, hogy közben elállnak annak az elemzésétől: hogyan jött létre ez az örökség és kik azok, akik ehhez hozzájárultak, akkor az viszonylagossá teszi azokat a bírálatokat, amelyek értelmében 2000. október 5-e után semmi sem történt Szerbiában.

Ugyanakkor nem lehet felnagyítani a változásokat sem az új hatalom megmaradása érdekében, lévén, hogy az egy politikailag heterogén koalícióból jött létre. Különösen nem lehet szem elől téveszteni azokat a változásokat, amelyek inkább a régi politika kontinuitásáról, mintsem az új politikáról tanúskodnak. Ezek közé a jelenségek közé tartozik az Ivan Stambolić ellen elkövetett bűn is. Ezt a gonosztettet a bűnözés miliőjében követték el, amit nem lehet vérszegény, sokszor kieszközölt nyilatkozatokkal megváltoztatni. A bűnözés légkörének a megváltoztatása csak akkor lehetséges, ha megvan a szilárd politikai akarat minden egyes gonosztett kiderítésére.

Ivan Stambolić esetében lehet, hogy vannak legyőzhetetlen akadályok. A volt lengyel rendőrminiszter, Kiščak, a legendás Adam Mihnikkel beszélgetve, azt mondta, hogy például szinte sohasem derül fény azokra a bűntettekre, amelyekben az idegen tényező is részt vett. Ezért senki sem követelheti meg a jelenlegi hatalom illetékes szerveitől, hogy minden akadályt legyőzzenek, de azt igen, hogy a család és a közvélemény előtt szilárd bizonyítékokkal igazolják a nehézségekkel való szembesülésüket. Magyarán, hogy mindent megtesznek az Ivan Stambolić-ügy tisztázása érdekében. Úgy, ahogy most van, fennáll a lappangó gyanú is, hogy minden többé-kevésbé ismert, csak éppen nem lehet azt valamiféle felsőbb- vagy alsóbbrendű okoknál fogva közzétenni.

A napról napra ismétlődő kérdés: hol van Ivan Stambolić – nem bújóska. Veszélyt rejt magában az tény is, hogy a mostani hatalom lebecsüli, mennyire fontos számára a következő kérdés megválaszolása: a bűn, amit elkövettek Ivan Stambolić ellen vízvázlatzó-e az új és a régi hatalom között. Lehet, hogy a válasz a kérdésre az elkövetkező események logikája révén merül fel. Ahhoz azonban nem férhet kétség, hogy az Ivan Stambolić ellen elkövetett bűnről tanúskodó igazság két év után sem vesztett jelentőségéből. Az igazság talán ma még fontosabb, mint eddig. Nem a be nem tartott ígéretek miatt – melyek pszichológiailag érthetőek, de több vonatkozásban nem reálisak –, hanem a bizalom válsága miatt. Méghozzá az emberi értékek viszonylatában, s ezen belül az embernek az élethez való alapvető jogára vonatkozólag. De a politikai ellenfél – bárkiről is legyen szó – azon jogára is, hogy – amint azt emberem-

lékezet óta mondják Szerbiában – ne nyelje el a sötétség. Ezért, amíg nem lesz meg a politikai akarat az Ivan Stambolić esetét fedő baljós sötétség eloszlatására, addig csalóka lesz a fény Szerbiában.

MÁRTON István fordítása

*Elhangzott Ivan Stambolić A rossz gyökere című könyvének bemutatóján, 2002-ben
Megjelent a Danas című napilapban, 2002. augusztus 23-án.*

Don Branko Shutegea

HOGYAN EMELT A GONOSZTEVŐ GAZTETTÉNEK EMLÉKMŰVET?

Srbinje Foča szörnyűsége felett

A toponímák (helységnevek) változtatása ugyan nem ritka, nem szokványos, de nem is veszélytelen és komoly következményekkel jár. Lévén a nyelv, önmagában, az emberi emlékezet legnagyobb anyagforrása, a szavak, amelyek alkotják, a legterheltebbek az emlékezet által. Megnevezni annyit jelent, mint megjelölni, átnevezni pedig annyit, mint kitörölni az egyik jelentést és megteremteni egy másikat. A toponíma nem akkor hal meg, amikor átnevezik, hanem, amikor elfelejtik, vagy amikor megszűnik a kapcsolat a név és a hely között. Emlékezzünk csak vissza Trójára, de annyi ilyen példa van még. A toponíma egy hely, amelyet a szó határoz meg, éppúgy, ahogy a szó, amely megjelöli, maga is a hely által meghatározott. Bolygónk változik, átformálódik, és ezt a folyamatot, amely állandó különböző dinamikákban is, követi a megjelölő szavak átformálása és megváltoztatása is. Kísérreljük meg elképzelni, megélni bolygónkat a nyelv ezen tulajdonságai nélkül: a bolygó, amelyen nincsen Himalája, New York, Athén, a Nílus, Karnak, Róma, a Popocatapétl, Marrakesh, a Hawaii-szigetek . . . Még a Hold is csak egy fénylő maszat volt, igaz a legfényesebb, de mégis csupán maszat a csillagos ég sötét hátterén, mielőtt névvel meg nem jelöltetett. A meg nem jelölt világ nem is világ, hanem anyag, valahogy így: Kezdetben vala a megjelöletlen – kaotikus világ, majd szavakkal rendetadtunk neki.

Egy szó néhány éve megszűnt egy toponíma megjelölése lenni. Feltehetően a világ több helye elvesztette időközben önnön valamikori megjelölését. Eltűnt majdnem minden olyan elnevezés, amely Tito, Sztálin, Lenin, Ceausescu, Zsivkov nevéhez fűződik . . . valahova visszatértek a régiek és elfelejtettek, nehélt újakat ötlöttek ki.

Én azonban ez alkalommal csupán egy névről szólnék, valójában kettőről, amelyek egy helységet jelölnek meg. Fočáról, amely ma Srbinjeként hangzik. Nem szaporítanám a szót a helység történetéről, meg kinézetéről, sőt egyáltalán nem is foglalkoznék velük. Keveset tudok erről, sohasem voltam ott, még képeslapra sem emlékezem. Sohasem volt senkim Fočában. Nem volt senki, aki onnan írhatott volna nekem, én sem tudtam oda senkinek írni; egyetlen általam járt út sem haladt át rajta keresztül. Most, ha lenne is valakim ott, és ha át is kellene rajta haladnom, nem tehetném meg – Foča már nincs,

de van Srbinje. Nincs már Rankovićevo, Kardeljevo, sem Titograd, de alig maradt már valami szülővárosomból, Kotorból is. Ahol névadások vannak, ott átnevezések is vannak. Az öregek visszasírják a régi neveket, a fiatalok pedig jobb és szebb világokat teremtenek. Nem érzek én semmiféle nosztalgiát az eltűnt Foča iránt. Ám szörnyűséggel tölt el, alapjában rendíti meg a lelkiismeretem, amely azt suttogja nekem, ne nyugodjak bele ebbe az átnevezésbe, amellyel – úgy látszik – az egész bolygó megbékélt.

Nem tudom, miből ered a Foča szó, de tudom, hogy miből ered a Srbinje. Ha nem tévedek, a gyökér egy nép neve, amely mindazzal az értelmezésszességgel sugárzik, amely bármely nép, így a szerb nevét is jellemzi. Tehát egy olyan névről van szó, amely közös szubsztanciát jelöl meg. Elfelejtettem megemlíteni, annyi elemi történelmi tudásom van, hogy eszembe jusson: Foča a történelem során az Ottomán Birodalom jelentős városi központja és erőssége volt, a második világháborúban pedig, de lehet, hogy előbb is, a muzulmán lakosság lemészárlásának a székhelye volt (voltak túlélők), de feltételezem azt is, hogy nem kerülték meg a bárki feletti és általi bűnök sem – olyan gaztettek, amelyek megjárták eme balkáni mélységek minden bugyrát. A gonosz jellemzője, hogy a lelket viseli meg, a léleké pedig az, hogy az áldott feledésbe szeretne menekülni. Hiszen, ha nem felejtenénk, főleg mi, itt – akkor éjt nappallá téve ontanánk keserű és szomorú könnyeinket közeli és távoli környezetünk minden egyes köve felett. Köszönet néked, Nagy Feledésünk, de nem jár köszönet a Fočából Srbinjére történt átnevezés fondorlatos keresztapjának. Srbinje az én demenciám megkísértése. Nem felejtettem el, hogy Fočában kegyetlen módon emberek ezreit öltek le (elvágták a torkukat, lelőtték őket, megerőszkolták őket, majd elvágták a torkukat és lelőtték őket, megerőszkolták őket, elvágták a torkukat és lelőtték őket, majd feldarabolták és szétdobálták őket), méghozzá az egykori Fočában, hogy a fočaiak közül senki se élje túl. Gyilkolás volt ez – tömeges, rendszeres, kegyetlen, szüntelen – mindenfajta különbségtétel nélkül, egyet kivéve: utóda vagy-e, vagy nem az ottomán hódítóknak. Ha nem vagy körülmetélt, Emir az vagy. Ha akár Vukašin is vagy, körülmetélt is vagy. Megintcsak ki kell végezni (gégemetszés, lelövés, erőszakolás, feldarabolás, égetés, olvasztás).

És így nincsenek már fočaiak. Lehet, hogy maradt néhány, de Új-Zélandon. Észak-Kanada északi részében, vagy idejében újszarajevóiba áttelepülten. Az Isten szerelmére, hiszen ez nem az első és sajnos, valószínűleg nem az utolsó alkalom, amikor az ember az embert – meg az ember az ember ellen a nép nevében a másik néppel szemben, az egyik történelem nevében a másik ellen – kiirtja, kifosztja, negálja, tisztít, végső megoldást teremt, végre megszabadul tőle . . .

Nem szörnyű az, ami mindig szörnyű. A legszörnyűbb az, ami először szörnyű. A hazai gaztettek modern történelmében Foča nem az első, nem is az utolsó. Ahmići is Foča, Gospić is Foča, Vukovar is Foča, Štrpci is Foča, Srebrenica is Foča, Jasenovac is Foča, és így sorolhatnám holnapig a Fočákat. De én nem Fočáról fogok szólni, hanem Srbinjéről. Ez mégiscsak novum, nagy újdonság. Eljössz Kragujevacra, leöölöd gyermekeit és elnevezed Himmlers-tadtnak. Még jobb lenne a Deutscheburg. Egy Jasenovacon takaros lágért csinálsz a végső megoldásra, és elnevezed Pavelićevónak. Likvidálsz 30 000 lengyel tisztet a Katyni erdőben, és átnevezed az erdőt Sztálingráddá. Mindez

megtörténhetett volna, és Auschwitz is Arienburggá válhatott volna, sőt egy még szörnyűbb rehabilitációs törekvés eredményeként Judenstadt is lehetett volna, valójában az is, de a megsemmisített zsidóké. A huszadik század tanulsága, hogy volt óvatosság a gaztettek emlékműveinek felállításánál. Gaztettek voltak, emlékművek is, de olyanról a huszadik század nem tud, hogy a gonosztevő a saját gaztettének emeljen a tett színhelyén lingvisztikai emlékművet. Talán ezért fogadta el a felkészületlen 21. század oly könnyen, vagy a többségnek amúgy is mindegy. Planetáris gond a gondtalanság vagy érdektelenség, és adottak az ilyen helyi toponímiai gondok esetében. És miért is érdekelné érdemében valakit Reykjavíkban, hogy mi történt Srbinjével korábban, és mi van Fočával ma; mintha minket érdekelt volna valaha is az a Reykjavík. Az ami megrökönyítő, egy egész náció közömbössége, mindenkié, akik szerbeknek vagy szerbiaiaknak vallják magukat, és akik között ezrével vannak olyanok, akik nem tudják, hol van Foča, és akik soha, semmiképp nem járultak hozzá ahhoz, hogy Fočában Jugoszlávia szétesésének örve alatt lekaszálják akár a rügyező szegfűt a kertben, az embereknek az otthonaikból való elkaszálásáról nem is beszélve. Az a szörnyű, hogy az ilyenek belemennek abba, hogy az etnikai vagy nemzeti elnevezések értékét a gaztett névleges emlékműveként használják fel. Mindenki, aki csöndben, közönyével, mindegyiségével és hallgatásával megengedte, hogy a saját elnevezése gyökerét, a Srb-et (szerb) Foča átnevezésére használják fel, névvel ölte le azt, amit szívvel nem. Megrökönyít a gaszág mérete. Még inkább az eszméletlenségé. Milyen ellenállási mozgalom létezhet Szerbiában, és milyen áron, amíg létezik Srbinje? A szerb, etikai, civilizációs, nemzeti, kollektív és egyéni örökség egész potenciálja ma és itt, lehet-e ez? Mintha egy szemernyi potenciál se lenne a monumentum elleni kiállásra – sem az intézményes képviselőkben, sem a nemzeti rehabilitáció és promóció egyéni harcosaiban.

Horvátként mélységesen szégyelltem magam minden olyan emlékmű lerombolása miatt, amelyet a horvát gaztettek számlájára emeltek. Mint nem szerb nemzetiségű, csupán mélységesen meg vagyok dőbbenve a nemzeti gaztettek számlájára önhatalmúan emelt nemzeti emlékművek miatt. Srbinjében a gonosztevő magának emelt emlékművet, lingvisztikai emlékművet. Senki se rombolja le. Nem vett mindenki részt a gaztettekben, és aki az ellenkezőjét mondja, az hazudik. De hallgatásukkal mind az emlékmű részei. És ameddig hallgatnak az emlékműről, hallgatniuk kell az összes gaztetről, amely ennek nevében történt. Szégyelljük magukat, vagy, ahogy akarják, mindazok, akik a gaztettet elkövették, arra buzdítottak, de tegyék fel maguknak a kérdést hallgatásukról azok, akik elfogadják Srbinjét. Az, aki nem piszkolta be magát aktívan Foča lemészárlásánál, ma passzívan piszkolódik be a hallgatás beleegyezésével.

Nincs nekem gondom a Srbinje névvel. Fočában én sohasem voltam, nem hogy Srbinjéba induljak. Még ha a Srbinjén keresztülvezető út is lenne a leg-rövidebb az A és a B pont között, akkor is az Anchorage-en átvezető utazást választanám, mivel, ha áthaladnék Srbinjén AKKOR VOLTAM SRBINJÉBEN, márpedig, ha a fene fenét eszik sem akarok ott lenni, sem most, sem a jövőben. Legyen ott az, aki részt vett, aki átnevezett, azok, akik beleegyeztek és beleegyeznek. Milliós város! De miért fogadod el te, kedvesem? Nem áll és nem alapszik Srbinje a muzulmán (bosnyák) áldozatok ezrein, hanem rajtat

és csöndes beleegyezéseden. Magadat kérdezd, hogy tudtoddal, vagy tudtodon kívül. Egy név, névtemplom alapítója vagy, egy olyané, amilyenre a modern történelem nem emlékszik. Ne bele nem egyezéssel mosd magad, hanem lázadással. Vannak pillanatok, amikor a bele nem egyezés, vagy a hallgatás semmit sem igazol. Ellenkezőleg, mindent lehetővé tesz, és ezért a lehetetlen is megtörténik. Én, aki mégis a legkevésbé vagyok hivatott erre a fočai-srbinjei kérdést illetően, az enyémet megmondtam. Voltaképpen nem mondtam, hanem kiköptem, felvisítottam, hogy ne ordítsak. Márpedig már régóta ordítanom kell, a kezdettől fogva. Mégpedig nem az emberi természetről megtanult és be is bizonyosodott felismerések miatt, hanem egy egész kollektivitás fájó hallgatása miatt, amely kollektivitás önmagát – legalábbis Szerbiában – kevésbé szereti, mint amennyire én valaha is legkevésbé szerettem.

MÁRTON István fordítása

*A szerző a Kotor melletti Szent Stáció-templom plébánosa.
Megjelent a Danas napilap 2002. június 28-i számában.*

KÖZÉP-EURÓPA ÉS A BALKÁN

Amikor Közép-Európáról van szó, mindig felmerül határainak a kérdése. Ezeket még senki sem definiálta pontosan. Rudolf Kučera úgy véli: Közép-Európa a Németország és Oroszország közötti térséget jelenti, vagyis a mai Csehország, Lengyelország, Magyarország, Szlovákia, Svájc, Ausztria képezi Közép-Európát.

Németország sem zárható ki a felsorolásból, már csak a térségre gyakorolt politikai, gazdasági és kulturális hatása miatt sem.

Jugoszlávia felbomlása után Szlovéniát és Horvátországot is Közép-Európa országaihoz sorolhatjuk. Mindkét ország kultúrája, történelme sokkal inkább közép-európai, mint balkáni, bár kétségtelenül e két országban a balkáni kultúra is érezteti hatását.

KÖZÉP-EURÓPA A SZÁZADFORDULÓN

A történelem folyamán Közép-Európa népei arra törekedtek, hogy a térséget uralmuk alá vonják. Erre először a Német-római Császárság tett kísérletet, majd a 13. században II. Ottokár cseh uralkodó próbálta kiterjeszteni hatalmát Csehországon kívül Ausztriára és Karantániára.

A 14. században, ha rövid ideig is, de a magyar–lengyel perszónáluniónak volt domináns szerepe, majd Mátyás királynak, aki császári álmokat szöve megszerezte Csehország és Ausztria jelentős részét. 1526 után kialakult a Habsburg Birodalom, amely 4 évszázadon át közép-európai impérium volt.

1867-ben létrejött az Osztrák–Magyar Monarchia. Így a német mellett a magyar is Közép-Európa domináns nemzetévé vált.

A birodalom rendkívül heterogén összetételű volt. Az 1900-as népszámlálási adatok szerint a 49 millió lakos 23 százaléka volt német, 20%-a magyar, 57%-án pedig kilenc másik nemzet osztozott, melyek közül csak a csehek aránya haladta meg a 10%-ot. Ezek után felmerül a kérdés, mi tartotta össze a birodalmat?

Elsősorban az, hogy az itt élő népek féltek az orosz és a német terjeszkedéstől, és úgy vélték, függetlenségüket nem tudnák megvédeni ezekkel az államokkal szemben. A horvátok és a szlovének pedig nem rajongtak egy esetleges jugoszláv államért, de az olasz veszély miatt meg voltak voltak róla győződve, hogy önálló országukat nem tudnák megvédeni.

Hűségükért cserébe azonban ezek a népek bizonyos fokú autonómiát követeltek maguknak.

A gazdasági érdekek is a Monarchia fenntartását tették szükségessé. A 600 ezer négyzetkilométer alapterületű birodalomban minden megvolt, amit mára az Európai Unió országai elértek: a tőke és a munkaerő szabad vándorlása, közös fizetőeszköz, a határsorompó nélküli gazdasági közösség.

A városiasodás is egyre nagyobb méreteket öltött. A világháború előtt Ausztria lakosságának fele, Magyarország egyötöde élt városokban. Az urbanizáció és az iparosodás ellenére a Monarchia agráripari ország volt. Magyarországon a lakosság kétharmada élt mezőgazdaságból.

A leggazdagabbak a nagyburzsoázia képviselői voltak: bankárok, nagyiparosok, nagykereskedők. A nagybirtokos arisztokraták rendelkeztek a termőföld 20–30%-ával. Megőrizték kiváltságos helyzetüket, a Monarchia külügyminiszterei bárók, grófok voltak. Uralmukat a magas vagyoni cenzus biztosította. Magyarországon a lakosság 5 százaléka rendelkezett szavazati joggal. 1907-ben azonban Ausztriában bevezették az általános választójogot. A vagyoni különbségek természetesen az életmódon is tükröződtek. Az államhatalom a vagyonosok oldalán állt, gyakran leszámolt a fizetésemelést követelő munkásokkal.

Az uralkodó tiszteletben tartotta az alkotmányt, bele kellett nyugodnia, hogy a minisztertanácsban a miniszterei olykor-olykor leszavazzák.

Konrád György így ír a Monarchiáról:

„Kákánia legnagyobb energiája a kevertségében rejtett. Tizenegy nép megvolt egymással valahogy, csináltak egy közép-európai közös piacot. Az öreg császárt már valahogy megszoktuk, nem nagyon féltünk tőle . . .

. . . A birodalom tulajdonképpen csak Ferenc József által létezhetett, és amikor ő meghalt, akkor a birodalom is meghalt.”

Az első világháború elvesztése a közép-európai birodalom végét jelentette. Az itt élő népek mind az önállóság útjára léptek. Ilyen feltételek mellett a leghalványabb esély sem maradt Friedrich Naumann Mitteleuropa tervének megvalósulására. Ő Közép-Európán Németországot és a tőle keletre és délre levő államokat értette, a balkáni országok kivételével, természetesen német dominanciával.

KÖZÉP-EURÓPA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A felbomlott Monarchia területén kis államok jöttek létre. Ezek kölcsönösen gyűlölték a másikat, és rettegték egymástól, s mivel nem lehetett tisztán etnikai országokat létrehozni, gyűlölték saját kisebbségeiket is.

Franciaország, hogy gátat vessen Németország keleti terjeszkedésének, kisananton néven egy közép-európai-balkáni szövetséget hozott létre. Ennek Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia voltak a tagjai. A szövetség célja többek között az volt, hogy meggátolja a Habsburg restaurációt.

A kisananton belül sem volt azonban teljes az egyetértés. Hitler hatalomra jutása után a térség valamennyi országa egyre inkább felsorakozott a Harmadik Birodalom mögé. Egyedüli kivétel Csehszlovákia volt. A csehek kitarítottak a franciák és az angolok mellett, 1938-ban Münchenben meg is kapták érte a „jutalmukat”. S amikor a német csapatok bevonultak Csehszlovákiába, a kisananton országai közömbösek maradtak sorsa iránt.

Magyarország a két világháború között a revízió bűvöletében élt. A trianoni békeszerződés kétségkívül igazságtalan volt, ezt ma már angol és francia történészek is belátják. Magyarországon a '20-as és a '30-as években minden valamirevaló politikusnak foglalkoznia kellett az elvesztett területek visszaszerzésével. Két áramlat létezett: a radikálisok a „mindent vissza” álláspontot képviselték, a mérsékeltőbbek pedig csak a határ menti magyarlakta területeket szerették volna visszaszerezni.

Horthy számára igen hamar világossá vált, hogy a revíziót csak Németország segítségével érheti el. S ezt az első, majd a második bécsi döntés is alátámasztotta.

Eközben Hitler politikai manőverekkel, gazdasági szerződésekkel létrehozott egy birodalmat, mely magában foglalta Közép-Európát és a Balkánt is. A második világháború kezdetén csak Lengyelország, Jugoszlávia, Törökország és Görögország volt valamennyire független. Törökország kivételével azonban hamarosan ezek az országok is a Harmadik Birodalom részeivé váltak. A háborúban minden közép-európai állam német megszállás alá került, és a háború után se nyerték vissza szabadságukat: a németeket a szovjetek váltották fel.

KÖZÉP-EURÓPA A VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A szovjetek nem vesztegették az idejüket. Néhány év alatt minden megszállt országban egypártrendszer vezettek be, s az országok vezetését nekik tetsző, megbízható politikusokra bízta. Európa menthetetlenül két táborra szakadt, e kettéosztottság fő jelképe a berlini fal volt.

1949-ben megalakult a NATO. Válaszként a szovjetek 1955-ben létrehozták a Varsói Szerződést, melynek Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, az NDK és Románia voltak a tagjai. Európa keleti és nyugati fele a hidegháború következtében mind távolabbra került egymástól. Ebben a helyzetben Közép-Európa ügye reménytelennek látszott.

A közép-európaiak azonban nem nyugodtak bele a helyzetükbe: felkeléseket szerveztek a szovjetek ellen. Ilyen volt az '53-as berlini munkáslázadás, az '56-os magyarországi forradalom, az 1968-as „prágai tavasz”. Ezek mind sikertelenül végződtek, a szovjet katonai túlerő leverte őket. A felkelések leverésének oka volt az is, hogy a nyugati országok nem támogatták a megmozdulásokat. 1956-ban például Anglia és Franciaország a szovjet intervencióval egyidőben Izrael oldalán belekeveredett egy Egyiptom elleni háborúba.

Közép-Európa szellemét a Nyugat-Európába menekült közép-európai értelmiségiek tartották fenn. Eközben egyre nehezebbé válik a kapcsolattartás Kelet- és Nyugat-Európa között, szinte lehetetlenné válik a kulturális párbeszéd is.

Milan Kundera úgy véli, Kelet-Európa elrabolta Közép-Európát a Nyugattól. Ezt a közép-európai kultúra tragédiájának tekinti. Bírálja a keleti orosz kultúrát, de nem azzal van a baj, hanem azzal, hogy a kelet-európai kultúra el akarja tüntetni a közép-európai kultúra sajátosságait.

A '80-as évek közepén Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon létrejön egy disszidens értelmiségi kör, melynek tagjai nem emigrálnak külföldre, hanem otthon, a közép-európai gondolat fenntartásával próbálnak meg részt venni a vasfüggönyön. Ezt az ügyet szolgálta például Konrád György 1985-ben írt Van-e még álom Közép-Európáról? című tanulmánya is.

Bár ez idő tájt a Szovjetunió fokozatosan nyit a Nyugat felé – leszerelési egyezményeket kötnek –, szétesését még senki nem látja előre.

A kelet-európai eszme ekkor nincs jelen széles körben. A Nyugatra emigrált vagy disszidens íróknak nem volt kapcsolatuk az olvasókkal.

Értelmiségi körökben viszont Közép-Európa egyre népszerűbb. 1958 után lehetőség nyílik értelmiségi tanácskozásokra, a Nyugat támogatja a független kiadókat, írókat.

1989-ig erősen él a Közép-Európa-tudat. Majd bekövetkeznek a vérontás nélküli rendszerváltások, a berlini fal ledöntése, a két Németország egyesülése, a prágai bársonyos forradalom, a magyarországi szabad, többpárti választások.

1989 után az önállóságukat visszanyert országok megfeledeztek Közép-Európáról, a berlini fal és a vasfüggöny megszűnte után már nincs szükségük rá. Nem látták be a közép-európai eszme indokoltságát, és visszaestek a két világháború közt már egyszer kipróbált nacionalizmusukba, a nemzetállameszme építésébe, pedig mint az 1920-as, úgy az 1990-es években sem lehetett tiszta nemzetállamokat létrehozni. Hisz minden közép-európai országban éltek kisebbségek, és nincs olyan közép-európai nemzet, melynek tagjai ne éltek volna az anyaországon kívül. Minden országban a populista nacionalizmus legfőbb ellensége a kisebbség, tőle félti nemzeti kultúráját, történelmét. S mivel a populista nacionalista vezetők csak nemzetállamokban tudnak gondolkodni, irtóznak mindenféle regionális szövetségtől, Közép-Európától, vagy az Európai Uniótól.

Nem véletlen, hogy a Visegrádi Négyek közötti viszony is akkor romlott meg, mikor egyik-másik ország politikusai nemzeti húrokat pendítettek meg.

A kisebbségnek viszont érdeke Közép-Európa fenntartása. Ez számára menedéket nyújt a populista nacionalizmus támadásával szemben.

A BALKÁN

A Balkánról általában negatív dolgok jutnak az eszünkbe. Pedig nem feltétlenül kell így lennie, hisz az ókori görögök – Platón, Arisztotelész – is a Balkán-félszigeten éltek, kultúrájuk örök érvényű.

A Balkánhoz fűződő negatív melléközöge a 20. század elején alakult ki: a vad és pusztító Balkán-háborúk miatt, melyektől a jó ízlésű európaiak rendkívül viszolyogtak. Ehhez még hozzájárult az is, hogy a Balkánon – Szarajevóban – ölték meg Ferenc Ferdinándot, ami kiváltotta az első világháborút.

Az itt élők szinte állandóan háborúztak, hol a törökökkel, hol egymással, s ha külpolitikai téren béke is honolt a félszigeten, akkor is találtak ürügyet egy kis csetepatéra, jobb híján megölték az uralkodóikat.

A Balkán történelmét nem lehet teljesen elválasztani Közép-Európa történelmétől, s ez különösen igaz a 20. századra.

Bár a Balkán-félszigetnek Közép-Európától eltérően földrajzilag definiált határai vannak, a negatív jelentés miatt a „balkáni” megnevezés nehezen vállalható az ittenieknek. Ezért általában, mikor megkérdezik őket, kiket tartanak balkániaknak – a tőlük keletre vagy délre lévőkre mutogatnak. A szerbek számára a Balkán Albániát jelenti, a horvátok ugyanígy vannak a szerbekkel.

Bár Horvátország Közép-Európához tartozik, a szlovének mégis a balkáni nemzetek közé sorolják a horvátokat, sőt az osztrákok számára a Balkán-félsziget Szlovénia határainál kezdődik, de olykor-olykor a bajorokat is balkáni jelzővel illetik a tőlük északabbra élő németek.

A BALKÁN A 20. SZÁZADIG

A Balkán kezdetben fontos szerepet töltött be Európa történelmében. E félsziget volt az antik görög kultúra bölcsője, később a római birodalom részévé vált. Majd a bizánci birodalom egyre fontosabb alkotóeleme lett, sőt a 12. századtól maga volt a birodalom.

1453-tól, Konstantinápoly elesétől, egyre kevesebb hír érkezik a Balkánról Nyugat-Európába. A 15. század végére a törökök meghódították a félszigetet, s Nyugaton a Balkánt az oszmán birodalom részének tekintették, és fokozatosan megfeledkeztek az itt élő népekről.

A 15–16. században a Balkánnal, pontosabban a törökökkel a velenceiek tartották a kapcsolatot. Számukra létérdek volt, hogy Isztambulban és más nagyobb városokban minél jobb kereskedelmi szerződést kössenek. A 16. századtól a félsziget útvonalait egyre több német diplomata és kereskedő járja, akik különféle diplomáciai és gazdasági feladatokat végeztek Isztambulban.

A 18. században megkezdődik a törökök lassú kiszorítása a Balkánról. E század második felében megjelennek az angol és francia utazók is. Ebben az időben különös szimpátia nyilvánul meg a görögök iránt. Ezt főleg antik kultúrájuknak köszönhetik, bár amikor a nyugati utazók összehasonlítják a 18–19. századi görögöket az ókoriakkal, kiábrándulnak belőlük.

A 17–18. században a külföldiek már annyira ismerik az itt élő népeket, hogy különbséget tudnak tenni a szláv és a nem szláv keresztények, de a szláv népek között is. A balkáni férfiakat általában lusta vadembereknek írják le, kiemelik a nők szépségét és szorgalmukat, munkabírást.

Oroszország a 19. században válik igazán veszélyessé a törökök számára. Az orosz utazók a bolgárokat tartották a legérdekesebbnek. A nyugatiak a görögökben vélték felfedezni civilizációjuk forrását, az oroszok pedig úgy gondolták, hogy a bolgárok „felfedezésével” megtalálták a szláv kultúra gyökereit.

Mikor 1821-ben kirobbant a görög felkelés, egész Európából érkeztek önkéntesek a görögök megsegítésére. A legtöbben Angliából jöttek, de az önkéntesek között érdekes mód sok volt az amerikai is.

Az amerikai követséget 1831-ben nyitották meg Isztambulban. A 19. században az amerikai politika arra törekedett, hogy megvédje az oszmán birodalom területén élő polgárainak érdekét.

A görög függetlenség kivívása után egyre sürgetőbbé vált a keleti kérdés megoldása. Az angol és a francia diplomácia arra törekedett, hogy fenntartsa az oszmán birodalmat. E politika logikus következménye volt, hogy a krími háborúban segítséget nyújtottak a törököknek. Majd szintén e politikát követve 1878-ban a berlini kongresszuson az európai hatalmak, Oroszország sikereitől megrémülve, revízió alá vették a San Stefanó-i békeszerződést. Az óriásira duzzadt Bulgáriától – melyet mindenki Oroszország bábállaának tekintett – nagy területeket vettek el. Más kérdés, hogy ezzel el is vetették az elkövetkező évtizedeket meghatározó szerb–bolgár ellenségeskedés magvát.

A BALKÁN A SZÁZADFORDULÓN

A századfordulón a Balkánon hat szuverén ország létezett. A legnagyobb területtel az oszmán birodalom, a legkisebbel Montenegró rendelkezett, független volt továbbá Szerbia, Románia, Bulgária és Görögország is.

Szerbiában 1903. június 10-én katonai puccsot hajtottak végre. Huszonnyolc tiszt behatolt a királyi palotába, és meggyilkolták (Obrenović) Sándor királyt és feleségét. A trónra (Karadordević) Péter került. A dinasztiaaváltás egyben a politika megváltozását is jelentette. Péter szakított előde Monarchia-barát politikájával, és Oroszország felé fordult, melynek így megnőtt a befolyása a Balkánon.

A határokkal mindegyik ország elégedetlen volt. S ez már előre is vetítette a leendő Balkán-háborúkat. Mindegyik ország fő célja Macedónia megszerzése volt.

Az oszmán birodalom egyre nagyobb válságba sülyedt. II. Abdulhamid szultán felhánytorgatta a Nyugatnak, hogy nem támogatta az oroszokkal vívott harcában. 1908-ban az „ifjútörökök” megdöntötték hatalmát, és az alkotmányosság visszaállításával próbálták megállítani a birodalom további bomlását.

A Balkán lakossága a 19. század második felében jelentősen megnőtt. A népsűrűség 1850 és 1900 között megduplázódott. Mivel az ipar fejletlen volt, nem tudta felszívni a fölös agrárnépességet. Ekkor vált jelentőssé az Amerikába vándorlás.

Bár az ipar fejlődését az állam is igyekezett támogatni, a balkáni országok paraszti társadalmak maradtak. Szerbiában például a lakosság 85%-a élt földművelésből.

A térség államaiban patriarchális családi viszonyok uralkodtak. A férj szava döntő, hatalma korlátlan volt. Csak a fiúutódnak örültek, hisz az egy új fegyverforgatót jelentett, s továbbvitte a család nevét. A feleség feladata a házimunka, a gyerekek nevelése, állatok etetése volt. Ezenkívül részt kellett vállalnia a földművelésből is.

A századfordulón a lakosság nagy része írástudatlan volt. Szerbiában a hat éven felüliek 80%-a, Bulgáriában 72%-a, Görögországban 61%-a, Bosznia-Hercegovinában 88%-a volt analfabéta.

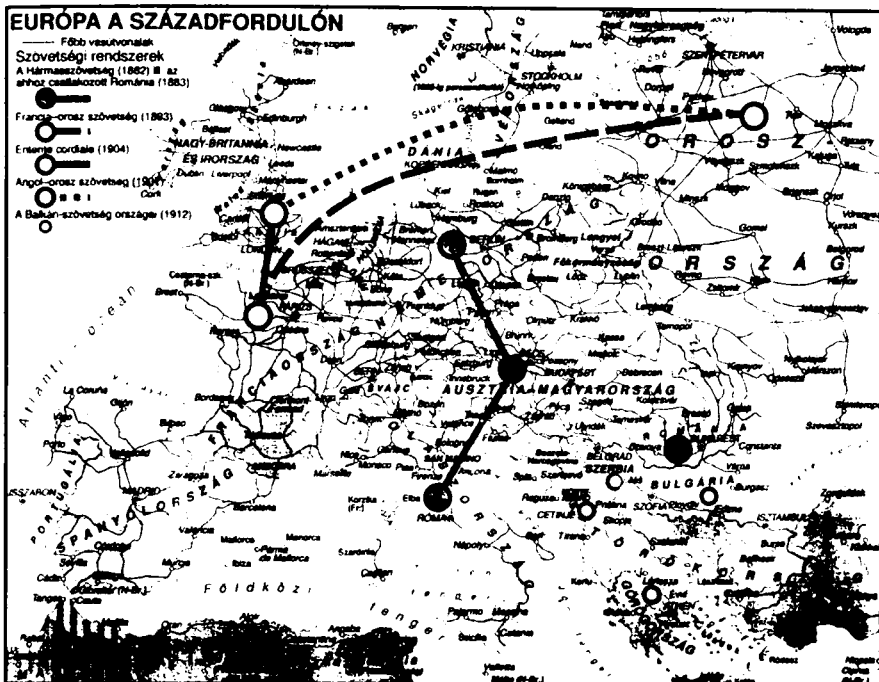
A BALKÁN A 20. SZÁZADBAN

A Balkánon 1912-től 1918-ig szinte megállás nélkül háború folyt, pontosabban 3 háború követte egymást: az első és a második Balkán-háború és az első világháború. A Balkán-háborúk olyan kegyetlenek, durvák voltak, hogy méltán váltották ki a Nyugat ellenszenvét. E háborúk előtt sem volt dicsőség balkáninak lenni, de ezután még annyira sem.

A háborúk következtében létrejött a független Albánia, majd az első világháború után megalakult Jugoszlávia. Törökország szinte teljesen kiszorult a Balkánról.

Már a 19. század utolsó évtizedeiben, de főleg 1912–22 között több mint egymillió muszlim hagyta el a félszigetet, ugyanakkor jelentős volt a Kis-Ázsiából és Isztambulból elmenekült görögök száma is.

A két világháború között a balkáni országok is belekeveredtek a nacionalista őrületbe. Ezekben az országokban – Magyarországtól és Lengyelországtól



eltérően – a burzsoázia vezette, irányította a nacionalista politikát. Bár mindegyik ország nemzetállamot szeretett volna kialakítani, egyik sem volt az. Még Albánia volt leginkább homogén, de Jugoszláviában, Romániában és Bulgáriában jelentős számú kisebbség élt.

Jugoszlávia és Románia tagjai voltak a kisantantnak. Fő céljuk a Habsburgok visszatérésének, valamint Bulgária revíziós törekvéseinek a megakadályozása volt. Bár Jugoszlávia létrejöttét, Románia pedig területének gyarapodását köszönhetette a nyugati hatalmaknak, a '30-as évek második felétől kezdve egyre inkább Németország felé fordultak. Románia és Bulgária a második világháborúban Németország csatlósáivá váltak, Jugoszláviában pedig a népharag előzte a németekkel szembeni lepaktáló kormányt. Ez az ország megszállását, majd a partizánháborút vonta maga után.

Mussolini Albánia megszállása után sikertelenül próbálta elfoglalni Görögországot, ez csak német segítséggel sikerült 1941 tavaszán. Így ez év áprilisában az egész Balkán Németország hatalma alá került.

A második világháború után a Balkán, Európához hasonlóan, kettéosztottá vált. Görögország és Törökország a NATO, míg Albánia, Bulgária és Románia a Varsói Szerződés tagjai lettek. Jugoszlávia Tito vezetésével a semlegességet választotta.

Nyugaton ekkor egy időre meg is szűnt az ellenszenv a Balkán, a balkániak iránt, hisz Törökország és Görögország fontos szövetségesek voltak a Szovjetunióval szemben, nem beszélve Titóról, akinek korántsem volt felhőtlen a viszonya Sztálinnal.

A Balkán a '90-es években tűnt fel ismét negatív színben, a háborúk és Milošević rezsimje miatt, akit bukásáig Európa utolsó diktátorának tartottak. Jellemző volt a háborúk megítélése is. Nyugaton balkáni háborúról beszéltek, ezzel szemben a balkániak jugoszláv polgárháborúról. E háborúk következtében Jugoszlávia szétesett.

Horvátország és Szlovénia függetlenségük kivívása után utolérték, sőt Szlovénia el is hagyta a közép-európai államok életszínvonalát, s Szlovénia – Magyarországgal, Csehországgal és Lengyelországgal együtt – jó eséllyel pályázik arra, hogy 2004-ben felvételt nyerjen az Európai Unióba.

KÖZÉP-EURÓPA ÉS A BALKÁN JÖVŐJE

Végezetül néhány szót írnék a jövőről, bár ez csak találgatás, biztosat senki sem tud mondani előre. Mégis valószínűnek látszik, hogy 2004 után a fent említett országokat néhány éven belül követni fogja az Unióban Románia, Szlovákia, Horvátország és Bulgária, majd a távolabbi jövőben Szerbia–Montenegró és Bosznia-Hercegovina is.

Kérdés, hogy az Unión belül a Visegrádi Négyek mennyire fogják fenntartani a kapcsolatot egymással, s hogy előzőleg milyen mértékben segítik egymás felvételét.

Sok függ majd attól is, hogy milyen lesz Európa a jövőben. Vajon független államok laza konföderációja lesz-e, vagy pedig az Amerikai Egyesült Államok mintájára megalakítják az Európai Egyesült Államokat.

IRODALOM

Maria Todorova: Imaginarni Balkan, Biblioteka 20. veka, Beograd, 1999

Konrád György: Van-e még álom Közép-Európáról? – Európa köldökén, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1990

Sokcsévits Dénes, Szilágyi Imre, Szilágyi Károly: Déli szomszédaink története, Bereményi Könyvkiadó, Budapest

Akadémiai Kislexikon I–II., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990

Rudolf Kučera: Fejezetek Közép-Európa történelméből, Közép-Európai Kulturális és Politikai Intézet, Prága 1992

A Balkán a századfordulón – História folyóirat, 2000/90–10.

Az Osztrák–Magyar Monarchia – História folyóirat, 2000/9–10.

Melléklet

Európa a századfordulón – História folyóirat, 2000/9–10.

A VESZEDELME A SZÍNHÁZ INKÁBB SEJTETTE, MINT TUDTA

A Szabad Európa Rádió interjúja Dragan Klaićtal

Miközben Szerbia pöffeszkedő, arrogáns és neveletlen politikai színterén az új hatalom a még újabb hatalom meghódításáért harcol, gyűlöletbeszéddel és vasrudakkal, amelyekkel az ellentábor aktivista nőit verik össze, azok, akik évtizedes ellenállásukkal lehetővé tették számára, hogy első ízben hatalomra kerüljön, elektronikus levelezésük csendjében újakezdik a lélek keresztútját. Hallgatom, ma kit vertek össze Belgrádban, from az eltávozottak egyikének életrajzát, s olvasom barátai elviselhetetlenül ismerős névsorát. Ugyanaz, éppenséggel minden ugyanaz: az emberek, a körülmények, csupán az idő múlik.

Beszélgőtársunk dr. Dragan Klaić, az Amszterdami Egyetem színművészeti tanára, a Felix Meritis Alapítvány állandó munkatársa. Itt, Belgrádban úgy emlékeznek rá, mint a Színművészeti Kar kiváló színháztörténeti tanárára, s a Jugoszlávia-szerte jelentkező modern színházi törekvések szereplőjére. Gyermekkorát rövid ideig Kranjban tölti, majd Újvidéken, ahol, állítása szerint, a Sterija Játékokon nő fel. Tizenöt éves korától kezdve újságot készített, esszéket és kritikákat írt az Index és a Polja folyóiratokba. Kiőről szóló esszéjéért Branko-díjat kap. Dramaturgiából diplomázik, színházi kritikáit számos újság, folyóirat, rádió és televízió közli; 1977-ben színháztörténelemből és színikritikából doktorál a Yale-en; 1978-ban kezdi meg ragyogó tanári pályáját a belgrádi Színművészeti Fakultáson. Sanja Jovičević, a tanítványa és barátnője, aki ugyanabból a tárgyból doktorált ugyanazon a Yale-en, mint ő, s aki a helyébe lépett a katedrán, ezt mondja róla: „Előadói képességével Klaić elsősre meghódított bennünket. Műveltségével, a hallgatókhoz való kötetlen viszonyulásával, szellemességével a legelvontabb dolgokat is szórakoztatóvá tudta tenni, a színház történelméből a népszerű kultúra történelmét alakította ki.”

Nem lehetett őt kihagyni az összes fesztivál legjelentősebbikéről, a belgrádi BITEF-ről sem, ahol tanácsosként, közvetítőként, kritikusként működött, majd Ristićtyel együtt eszmei atyja lett a KPGT-nek (Kazalište – Pozorište – Gledalište – Teatar). Egyszóval, a színházi világ legelőkelőbb részéhez tartozott. Megjelentetett több könyvet, alapítója és társszerkesztője volt az Euromaska című folyóiratnak. A kilencvenes évek kezdetén részt vett az első háborúellenes akciókban, majd 1991-ben feleségével, Julijával és lányával, Nó-

Az interjút Branka Mihajlović készítette

rával váratlanul és hirtelen elköltözött Amszterdamba. Emlékezzenek csak vissza Ibsenre – hogy is hívhatnák másként Klaja leányát?

1992 óta a Holland Színházi Intézet igazgatója, a *Terrorizmus és a modern színház* és *A jövő összeesküvése: utópia, disztópia és a modern dráma* című könyvek szerzője, illetve társszerzője, úgyszólván a világ valamennyi jelentős folyóiratának munkatársa, számos nemzetközi intézmény tagja, az Európai Kulturális és Művészeti Fórum elnöke. Ám ahelyett, hogy sorolnám a testületeket, intézeteket és fesztiválokat, szívesebben írom le, amit barátai mondanak: „Klaja amszterdami háza mindig nyitva áll mindenki előtt, és különösen miniket, Júgóból érkezőket fogad szívesen. Vidám, barátságos ott a légkör. Valamilyen módon mindenkinek segített.”

Klaja tavaly otthagyta az Intézetet, s jelenleg az egyetemen tanít, valamint ír. A múlt nyarat barátaival Brionin töltötte. Ott van Mira Furlan, Šerbedžija, Ljubljában Duško Jovanović, itt pedig Borka, Ćirilov, Ljuša, és természetesen a BITEF.

S itt egy hír, amely megörvendeztet, Tanár úr: egyöntetű a vélemény, hogy a BITEF visszaszerzi régi fényét, az abból az időszakból valót, amikor még Te is ott működöttél.

SZER: Nem ért rá, hogy elugorjon Belgrádba az idei BITEF-re?

KLAIĆ: Nem. Elég későn hívtak, augusztus végén, s az idén sajnáltam először, hogy nincs időm eljönni. Régi amsterdami barátom, Rudi Englander az idén tagja a BITEF zsűrijének. Megkért, hogy világosítsam fel, mert először megy Belgrádba. Miközben Belgrádról meséltem neki, nosztalgia fogott el, amit azelőtt nem éreztem. És most is, míg tart a BITEF, jönnek a hírek és beszámolók. Jelentkezett Rudi is, sajnálja, hogy nem tudtam pár napra elmenni. Nem tudtam, mert az évnek ebben a részében elfoglalt vagyok.

SZER: Hitt abban, hogy a BITEF túléli a kilencvenes éveket? Kinek köszönhetően, hogyan élte túl az elszigeteltséget?

KLAIĆ: Az idén eléggé rendszeresen találkoztam Jovan Ćirilov barátommal, és tudtam, ő nem fogja megengedni, hogy a legrosszabb megtörténjen. Tartottam tőle, hogy kisajátítják tőle és beszennyezik a BITEF-et. Azokban az években állandóan bátorítottam európai színházi kollégáimat, hogy menjenek el a BITEF-re. Gyakran hívtak fel és érdeklődtek, hogy elmenjenek-e, mert meghívót kaptak. Mindig azt mondtam nekik, hogy menjenek. Arról beszéltem, hogy az ottani emberek kultúrára szomjaznak, és látni szeretnék őket. A politika és a rendszer nem csökkenthetik az emberek kíváncsiságát. Örülök neki, hogy sokan rám hallgattak, és elmentek, s így a BITEF fennmaradt.

SZER: Azt mondta – menjenek. Mondta-e valamikor is – megyek?

KLAIĆ: Nem. Sokan kérdezték: „Mit tehetünk mi a háború alatt a volt Jugoszláviában?” Azt mondtam nekik, hogy sokat, menjetek oda, legyetek tanúk, adjatok bátorítást az embereknek, akik ellenállnak a háborúnak, az erőszaknak, a nacionalizmusnak. Hívjátok magatokhoz az embereket, akik elszigeteltségben élnek, akik nem utazhatnak, akik nem kaphatnak vízumot, hívjátok őket magatokhoz. Az egész volt Jugoszláviából elmenekült embereknek, akik Európa-szerre sýnylődnak, próbáljatok segíteni, ahogy tudtok, hogy folytathassák intellektuális és művészi életüket. Ez három rendkívül egyszerű recept.

SZER: Nem válaszolt arra, hogy miért nem volt: Megyek a BITEF-re?

KLAIĆ: Sokáig nagy ellenállást éreztem, hogy Belgrádba menjek. Ezen csak 2001-ben tettem túl magam. Nagyon világosan megmondtam a barátaimnak és Újvidéken élő édesanyámnak is: „Amíg Milošević hatalmon lesz, nem jövök semmiképpen, semmilyen körülmények között.” 1997-ben néhány napot Belgrádban töltöttem. Megígértem, hogy néhány előadást tartok a végzős hallgatóknak, és nem akartam az ígéretemet megszegni. Meghívtam Chris Kerlemans holland író, tartson velem. Négy napig voltunk Belgrádban. Mindenki végtelenül barátságos és kedves volt hozzám. Semmilyen kellemetlenség sem történt velem. Viszont rettenetesen lehangolódva jöttem vissza azok miatt a változások miatt, amelyeket láttam, és úgy éreztem, hogy ez egy olyan világ, amelyben nekem nincs többé semmi keresnivalóm. Ez a keserűség és negatív érzés töltött el 1997-től a rendszer bukásáig. Tavaly Nóra lányomnak sikerült meggyőznie, hogy mind a hárman együtt járjuk be a volt Jugoszlávia minden részét. Voltunk Belgrádban. Akkor éreztem, hogy feloldódott a lelki zárlatom, hogy a bennem élő indulat a háttérbe került. Nincs bennem többé az a bizalmatlanság és tartózkodás. Csupán technikai kérdés maradt: időt találni, alkalmat és igazi okot.

SZER: Az, hogy eltűnt az indulat, vajon azt jelenti-e, hogy 2001-ben, amikor ott járt, Belgrád másmilyen volt, mint 1997-ben?

KLAIĆ: Igen, sokkal felszabadultabb volt, szabadabban lehetett lélegezni. Jobban éreztem magam, valamilyen forró nyár volt. A Kulturális Dekontamináció Központjának kerthelyiségében ültem Borka Pavićevićtyel és a barátaimmal, volt egyetemistáimmal, akik eljöttek, hogy találkozzanak velem, s úgy éreztem, hogy Belgrádban még mindig megvan a szívélyességnek, barátságának, társaságszeretetnek és kíváncsiságnak a kritikus tömege, és nem csak a nacionalizmussal való politikai szembesegülés bátorságának. Amit éreztem, az az volt, hogy a nacionalizmus valami állandóvá és tartóssá vált Belgrádban. Ez okozza nekem a legtöbb gondot. Az egész társadalom oly módon kontaminálódott a nacionalizmussal, hogy az szinte kiküszöbölhetetlennek tűnik. 1997-ben ez sokkolóan hatott rám. 2001-ben ez még mindig tény volt, amellyel szembesülnöm kellett.

SZER: Említette, hogy tavaly az egész volt Jugoszláviát bejárták.

KLAIĆ: Nem éppen az egészet, csak egy részét. Voltunk Szlovéniában, Isztriában, Zágrábban, Belgrádban, Újvidéken és Szabadkán. Egy kis körutat tettünk. Nagy adósságomnak tartom, hogy elmenjek Sarajevóba. Nem sikerült egyeztetnem a barátommal, Haris Pašovićtyal. Tegnapelőtt egy másik régi barátommal, Vlado Milčín szkopjei színházi rendezővel beszéltem. Mondtam neki, hogy már nyolc éve nem jártam Szkopjében, és itt az ideje, hogy elmenjek.

SZER: Amit tavaly tapasztalt, egyforma-e mindenütt, vajon a változások hasonlóak?

KLAIĆ: Nem egyforma. Elég nagyok a különbségek. Ezekben az években időnként elmentem Szlovéniába. Láttam, hogyan válik Szlovénia egy normális és szolid állammá. Kicsiny ugyan, s emiatt néha szűkös és provinciális. Horvátországban eddig az évig nem jártam. Olyan benyomásom maradt, hogy Horvátországban állhatatos valami a nacionalizmus, s mennyire forrása az irracionális viselkedésnek. Ezekben a napokban ez abból is látható, mennyire elenszegül a horvát állam a hágai törvényszéknek, ugyanolyan különös, irracionális módon, mint ahogyan némely korábbi szerb kormányok tették. Látni,

hogy még mindig uralkodik a nacionalista mitológia. Az újságokból még mindig egy feszült, összevesztett, és nem csak elszegényedett és kifosztott országot látni. Ez Szerbiában sincs sokkal másképpen.

SZER: Milyen helyzetben van a színház Szerbiában, és a volt Jugoszlávia területén?

KLAIĆ: Távolból, kevésbé és rendszertelenül kísérem figyelemmel. Emiatt nem formálhatok véleményt. Néhány napja megkaptam a Scena új számát. Az elmúlt Sterija Játékoknak szentelt számban Jovanov kollégám írta a számomra legérdekesebb cikket Vlada Hristić halála alkalmából, aki tanárom és kollégám, a Sterija Játékok igazgatója volt. A másik kíváncsi cikk a fiatal Zavišićé, aki arról ír, hogyan dolgozott együtt Bob Wilsonnal Prágában egy opera színre állításán, s hogyan dolgozott Bob Wilson a színházban. Nekem nagyon érdekes az, hogyan próbál egy nagy, zseniális és bonyolult színházi művész zöld ágra vergődni egy eléggé merev színházi intézménnyel.

SZER: Ha nem adhat diagnózist arról, mi történik a térség színházi életében, s ha nem hasonlíthatja össze azzal, ami Európában zajlik, akkor egy másik kérdésre kérek választ. Amikor a Milošević utáni Szerbiáról van szó, a kultúrában még csak ezután várhatók változások. Honnan kell kezdeni?

KLAIĆ: Az elejétől, tehát a helyi közösségek művelődési otthonaitól, nem pedig az elit intézményektől. Beszélgettem erről Sanja Jovičević kolléganóm-mal és régi barátommal, Lečićtyel is, aki most kultuszminiszter. Ez nem csupán pénz kérdése. Pénzből persze, soha nincs elegendő. Azonban sokkal inkább a kulturális fejlődés modern koncepciójáról van szó, és itt hiányoznak az emberek. Ez az, ami a legégetőbb.

SZER: Mit jelent a belépés Európába, amikor a kultúráról van szó?

KLAIĆ: Az Európába való belépés mindenekelőtt egy kulturális rendszert jelent, amely nincs túlságosan intézményesítve, amely lehetővé teszi a megfelelő együttműködést az intézményes és a nem intézményes kultúra között, lehetővé teszi, hogy kellő mennyiségű kulturális produkció valósuljon meg önálló projektumokban, és kialakítja a művelődési szervezetek, csoportok és egyéni művészek állandó együttműködésének mechanizmusait. Nem csupán a kultúra kivitelének és behozatalának a kérdése ez, hanem arról van szó, hogy megfelelő feltételeket kell teremteni a különféle országokban élő emberek jó együttműködéséhez. Ez a művészeknek is, a közönségnek is jó. Ezt nem oldották meg kellőképpen más európai országokban sem, amelyek elég sikeresek a kétoldalú kulturális együttműködésben, de a saját kulturális rendszerük nem alkalmazkodik megfelelően a multilaterális kulturális együttműködéshez. A kultúra kérdése Európában szerintem központi kérdés, ami még mindig nem rendeződött. A jövő héten az Európai Kulturális Alapítvánnyal közösen egy elég komoly összejövetelt szervezek Brüsszelben arról, hogyan lehetne a kultúrát az európai integráció folyamatának a középpontjába tenni.

SZER: Megvan-e a helyük ebben Kelet-Európa volt államainak is?

KLAIĆ: Közép- és Kelet-Európa államainak egy része valószínűleg egy év múlva az Európai Unió tagja lesz. Már két éve arról írok és beszélek, hogy ezeknek az országoknak a kulturális ügyeinek és szakemberei csak kevésbé anticipálják, mit fog ez nekik jelenteni, milyen új követelményekkel, mércékkel és normákkal szembesülnek, nem a kultúrpolitika területén, hanem valamilyen banális szférákban, mint amilyenek a foglalkoztatási törvény, a mun-

kavédelmi, vagy tűzvédelmi előírások. Ha például az európai tűzvédelmi előírásokat következetesen alkalmaznák Szlovákiában vagy Lengyelországban, a színházak egyharmadát holnap bezárhatnák. Ők még nem tudják, mi vár rájuk. A másik aggasztó dolog, hogy azoknak az országoknak egy része, amelyek nem jutottak be az Európai Unió felvételi várótermébe, azt kockáztatja, hogy művelődési élete még jobban elszigetelődik, s hogy az Európai Unió országaival való kulturális együttműködését újabb korlátok, újabb falak, a schengeni rendszer fogja gyengíteni. Bizonyos számú kollégámmal azzal próbálkozom, hogy az Európai Unióban, Brüsszelben kialakítsuk az arra vonatkozó tudatot, hol kell külön programokat kidolgozni azokra az országokra vonatkozóan, amelyek ebben a ciklusban nem kerülnek be az Európai Unióba.

SZER: Az átalakulóban levő országok nagy donátora, Soros kivonul a térségből.

KLAIČ: Ez nagy baj. Az Európai Kulturális és Művészeti Fórum elnökeként júliusban levelet írtam neki, amelyben rámutattam, az ő joga, hogy visszavonuljon és meghatározza a prioritásokat, de nem lenne célszerű egyszerre kivonulni, és mindazt, amit 12 év alatt kiépített, hagyni, hogy kártyavárként összeomljon. Ő másnap rendkívül illedelmesen és figyelmesen válaszolt, hogy kész meghallgatni a további javaslatokat. De nem látom, hogy itt sok minden megváltozhat. Amit meg kellene tenni: Soros alapítványainak, programjainak, tapasztalt embereinek és kapcsolatainak egész rendszerét adoptálni kellene, mint amikor egy önkiszolgáló-lánc tönkremegy és jön valaki, aki mindezt megvásárolja, kitűzi a saját tábláját, és másnap minden működni kezd. Viszont innentől Üzbegisztánig nincs senki, aki képes lenne megvásárolni Soros alapítványainak egész láncolatát. Ez nagy baj. Ennek a fekete lyuknak a kialakulása igencsak érezteti majd a hatását főleg a kultúrában, s a regionális kulturális és művészeti programnál kezdődik, amelynek hárommillió dollár jutott évente. Ami nem is olyan nagy pénz az általa költött 500 millióhoz képest. Európában senki sem gondolkodik azon, hogyan, mivel, milyen eszközökkel vegye ezt át. Az európai alapítványok központjában senki sem fogja komolyan játszani azt a szerepet, amelyet egy időszakban Soros betöltött.

SZER: Keres-e valaki egy új Sorost?

KLAIČ: Másik Sorost lehet keresni, ám az a helyzet, hogy a sok gazdag embernek, aki emberbaráti szerepet játszhat, nincs olyan fajta víziója, mint amilyen Sorosnak volt. Nézzék csak meg az amerikai filantrópok hatalmas számát, akik főleg csak a saját közvetlen környezetükben adnak jótékonyági célra pénzt, de nincs globális elképzelésük.

SZER: A nyolcvanas években részt vett az azokat az éveket meghatározó színházi projektumokban, egyebek között a jugoszláviaiakban is Ljubiša Ristićtel, Dušan Jovanovićtal. Vajon az akkori teátrum előrelátta a kilencvenes években bekövetkező katasztrófát?

KLAIČ: Valamennyire igen. Erről néhány éve írtam egy cikket a lengyel Dialog című folyóiratba. Annak idején azonban nem voltunk tudatában. Ez már utólagos rekonstrukció. Olyan előadásokra gondolok, mint Dušan Jovanović *Vojna tajna* (Hadititok) című darabja Ristić rendezésében, amely a spliti Lora hadikikötőben játszódik. Janez Pipan Szabadkán, azaz Palicsón színre vitte Shakespeare Julius Caesar-ját. A Perzsák Ristić rendezésében a Mladinsko gledališčében. Mindezek az előadások anticipálták a bekövetkező veszedel-

met, a kirobbanó erőszakot. Ott volt a Golubnjača is, az emlékezetes botrány, amelynél az előadás védőjeként léptem fel. A Golubnjača is korai jelzése volt a vésznek, amely Krajina ugyanazon területén fog később megmutatkozni, ahol Radulović regénye is játszódik. A színház ezt inkább sejtette, mint tudta. A színház feltételezte, vagy pedig volt valamilyen művészi intuíciója. Emlékszem színházi emberekkel folytatott sok beszélgetésre, amelyekben világosan kirajzolódott a tudat, hogy a színházzal meg kell akadályozni a bajt, meg kell akadályozni az erőszakot, de ugyanakkor mindannyian tudtuk, kevés az esélye annak, hogy a színház ezt önmagában megteheti. A volt Jugoszláviában akkor, sajnos, nem létezett tömegmozgalom, amely ezt felvállalhatta volna. Az emberi jogok konceptusának sem volt tömeges támogatottsága. Ami később tömegmozgalomként kialakult, mind nacionalista projektum volt.

SZER: Vajon a nyolcvanas évek színházi repertoárjában megnyilvánult-e a világpolgárok és a nacionalisták közötti megosztottság?

KLAIC: Ezt a felosztást, amit említ, nem teljesen értem, amikor pedig világpolgárt mondanak, akkor valami eléggé elmarasztalnivalóra gondolnak. A felosztás elsősorban a jó és a rossz művészek között volt. Ez a legalapvetőbb felosztás. A másik a konzervatív, konvencionális és a kísérletező irányvételű művészek között volt. Megosztottak azok is, akiket a színház mint politikai cselekmény érdekelt, illetve akiket nem érdekelt. A nyolcvanas évek második felében megosztottak azok is, akik nacionalista eszmét hirdető színházi előadásokat készítettek, és azok, akik ezzel szembeszegültek. Mindezek a felosztások egybevágtak, fedték, vagy pedig keresztezték egymást. Ezért volt a nyolcvanas évek színházi élete annyira bonyolult. Ma megpróbálok visszaemlékezni milderre. Valóban volt minden. Miként lehet megmagyarázni, hogy 1992 egy pillanatában az egyik barátunk, egy zágrábi színházi rendező, akit még az egyetemista színházaknak valahol a hatvanas évek végén megtartott nemzetközi fesztiválja óta ismerek, egyszerre csak a horvát katonai hírszerző szolgálat tábornokának egyenruhájában jelenik meg a nyilvánosság előtt?

SZER: Kiről van szó?

KLAIC: Nem fontos. Egyik rendező barátunk. Olyan megosztások jelentkeztek közöttünk, amelyek azelőtt nem voltak ennyire nyilvánvalóak.

SZER: Meglepte-e, hogy más szereplők, például Ljubiša Ristić, később Milošević uszályába kerültek?

KLAIC: Igen. Erről még jó ideig tudtunk beszélgetni, illetve vitatkozni egymással, győzögetni egymást. Amikor azonban vállalta, hogy a Jugoszláv Baloldal elnökévé válasszák, alaposan megdöbbenett. Sohasem értettem, és még mindig nem tudok rá magyarázatot találni. Több alkalommal is beszélgettünk erről. Két évvel ezelőttig valamilyen kapcsolatban voltunk. Beszélgettünk 1997-ben Belgrádban is, itt is, meg külföldön is, amikor találkoztunk. Próbáltunk erről beszélgetni, de nem értettük egymást. Végül egy pillanatban bešüntettük a beszélgetést.

SZER: Volt sok ilyen szakítás a kilencvenes években?

KLAIC: Volt már a nyolcvanas években is. Ilyen fájdalmas elválásom volt több, talán kevésbé drámai, hiszen Ristić közeli barátom volt még az egyetemi évekből. Sokáig azt hittem, hogy ebben az egész differenciálódásban elég jól jártam, és nem veszítettem el sok barátomat, amíg egy nap le nem űtem és írni nem kezdtem. Amikor elkezdtem számolni, akkor láttam, hogy sok barát-

tot vesztettem, és nem csak Belgrádban. Emlékszem egy beszélgetésre, amelyet 1989-ben Ljubljanában folytattam egyik barátommal. Hosszú beszélgetés volt, ebéd, győzögetés, kávé, kézfogás. Ő is, én is tudtuk, hogy utolsó alkalommal beszélgettünk, s hogy a barátságunknak nincs többé alapja. Jó barátságban voltam Nikola Koljević Shakespeare-szakértővel, a szarajevói egyetem tanárával. Nem tudtam elhinni, amikor láttam, hogy ő lett az alelnöke Karadžić pártjának. Évekig láttam a CNN tévében, amint kitűnő angolságával rettentő mondatokat közöl, de megpróbálja, hogy nyugodtabb, mérsékeltőbb, finomabb személynek tűnjön fel abból az egész politikai opcióból. Néhány héttel a daytoni szerződés után öngyilkos lett. Alkalmam sem adódott, hogy vele is szakítsak, pedig ő is a másik oldalon volt. Ez még a háború előtt volt.

SZER: Manapság sokat beszélnek a megbocsátásról, a megbékélésről. Hogyan tekint a saját szakításaira? Hiszi-e, hogy mindezek után lehetségesek még az újbóli találkozások?

KLAIĆ: Beszélgetni igen, de a barátságokat felújítani nem lehet. Nem hiszem. Szerintem nem lehet elvárni, hogy ismét barátok legyetek. Tisztességes kommunikációtok lehet, de semmi több. Nekem ez a tapasztalatom. Nem felejtettem el, ki hogyan viselkedett az elmúlt 15 év alatt. Ezt valahogy nem tudom feledni. Bizonyos embereknek nem lehetek barátja. Köszönhetek nekik, de nem ülhetek velük egy asztalhoz.

SZER: Jugoszlávia széthullásának kezdete a Godot-ra várva belgrádi előadásán érte.

KLAIĆ: Haris Pašović előadása volt. Azon az estén kiáltották ki Szlovénia függetlenségét. Azzal a tudattal üldögéltünk az előadás után, hogy utolsó estéje ez annak a Jugoszláviának, amelyben felnőttünk. Másnap megkezdődött a háború. 1991. június 25-e volt. Az év márciusában egy este nálam erről az egész erőszakkitörésről beszélgettünk. Bombázások voltak Horvátországban, Borovo selo, összetűzések a Plitvicei-tavaknál. Emlékszem Lazar rendkívül komor arcára, aki azt mondta: „Amikor ez az állami erőszak elszabadul, s amikor az erőszak lehet az érve mindazoknak, akik megfelelő fegyvert tudnak vásárolni, akkor azt nehezen lehet visszaszorítani.” Emlékszem azokra a komor arcokra, Nikola Barović és Lazar kijelentéseire. Én már a nyolcvanas években azt gondoltam, hogy közeledik a vész. Vannak barátaim a világban, akik idézik az akkori években írt leveleimet, amelyek eléggé sötétek voltak. Azt mondják, hogy a lelkem eléggé jól megsejtette, mi fog történni. Emlékszem azokra a szorongásaimra, s arra az érzésre, hogy rossz irányba folyik minden, és nem lehet megállítani. Azután évekig ez a vész volt napirenden.

SZER: Néhány barátja azt mondja, váratlanul eltűnt Belgrádból.

KLAIĆ: Ez így van.

SZER: Milyen volt ez a döntése?

KLAIĆ: Hirtelen. Arra, hogy elmenjek, már a nyolcvanas években gondoltam. Sokáig és gyakran gondolkodtam erről. Nem volt mehetnékem. Jól és érdekesen éltem Belgrádban. Miután júniusban kitört a háború, tudatában voltam, hogy hosszan tartó erőszakos összetűzés alakul ki, s hogy ennek az összetűzésnek sok áldozata lesz, és elszigetelődést, szankciókat és vízumkénszert hoz. Gondolkodni kezdtem arról, hogy elmegyek. Akkor történt, hogy felhívtak és kérdezték, akarok-e a Holland Színházi Intézet igazgatója lenni. Akkoriban gyakran jártam Amszterdamban. Először nemet mondtam, majd

talán-t, s végül tárgyalni kezdtünk. Azt hittem, hogy ha ebből lesz valami, akkor majd csak 1992 januárjában lesz. Amikor november 9-én elmentem, hirtelenül tettem, s azt sem tudtam, lesz-e valami abból a munkából. Később minden összeállt. Elmentem, mert nem engedhettem meg a legkisebb lehetőségét sem annak, hogy megtorlásként mozgósíthassanak, mint olyan valakit, aki ellenezte Miloševićet. Elhatároztam, hogy azonnal, minden tévovázás nélkül elmegyek, abban a pillanatban, amikor az illegális fél-elnökség határozatot hozott arról, hogy minden férfinak, aki külföldre akar menni, engedélyt kell kérnie a katonai hatóságtól. Eszem ágában sem volt olyan helyzetbe hozni magam, hogy valamilyen órnagy vagy százados döntse el, elmehetek-e valamelyik külföldi fesztiválra vagy tanácskozásra. Tudtam, hogy azonnal el kell mennem, mielőtt az a határozat hatályba lép. Bécsbe mentem. Azután részt vettem egy tanácskozáson régi barátomnál, Roberto Chulinál. Voltam Berlinben, Amszterdamban, egy ideig Európában utazgattam, amíg be nem fejeztem a tárgyalásaimat a Színházi Intézettel, és 1992. január 2-án elkezdtem dolgozni Amszterdamban.

SZER: Nehéz volt itt hagyni a tanítványait?

KLAIĆ: Nehezemre esett, és sokáig hiányoztak az egyetemistáim. Ugyanakkor rendkívül bántott, hogy a szemeszter közepén itt hagytam őket. Biljana Srbranović mondta nekem: „Kerek három hétig voltam a tanítványa.” Rosszul éreztem magam, amiért itt hagytam őket a szemeszter közepén. Tanja Jovičevićet kértem meg, hogy vegye át a kurzusaimat. Azután néhány évig nem tartottam előadásokat, s ez hiányzott, mert szeretem ezt csinálni. A hallgatóim tovább foglalkoztak a színházzal, néhányan a kollégáim is lettek. Többen közülük elmentek az országból, szerte a világban találkoztam velük. Bárhová megyek, volt tanítványaimra bukkanak. Tizenhárom évig tanítottam a Színművészeti Karon. Tanítványaim nagy száma szóródott szét a világban. Márciusban a torontói egyetemen voltam egy tanácskozáson, amelyet egykori hallgatóm, Silvija Jestrović szervezett, aki ott doktorált. Igen sok egykori tanítványom és kollégám volt ott. Olyan benyomásom támadt, hogy Belgrád óriási része átköltözött Torontóba.

SZER: Helytálló-e az állítás, hogy két dátum az emigrációnk számára is fontos: az 1999-es bombázások és Slobodan Milošević megdöntése? Milyen értelemben tükröződött ez a külföldön élőknel?

KLAIĆ: Egyetértek azzal, hogy ez a két dátum fontos. Úgy hiszem, amíg a bombázások tartottak, nem volt valami nagy különbség az odakünn élő emberek között. Legalábbis az én baráti körömben óriási volt az aggodalom, és nagy volt a düh az igazságtétel ilyen módja miatt. A bombázások után árnyalati különbségek mutatkoztak annak megítélésében, mit jelentett ez, mit hozott, és bizonyos különbségek jelentkeztek a nemzetközi közösséggel és a NATO-val szembeni álláspontokban is. Október 5-ét úgy éltem meg, mint menekült-életem egy szakaszának a befejezését. Akkor fogtam fel, hogy nem vagyok többé menekült. Most olyan valaki vagyok, aki saját elhatározásából él a házáján kívül. Abban a pillanatban lezárult a történet. Ezért vált elképzelhetővé, hogy ez után eljőjék Belgrádba.

SZER: Figyelemmel követi-e a legújabb vitákat?

KLAIĆ: Megpróbálom nem követni. Mivel azonban néhány barátom ezek részese, nem kerülhetnek el.

SZER: Úgy hiszem, igen jelentős vitáról van szó a polgári, értelmiségi tömörülésben, amelyhez ön is tartozik, s amely mindezekben az években Milošević-ellenes pozícióban volt. Így például barátja, Stojan Cerović polemizál az ön másik barátjával, Lazar Stojanovićtal. Hogyan látja ezt a megoszlást?

KLAIĆ: Nem vagyok benne biztos, hogy értem. Nem olvasom rendszeresen a belgrádi sajtót. Amikor valaki elhozza nekem a Vreme valamelyik számát, átlapozom, és rájövök, hogy bizonyos dolgokat nem értek, nem látom az összefüggéseket, némely dolgok meg nem érdekelnek. A távolság meglehetősen nagy. Ennek a polémiaának a lényegében sem mélyedhettem el. Úgy tűnik nekem, mint valami idővesztegetés. Szerintem nem ez a legfontosabb, amit most kell tenni. Megértem, hogy az embereknek e hosszú évek alatt be kellett sorakozniuk egy-egy koherens politikai pozícióba, és most megpróbálják individualizálni az álláspontjaikat és pozícióikat, és a közöttük meglevő különbségek most ütköznek. Pozitívan is felfoghatjuk ezt, mert most olyan politikai légkör van, amelyben az ilyen fajta különbözőségek is megnyilvánulhatnak, még ha olyan embereknél is, akik sokáig egyformán gondolkodtak és harcoltak voltak.

SZER: Vajon Szerbiának szembesülnie kell-e azzal, ami az elmúlt tíz-egy-néhány év alatt történt?

KLAIĆ: Nagyon óvakodok tőle, hogy bármilyen tanácsot vagy receptet adjak innen Amszterdamból. Méltánytalannak tartom, hogy tanácsokat adjak olyan embereknek, akik 11 évet töltöttek el sokkal súlyosabb körülmények között, mint én, sokkal nagyobb kockázatokkal, s akik nagy elkötelezettséggel szegültek szembe a nacionalizmussal, terrorral és háborúval. Úgy vélem azonban, lehetetlen a jövőnek valamilyen komoly koncepcióját kialakítani anélkül, hogy megvitatnánk a múltat és a felelősséget, a szerepeket, a tényezőket, és nem csak azt, hogy ki mit tett velünk, hanem azt is, hogy közülünk mindenki külön-külön mit tett az elmúlt tíz év alatt. Ez a megbeszélés és a tényleges felelősséggel való szembesülés szerintem fontos dolog. Nem értek egyet némely barátommal, akik szerint ez nem fontos, még nincs itt az ideje, hogy várni kell vele, s el kell halasztani, hogy itt különféle analógiák jelentkeznek, és hogy itt a múltra vonatkozólag komoly felmérésre van szükség. Sokan azt mondják, hogy a németek a Harmadik Birodalom 12 évéről nem 1947-ben, hanem a hatvanas években kezdtek beszélni. Ez igaz, de nem ok arra, hogy ezt a munkát elhalasszúk.

SZER: Vajon Szerbia most egy konzervatív, patriarchális Szerbia és egy modern, európai Szerbia közül választ?

KLAIĆ: Nem vagyok benne biztos, de abban sem, hogy a választók többsége koncepciók közül választ. Úgy hiszem, a választópolgárok többsége személyeket, ikonokat, profilokat választ. Nem vagyok meggyőződve, hogy azok, akik elmennek szavazni, világosan tudják, milyen opciók vannak játékban. Abban sem vagyok biztos, hogy ennek olyan jelentősége lenne, amelyet a választásoknak tulajdonítanak. Vajon Szerbia elnökének tisztsége olyan lényeges és döntő fontosságú tisztség, hogy a győztesként kikerülő jelölt döntő módon meghatározhatja Szerbia irányvételét Európa vonatkozásában? Ezt nem hiszem. Mint aki nem nagyon követi figyelemmel, s azt is meglehetősen távolságtól teszi, úgy vélem, eldramatizálják a választás jelentőségét.

SZER: Mit mondhat arról a projektumról, amelyet ezen a nyáron Brionin valósítottak meg a világban szétszóródott emberek?

KLAIĆ: Rendkívül izgalmas projektum volt. Lenka Udovički és Rade Šerbedžija tavaly Kis-Brionin színre vitték a Lear királyt. Az idén ismét játszották. Mira Furlan Hollywoodból jött el, hogy fellépjen a Horvát Medeiában. Igen izgalmas gyülekezete volt ez azoknak a régi barátoknak és munkatársaknak, akik annak idején együtt készítettek előadásokat Szabadkán, Dubrovnikban, Splitben, a különféle fesztiválokon. Ismét együtt volt a sok barát egy-egy színpadi projektum körül, megváltozott új körülmények között egyesülve, még mindig azzal a képességgel, hogy együtt dolgozzon. Számomra nagyon izgalmas volt a közösség, amely ott kialakult. Boldog voltam azért is, hogy megmutathattam a 14 éves lányomnak, hogyan éltünk mi a háború előtt. Ez azon a különös szigeten, Titónak az ott még mindig érezhető árnyékában lehetségesnek tűnt. Másrészt az emberek érdeklődése, akik hajlandók voltak órákig utazni, hogy élőben lássák Rade Šerbedžiját és Mira Furlant. Ezért volt meglehetősen érdeklődés e két előadás iránt. Remélem, hogy ez a brioni változat jövőre is működni fog, és sikert érünk el, nem nosztalgikus okokból, hanem azért, mert ott rendkívül izgalmas színházat lehet csinálni az osztrák–magyar erődítmény romjai között, Kis-Brionin, a gyönyörű természetben. Az egész szigetvilág nemzeti park. A nyári hónapokban izgalmas színházat lehet itt csinálni, de szemináriumokat, kiállításokat és hangversenyeket is lehet tartani. Nagy privilégiumnak tartom, hogy újra együtt lehettem régi barátaimmal. Ez nagyon boldoggá tett engem.

SZER: A leánya, Nóra vajon megértette-e, hogyan éltünk valamikor?

KLAIĆ: Úgy hiszem, igen. Sokat beszélgettünk erről. Úgy hiszem, megértette azt az összetartozást, a projektumra való összpontosítást, az előadás felállításának egész folyamatát, s ugyanakkor azt is látta, mennyire szeretnek ezek az emberek együtt lenni, sokáig üldögni a teraszon, énekelni, régi történeteket mesélni. Látta ezt az összetartozást, ezt az áradó nevetést, ami az egész dologhoz hozzátartozik. Ő is rendkívül élvezte. Tavaly, amikor családosan jártuk be a volt Jugoszlávia részeit, sokat meséltem neki, hogy mennyire szeretem ezt. Igen figyelmesen hallgatott akkor, de ez most más volt. Élőben tapasztalhatta.

SZER: Meghívták-e, hogy vendégszerepeljen a belgrádi akadémián, vagy hogy visszatérjen oda?

KLAIĆ: Valamilyen hivatalos meghívót nem kaptam.

SZER: Várt ilyet?

KLAIĆ: Nem. A belgrádi akadémián elég nehéz helyet találni egy vendég-előadónak. Eljöhettek megtartani egy előadást, de valamilyen kisebb szemináriumot tartani már elég komplikált, mert a tanterv szorosan időhöz kötött. Meghívtak viszont a ljubljanei színiakadémiára, hogy tartsak egy előadás-sorozatot.

SZER: Mit válaszolt?

KLAIĆ: Örömmel.

SZER: Visszatér-e az országba, mik a tervei?

KLAIĆ: Látogatóba igen.

SZER: Ha álmodik Belgrádról, mit álmodik?

KLAIĆ: Korábban ezek mindig valamilyen rémálmodok voltak. Azt álmodtam, hogy eljöttem Belgrádba, akkor valami történt, valamilyen nagy kellemetlenségem támadt, és haragudtam magamra, hogy minek jöttem. Az utóbbi időben az álmok valamivel kellemesebbek, szelídebbek, kevésbé konfliktusosak és kevésbé fenyegetőek. Nem tudom őket felidézni, meg nem is akarom a rádióban mesélni, de kellemesebbek.

KARTAG Nándor fordítása

SZABADKAI SZEIZMOGRÁF

Siflis András művészetéről

Egy apró-cseprő kisfiú néz a kamerába, az időtlenségbe, az ismeretlenbe. A szerzőt látjuk, amint másfél évesen ott áll a szabadkai Városháza előtti park vaskorlátjánál – a néhai „majomplacon” –, amelyről az elmúlt évszázadban nemzedékek koptatták a rozsdát, a mulandóság patináját. Egy kisfiú és a megsejthetetlen jövő a Városháza tornyának árnyékában. A torony mint függőleges energiaátvivő, amely a földi halandóság ingoványából az égi birodalom transzcendenciáját célozza meg, valamint a fémkorlát, amely moebius-szalagként vízszintes irányban tekereg a park fái és bokrai körül, melyekre a Nap és a Hold rávetíti a torony merőleges árnyékát (a Városháza tornyának csúcsát eredetileg napkorong díszítette, nem pedig kereszt, mint manapság).

Metafizikus táj, mondhatnánk, egy lezárt egész, egy külön világ, amelynek emlékfoszlányai között ott szaladgál a panaszait önmagából kiíró szomorú kisgyermek Kosztolányi, a bácskai rónaság reménytelen horizontjáról aeroplánon elmenekülni vágyó Szárity, a lila ködű kábulatban vergődő Csáth – lelki rokonával, a hozzá hasonlóan tragikus véget érő festőművész Farkassal –, az értelemben hitüket veszített és ezért a költészet nyelvét porrá zúzó dadaisták, a messianizmus és a baloldali eszmék útvesztői között kipányvázott Sinkó, a pécsi magyar emigránsok és még sokan mások, akik hosszabb-rövidebb időre meghúzták magukat a torony árnyékában, miközben a történelem vihara tombolt körülöttük.

A Városháza tornya egy olyan fix pont volt, amelybe bele lehetett kapaszkodni, amely a szépreményű városba vonzotta az északon húzódó homokpuszta tengődő zsellérjeit és a délen elterülő dús szántóföldek sarában vergődő nincsteleneket, akik borban és tivornyában oldották fel mély depressziójukat. A torony egy földtani választóvonalra épült, a homok és a fekete humusz határolta sávra, melyet nem szelt át folyó és nem öveztek magaslatok, és amely nemcsak földrajzi, hanem egyben kulturális ütközőzónát is képezett. A közönségi együvértartozást jelképező egyetlen magaslat a Városháza tornya volt, hiszen nem az egyház építtette. Az épület a cicomás, hivalkodó, ám egyúttal nagyra törő monumentalitást testesítette meg a Pannon-tenger nyomán leüleplő mocsárra ráfészkelődött városban, amely sokszor a szellemi tunyaságnak

volt melegágya és ilyenként messzire űzte vagy az öngyilkosságba kergette távlatokban gondolkodó és érezve érző lakóit, szülőtteit.

Ilyen volt a torony és annak környéke, és talán ma is ilyen. Van egy semmi mással össze nem hasonlítható jelképes ereje, jelentősége. Szent helyet jelöl, amely egyben elátkozott is, időtlenséget sugároz, miközben maga is küzd a ráboruló kódokkal. Több mint jeles építészeti teljesítmény, mert egyszerűen többé teszi a környezetet, a háttér és maga a kontextus, amely körülveszi. Kevés olyan város van, amelynek központi épülete ennyire meghatározó, ennyire létértelmező, mondhatni szakrális lenne, mint Szabadka.

Siflis András, aki 1957-ben oktan gyermekként bámult rá a Városháza tornyára, szintén egyike azoknak, akik búcsút intettek a kissé búskomor, megcseszdedett és némileg kicsinyes szabadkai miliőnek. Annak a környezetnek, amely vajmi keveset tett azért, hogy a torony tövében marasztalja legjobbjait. Így a Városháza, tornyával egyetemben, sokak számára már csak halványuló fotókon, képeslapokon és emlékekben él szerte a nagyvilágban. Meg hát művészi teljesítményekben, írók, költők, képzőművészek maradandó alkotásai-ban, a szélrózsa minden irányában.

Siflist ezeddig elkötelezett figuralistaként ismertük, hiszen idestova két évtizedes munkásságának gyűjtőpontjában az emberi alak állandó jelenléte figyelhető meg. Akár mitológiai ihletésű, akár pedig általános emberi sorskérdéseket feszegető rajzait és festményeit vesszük szemügyre, láthatjuk, kötődése az emberhez mindenhol következetesnek mutatkozik. Ezt már első jelentősebb rajzciklusa jelezte, melyet az Új Symposion közölt 1988-ban, és amelyek egyben első színesben reprodukált alkotásai voltak. Az ékszerészi pályáról képzőművésszé avanzsált ifjú ez idő tájt hagyta ott szülővárosát, Budapestre költözött, ahol úgymond kizárólag és mindmáig a művészetnek él, több mint egy tucat önálló tárlattal és számos külföldi fellépéssel a háta mögött.

Bizonyos szakrális témák ihlették meg a kezdetek kezdetén tollának és ecsetjének líraiságtól felfűtött kalligráfiáját. Expresszionista, sőt „vadásnak” mondható figurализmusának szinte nem is voltak előzményei a szűkebb pátriában, amely akkor már többek között magának tudhatta a kialakult modernista mauritsi poétikát és az időbelileg zsengebb posztmodern keresési egzaltációt. A tágabb horizonton minden bizonnyal Bojan Stupica infantilizmusával mutatott rokonságot. A Budapest Galéria Kiállítóházában 1989-ben megrendezett első „külföldi” tárlatának java része még a hazai termést reprezentálta. Az új környezetben azonban Siflis ikonográfiája is módosulásokon ment át, kiszűrődtek belőle az eredendő indulatok, visszafogottakká váltak benne a nagy gesztusok, a nyers idegrángások. A székesfehérvári István Király Múzeumban 1992-ben lebonyolított *Esővíz* című tárlatán látott műveken azonban nem csak a képi szerkezet vált úgymond rendezettebbé, konszolidáltabbá – véleményem szerint dekoratívabbá is –, tudniillik a szerző tematikai érdeklődése úgyszintén fordulatot vett, méghozzá a bibliai világ irányába, amelyben szellemi fogódzó mutatkozott bizonyos lelki gondok leküzdésére, magasabb fokú orvoslására. A bibliai mitológia közege így nemcsak művészi kaland volt Siflisnél, hanem egyúttal valós, belső indítékokból táplálkozó kiútkeresés is, amely lassacskán megnyitotta előtte az antik világ tágabb horizontját. Ennek nyomán a siflisi opusban az elmondottak mellett megkülönböztethetünk még ógörög, etruszk és római témakört. Ez utóbbit 1997-es szabadkai tárlatán volt alkal-

munk megismerni, ahol az ornamensek felvitelére Siflis pecsétnyomatokat alkalmazott, ismét csak tágitva képeinek nyelvi állagát.

Azt is el kell mondanom, hiszen kézmozdulatait döntően befolyásoló mozanatról van szó, hogy egy baleset okán Siflis András bal kézzel kezdett el rajzolni és festeni. A kényszerű helyzetből adódóan ismét az újdonság és a másság erejével ható ikonográfiai korszak vette nála kezdetét, hiszen szinte újra kellett tanulnia írni és alkotni. Természetesen már nem ugyanúgy, ahogy korábban. Az etruszk nekropoliszt, az ógörög sírvázákat, illetve a görög klasszicizmus meghatározott emlékeit értelmező 1997-es vegyes technikájú művei már ennek az önkéntelenül vállalt stilisztikai váltásnak az eredményeit tükrözik. Az emberi kultúra hajnalán keletkezett vázarajzok vagy falfestmények reminiscenciái a kulcsot keresik a régi értékek világához. Ezt a lépést Siflis – Sulyok Miklós szerint – 1999-es *Corso – S* című sorozatában teszi meg: „Ma már nem a töredék, hanem az »egész« foglalkoztatja Siflist, az »egész«, melyről csak sejtésünk-érzésünk lehet, a »múlt mélységes mély kútjába« tekintve, s amelyet csak töredékeiben pillanthatunk meg, akkor is csupán villanásszerűen. Az újabb munkáin megjelenő kulturális metaforák, az ókori európai civilizációk – a kükládikus, a krétai, a babiloni, a görög, az etruszk, a római – képi archetipusai nem transzavantgard gegek, hanem ennek az »egész«-nek a jelei a mitológiák aranykorából. Önálló szellemi léttel bíró jelek – élnek és dolgoznak, bebocsátást kérnek közénk, és Siflis ajtót nyit nekik, hellyel kínálja őket, majd döbbszerűen veszi észre, hogy ezek az archaikus lények cselekvés nélkül is hatást fejtenek ki a képi történetek drámájában, sőt ott hamar főszereplővé válnak. Valami olyan őserő mozgatja őket, amelyet tulajdonképpen a művész sem ural, csupán médiumként közvetít számunkra a kép által.”

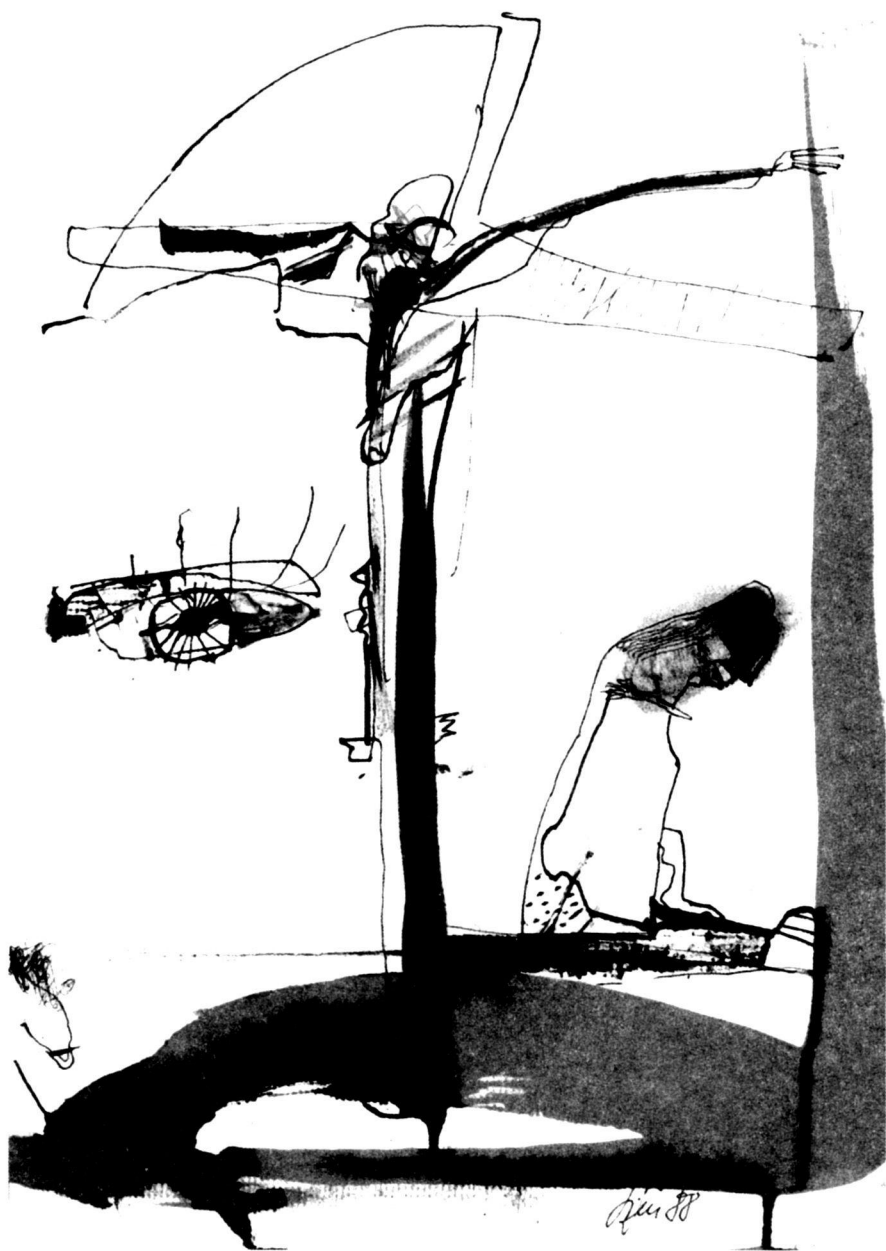
A múltbalátás tehetségével felvértezett és immár a teljességre vágyó művész számára nem egyszerű feladat egy olyan téma felvállalása, amely nehezen illeszthető be munkásságának szellemi közegébe. Most azonban egy ilyen kalandra mutatkozott kedve: a budapesti Martino Galériában 2002 őszén bemutatott, húsz darabból álló, *A szabadkai Városháza titkai* című friss grafikai sorozata révén, amely a szecessziós épületet tematizálja, Siflis egy új kihívás tükrében bontakoztatja ki művészetét. Szülővárosa immár emblematisztikus jelentőségű építészeti remekének egy grafikai sablon által alkot képi foglalatot, avagy fogalmi alaplátát. Az emblémát a toronyszerkezetből, a földi és égi kapcsolatot jelképező függőleges energiakollektorból vonja ki. Nyilvánvaló, hogy Siflist nem a magyar szecesszió építészeti ornamentikája, nem a külső máz ihleti, hanem a Városházához kapcsolódó történelmi-mitológiai háttér és az ebben a háttérben meghúzódó mélyebb emberi tartalom. A torony a társadalmi-politikai sorskérdések és a történelem viharának sajátos lakmusa, egy tulajdonképpen állandó az elveszett értékek világában. A grafikák kivétel nélkül komorak, tragikus felhangúak, ebből fakadóan pedig némileg monumentálisak is, a jelenkori állapotokra reflektáló asszociatív szándék pedig több mint hangsúlyos bennük. Egyes műveken jelzésszerűen felvillannak Siflis tipikus lírai ikonográfiai kézmozdulata, az érzelmi felfűtöttségről árulkodó körkörös ecsetmozgások, a szétfolyások és foltok, kaparások és maszatolások, amelyek ellensúlyozzák az építészeti minták markáns tömbidomai keltette hatást.

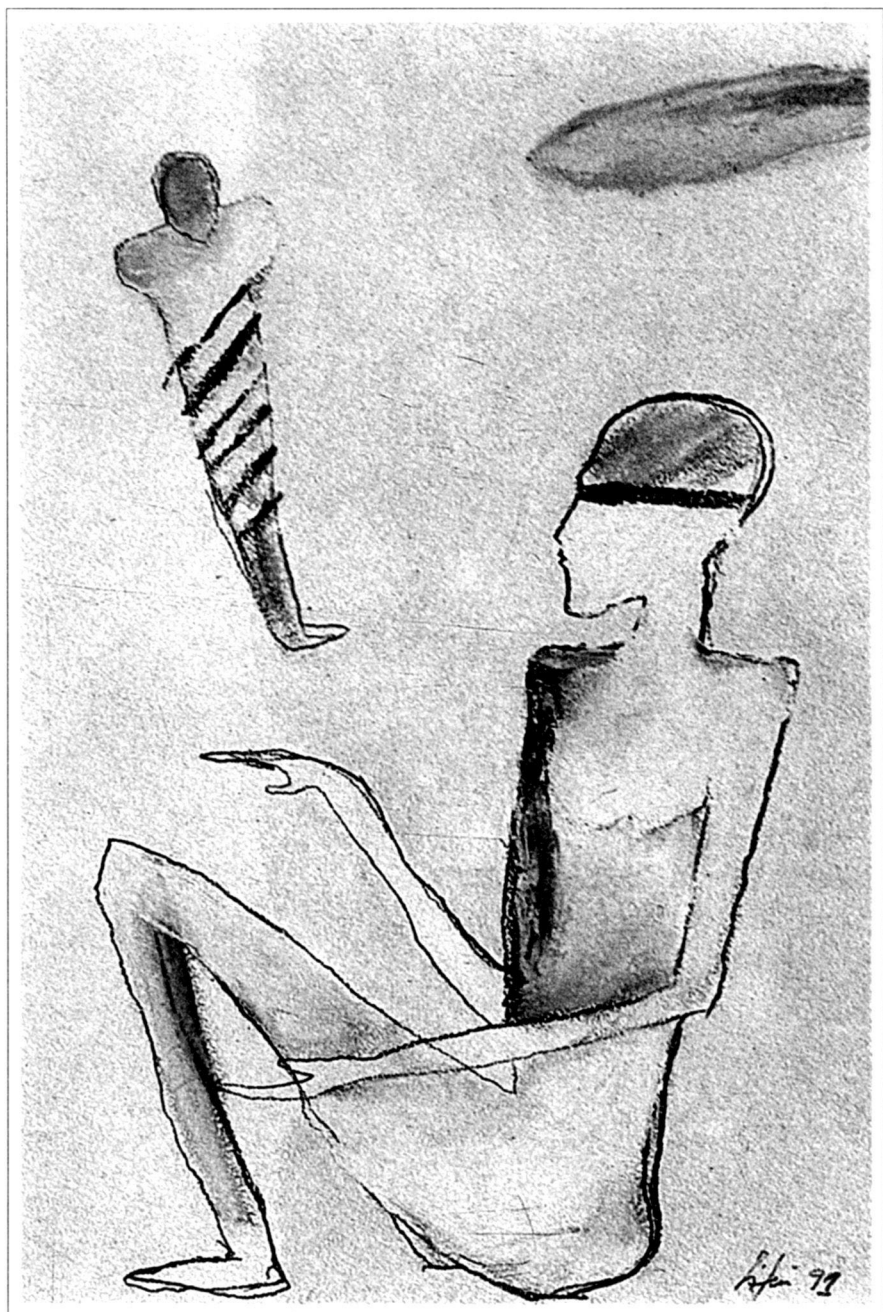
A szerző ezúttal – és minden bizonnyal első ízben – előszeretettel alkalmazza a bizonytalanság állapotát érzékeltetni hivatott egyéb konstruktivista nyelvi eszközöket is, mint például a talajvesztettséget sugalló bemozdítást, a tűnékenységre utaló megsokszorozást, valamint a destrukció közvetlenebb megnyilvánulásait, mint amilyen a kilendítés vagy a tektonikus mozgás. Például levágja a torony tetőszerkezetét, a falrész csomkjait pedig úgy állítja glédába, hogy azok bizonyos építészeti archetípusok egyetemes értékeire, egy fajta oszloprendre utaljanak vissza. Az eredeti elemekből összeszerkesztett új épületkonstrukciók viszont számtalan esetben nekropolisz hangulatát idézik. Másutt az égő avagy omladozó torony háttérének túlnyomórészt amorf, vészjósló masszájából lángnyelvek, füstoszlopok és véres aláfolások válnak ki – a művész lilával, bordóval és feketével szegélyezett egyértelmű látomásai ezek. Egyik jellegzetes motívuma az úgyszintén sablonnal felvitt hattyúalak, a néhai Pannon-tenger vizein úszkáló őshattyú mai rokona, amely jobb híján a szellemi, anyagi és erkölcsi csőd mocsarában ékeskedhet.

Siflis grafikai és nem utolsósorban konceptuális kalandja megújította és némileg más irányba terelte eddigi opusát. Tudomásunkra hozta, hogy nemcsak az érzelmi kifakadások és a szakrális ünnepélyesség mesteri láttatója, hanem a szigorúbb szerkesztési elveknek is mindenkor megfelelni képes montőr, aki a merevebb formák világát is érzékkel igazgatja. Érzékenysége így hát nem csupán az antik világ áttételes üzeneteinek individuális megragadásáig terjed, hanem igenis képes a lét bizonyos konkrét, valós formában megnyilvánuló összefüggéseinek maradandóvá tételére. Hangulatai nyomottak, fojtottak, sőt esetenként gyászosak, és mindenképpen hitelesen kivonatolják a jelenkor szabadkai életérzését, amely már a múlt században is az enyészetből, a távlatatlanságból fakadt s az öngyilkosságok szomorú statisztikájában tetőzött.

A néhai rövidnadrágos kisfiú immár éretten áll egy páratlan jelenség előtt. Nem a naiv csodálat prizmáján át tekint rá, hanem az egyéni és az egyetemes történelem eseményeinek tükrében szemléli, szemlélődései nyomán pedig maradandó kortárs értékeket teremt. Számára a szülőváros Városháza-tornya több, mint egyszerű szemlélődési tárgy, több, mint hétköznapi látvány vagy szokványos művészeti téma. Meghatározó spirituális élménnyé duzzad, úgymond közösségi gyűjtőfogalomná, amely körül ott látjuk a pusztulást, a fizikai és szellemi leépülés jelenkori nyomait.

Siflis, mint „tékozló fiú”, hűtlen lett szülővárosához, és most képei révén lerója kegyeletét. Ez a gesztus azonban korántsem mondható tipikusnak, hiszen nincs benne semmilyen eszményítési szándék, rossz értelemben vett nosztalgizálás vagy elhomályosító pátosz. Tulajdonképpen hiányzik belőle a megbánás tettének sztereotípiája, nincs benne lelkiismereti dilemma. Inkább a féltés, a gondoskodás, az aggodalom és a szomorúság nyelvén nyilatkozik meg és kritikai alapállást vesz fel ebben a sorozatában, amelynek csak látszatra egyetlen témája a torony, hiszen egyértelmű utalásokat tesz a „torony árnyékában” történtekekre. Így, ezek után a tornyot nagy t-vel illik írunk. Ezek után tudni fogjuk, hogy a nagy t-vel leírt Torony csakis a szabadkai Városháza tornya lehet. A T talapzata fölött pedig – túl a ráülepedett füstön és ködön – ott tündököl a néhai napkorong.













„NAUSIKAA KOCSIJA UTÁN”

„Ez a földi világ okvetlenül már a túlvilág előképe, különben miért lett volna érdemes egyáltalán teremteni.”

Szentkuthy Miklós

Szentkuthy meghatározó idegenségérzetéből fakadó elvagyódás-szindrómája egy látszólagos ellentétpár, az *utazás* és a *szigetlét* ötvöződésében teljesedett ki és lombosodott inspiratív feszültségek és szenvedélyek burjánzó, belső botanikájává. Orpheus-élménye a *Szent Orpheus Breviáriuma* tíz részének öt kötete után végérvényesen összefonódott nevével. Nem véletlenül talált éppen Orpheusban rá a folyton kísértő alteregójára, hiszen a görög mitológia hőisében nem csupán az emberekre, a természet teremtményeire és a természetfeletti lényekre egyaránt hatással lévő művészet jelképe öltött antropomorf alakot, hanem az aranygyapjú megszerzésére induló – s hanyattatott soruk által számos szigetre vetődő – argonauták csoportja tagjaként, a pokol mélyét is megjáró szerelmesként benne (is) szimbolizálódik a nagy utazó figurája. Az irodalmi Orpheus-terv azonban későbbi, mint az eddig kiadásra került napló-töredékek¹ zöme; csak 1937-ben született, amikor Szentkuthy Sötér Istvánnal tett nagy itáliai utazást. Addigra már megjelent a *Prae* (1934), *Az egyetlen metafora felé* (1935) és a *Fejezet a szerelemről* (1936). A keretes esszéesorozat kipattanó ötletét Siennában sűrözve azon nyomban el is mondta útitársának, hangsúlyozván, hogy a breviárium-jellegű mű megírásának egyfelől a Greco festészetében tapasztalható sűrítő kompozíció, másfelől Monteverdi Orfeo című operájának élménye a közvetlen ösztönzője. Ez utóbbiból ered az Orpheus elnevezés, illetve jelkép is, hiszen miként a Breviárium-sorozat 1939-es előfizetési ívében olvasható, „az alvilágban bolyongó Orpheus a világ sötét titkai közt tévelygő agy örök jelképe”.

Az eddig tanulmányozhatóvá vált naplójegyzetek ennek, vagy egy hasonló felhívási ívnek a tervét jelzik, dátumozatlanul, de az 1942-es feljegyzések között. A megjelent és a „tervezett” prospektus között lényegi különbség nincs, ám a három év eltérés némi zavart okoz tapogatózó filológiánkban. Az előfizetési ív ugyanis a Breviárium négy leendő fejezetét hirdette meg, a *Széljegyzetek Casanovához* címűt, mint 1939 áprilisában megjelenőt, illetve a három tervezett, az *Ágoston olvasása* közben, a *Vázlatok Tudor Erzsébet ifjúkori arc-*

képéhez és az *Orpheus tíz álarca* címűeket. Közülük az első valóban megjelent, az Ágoston olvasása közben csak a hagyatékból, 1993-ban került kiadásra, a Vázlatok Tudor Erzsébet ifjúkori arcképéhez a Breviárium ötödik részeként, *Cynthia* címen jelent meg. Az 1939-ben tervezett tíz álarc pedig végül is mi más lehetne, mint a Breviárium tíz fejezete. A sorozat-terv, látjuk, menet közben módosult, 1938-tól 1941-ig Szentkuthy megírta a *Széljegyzetek Casanovához*, a *Fekete reneszánsz*, az *Eszkoriál*, az *Europa minor* és a *Cynthia* című részeket, majd 1942-ben (amikor a napló szerint új prospektuson elmélkedett) megjelentette a *Vallomás és bábjáték* című nagyfejezetet, amivel egészen 1972-ig búcsút vett az óriáskompozíciótól.

Az Orpheus-bonyodalmakat nyomon követni igyekvő filológiai kitérőtől forduljunk azonban vissza a mitológiához. A dalnok-utazó előképe Szentkuthy naplóillusztrációit értelmezve Odüsszeuszban tűnik fel, s a legbeszéde-sebben vall erről a kötet címlapjára került *Odisseus Nausikaa kocsija után* című illusztráció.²

Utazás, kísértő kéjek, boldog szerelem reménye, férfias próba – ezek Orpheus és Odüsszeusz közös párkái. Szentkuthy, meg kortársai sors-kihívásai talán árnyalatnyival eltérő felhangúak. Hiszen miért utazott Szentkuthy a 20-as, 30-as évek fordulóján? Amiért mindenki más: Európára hangolódni. Miként Füzi László jelzi naplójában³, kiutat keresni, párhuzamot találni. Ezen utazások egyikéről írta egyértelmű szókimondással Szerb Antal Budapestről Szentkuthynak Londonba: „Nagyon vágyódom Londonba. Részben oda és részint innen el.”⁴ A vágyott utazásokból nem sok, de mint majd látjuk, az életmű ihletéséhez éppen elegendő valósult meg. A diák Pfisterer Miklósnak a szüleivel 1925-ben tett szentévi itáliai utazása extatikus, élete végéig meghatározó élményévé vált. Velencét, Firenzét, Rómát, Pompeit, Assisit, Nápolyt teljes tárgyi felkészültséggel járta be, hiszen minden keze ügyébe kerülő, vonatkozó könyvet elolvasott. A Werbőczy Gimnázium diáklapjában megjelent élménybeszámolója volt élete első publikációja⁵, de az utazás mély benyomásai a tizenkilenc évesen írt *Barokk Róbert*⁶ című regényének alapotívumaivá lesznek. Egyetemistaként 1928-ban apjával tett nagy európai körutat, megint csak inspiratív, hiszen az itáliai, franciaországi és angliai kalandozások idején pattant ki a *Prae* ötlete és hazatérte után hozzá is fogott a regény megírásának. Londonban a doktori disszertációjával⁷ kiérdemelt egyéves ösztöndíjjal járt (nászúton) 1931-ben, majd 1948-ban, miután megkapta a Baumgarten-díjat, és általános meglepetésre erről az ugyancsak egyéves útvjáról is hazatért Magyarországra. Az említett, Sötér Istvánnal tett körút mellett a 30-as években feleségével Gensben töltött több hetet a Magyar Külügyi Társaság pályázatának nyerteseként. Később letett az utazásokról, elég volt számára a mindent befogadó képzelete, nem vágyott a fizikai helyváltoztatásra: a hatvanas években az Olaszországban élő lánya esküvőjére hagyta őt, Dollyt egyedül Milánóba utazni, noha Mariella visszaemlékezése szerint⁸ ő maga felesége nélkül képtelen volt egy lépést is megtenni!

Szentkuthy esetében az utazás más eredménnyel járt, mint Márainál, Illyésnél, Halász Gábornál, Szerb Antalnál, Németh Lászlónál, Vas Istvánnál, Cs. Szabónál meg a többi preregninusnál – a kiábrándulást hozta, az európai kultúra bámulatos emlékműveire Szentkuthy tapasztalatában rátelepedett az európai politika agyvakulásának minden civilizációból kiábrándító köde, ami

egyenesen vezetett az egyedüli lehetséges válaszúthoz, ismét Füzi László szavaival élve: a világirodalomban a borgei modellben tisztelt virtuális valóságba való belépéshez. Az utazások után tehát a szigetre vonulás bizonyult egyedüli lehetséges választásnak. Ez a sziget-lét, miként Szentkuthy viszonylatában minden, különleges, sajátos és több oldali értelmezést kíván. Németh Lászlót az irodalomtörténet azon kevesek közé sorolja, akik bátorító szavakkal üdvözlötték Szentkuthy munkáit, ugyanakkor nem bizonyítható, hogy Szentkuthy emiatt deklarálta volna Némethet „legjobb barátjaként”. Kapcsolatuk bensőségességét az is szemlélteti, hogy Szentkuthy Németh halála után is fontosnak tartotta, hogy megválaszolja annak egy, bár ötven évvel korábban felvetett gondolatát. Egy vasárnap délután, felső-gödi közös sétájuk során Németh szembállította a dunántúli tájak emberszabású mivoltát a végtelen tengerek, pusztaságok és alpesi csúcsok embertelenségével. „Én, válaszképpen, a *szigetek* iránti lírikusan megszállott rajongásomról beszéltem – írta Szentkuthy⁹: a párisi *Notre Dame* szigeten épült, Óccánia szigetei Földünk életének, koralloknak, őskori idoloznak titokzatos és »geo-vallomásos« csodái, Vénusz is Ciprus szigetét választotta, az Apokalipszt író szent János apostol Patmos szigetén hallgatott a Sas diktálására, kamaszkorom megvalósult álma Capri éjkék, mélykék, barlangos szigete volt, – és: nem sziget-e az öt világrész?”

Miként a sziget-lét sajátos megvalósulása az olvasás és az írás külön bejáratú világa, úgy ennek a sziget(en)-létnek igazi robinzoniádja a naplóírás. A napló ugyanis egyfelől az elkülönülés, másfelől a kizárás műfaja: az *én* műfaja, a naplóíró felfokozott identitástudata inkább az *élet*, mint az *irodalom* irányába nyit kaput, noha a műfaj alapvető jellemzői, az esetlegesség, az akcidentális és a spontaneitás a viszonylagos rendszeresség, a fragmentáltság, a fraktál-jelleg, a kihagyásosság mind valami módon stilizálják az eseményeket, a történeteket, a tépelődések lejegyzését, még akkor is, ha a napló eleve nem művészi szándékkal készült. Szentkuthynak ugyanis a százezer oldalt meghaladó, még életében 25, illetve 50 évre zárolt óriásnaplója mellett van irodalmi szándékkal készített naplója is.

Amennyiben a regény az „alvilágban bolyongó Orpheus, a valóság sötét titkai közt tévelygő agy örök jelképe”, úgy a napló szigete „a gondolkodásnak élő ember Belső Tere. Így természetesen metafora is; a gondolkodás helyének és a meditáció önmagába fordulásának metaforája.” (Füzi László)

Egy köztes hely az ultra-titkos gyónás és a ledér exhibicionizmus között: „Akarom, hogy most, rögtön lássa az egész világ, amit ide feljegyeztem. Teatralitás? Kínoz, hogy ez csak napló, csak outre-tombe, és nem mű. Mikor naplót akarok kiadni, akkor a halált akarom legyőzni – látni akarok valami olyat, amit rendesen sohase láthat az ember: egy órát legalább a saját halála után.”¹⁰

Szentkuthy 1939-től vezette naprakész rendszerességgel és módszeresen naplóját. Amikor betegsége akadályozta¹¹, titkárának, Tompa Máriának diktálta gépbe a kötelező napi gyónás, önvizsgálat, reflexiók lecsapódásának diáriumát. Mindent le kell jegyeznie, mert csak az válik számára valósággá, amit leír – mondta el hatalmas interjú-vallomásában, a *Frivolitások és hitvallások*¹² (1988) oldalain. Természetesen nem csupán a dühödt lejegyzésvágy motiválta a naplóírását, hanem az önmagával és művével szembeni folyamatos elégedetlenségből credő önvizsgálat és önelemzés, a vallomásos gyónásvágy is közre-

játszott. Elannyira, hogy egyre terebélyesedő életművét is a *naplóanarchia* műfaji megjelöléssel illette, s ezt a műfaj-ideált programszerűen is megfogalmazta: „Mindig a realitás és nem a fantázia: el tudom képzelni egész életművem, mint egy Montaigne- vagy Saint-Simon-féle óriásnaplót, melynek mámoros és önellentmondó kódája abban állna, hogy felkiáltanék: végre sikerült megtisztulnom a magam sem tudom, honnan szedett mű-(opus-)neurózistól, és átadom magam a tiszta, improduktív, írás-szűz életnek.”¹³

A szerző titkára, örököse, hagyatékának gondozója, Tompa Mária tíz Szentkuthy-könyvet rendezett sajtó alá, elfektetett, félretett regénykéziratokat dolgozott fel, amelyekkel lehetővé tette az életmű posztumusz kiteljesedését és az életmű percepciójának árnyalását. A *Frivolitások és hitvallások* címen közreadott hatszáz oldalas monstre-interjú megkerülhetetlenségével segítette ezt az árnyalást, illetve az egyes művek értelmezését, de az érdeklődés homlokteréből sehogyan se mozdult el a hozzáférhetetlen óriásnapló misztériuma. El egészen 1992-ig, amikor Tompa Mária a győri Műhelyben¹⁴ közre nem adott egy csokorra valót az író korai, zárolás alá nem került naplójegyzeteiből és -illusztrációiból. A kiragadott, kiemelt részletek azonnal párbeszédbe álltak a posztumusz kiadású regényekkel, aminek következtében a napló közlése esetleges folytatása iránti remények fokozódtak. A *Fájdalmak és titkok játéka* megjelenésével ezek a remények részben ugyan teljesültek, de ezzel egyetemben le is zárultak. Hiszen az olvasó éppen csak hogy belekóstolhat az ifjú Szentkuthy élesztőként dagadó érzelemmasszáját frívol vallomássá tagoló pazar, önmegszólító el-beszélésbe, máris azzal kell szembesülnie, hogy *folytatása 2013 előtt nem várható*. Ráadásul, hiába bíztunk a *cenzúrázatlan* Szentkuthy megismerésében, Tompa Mária igyekezete ellenére az író lánya, Mariella Legnani (a szerző egyik jogutódja) kérése bizonyult döntőnek, így közöletlenek maradtak a napló azon részletei, amelyek „sérténék őt, valamint bizonyos személyeket, illetve közvetlen leszármazottaikat”. Az eredmény így sem felemás, a napló szövegének művi úton okozott folytonossági hiányai nem kétségbeejtők, nem sodornak az értelmezhetetlenség kátyújába, bár egyes megjelöltettek álnéven való szerepeltetése nem könnyíti meg a filológusok dolgát.

Ám, ha csupán felületes pillantást is vetünk az egyre satnyuló könyvszakma produktumai közül minőségével, megmunkálásával, szerkesztésével messze kitűnő kötetre, világossá válik, hogy nem is a szürkehályog-jelölt filológusok számára készült, hanem azoknak, akik szeretik Szentkuthyt.

A kötetben az 1925–31 között, és a negyvenes évek elején keletkezett, zárolásra nem került naplójegyzetek szerkesztett szövege, az ugyanebben az időben készült mintegy kétszáz illusztráció reprezentatív része, néhány családi fotó és pár ifjúkori vers kapott helyet, mintegy kiemelve, hogy Szentkuthy esetében elválaszthatatlan egymástól a verbális és a vizuális fogalmazás. Fiatal, alig tizenhét éves múlt fiú naplója került az olvasó elé, ezért nem meglepő a bejegyzések extatikusága, maró öngúnyba torkolló iróniája, a folytonos ontológiai elmélkedések gyónásba forduló vallomásossága, a halleluják és átkok kaleidoszkóp-szerű fraktálja. Tompa Mária ki is dolgozta a napló rétegeződési szintjeinek rendszerét:

„1) szubjektív, majdnem gyermekien érzékeny, hol szélsőségesen lelkesedő, hol felháborodó szerelmi-érzelmi vonal (Dollyval a viharos kezdetek után

pontosan hatvan évig éltek együtt, végig ritka és minden hányattatásnak ellenálló, példásan erős érzelmi kötődés volt közöttük!)

2) a kamaszkor végén a kozmikus otthontalanság megélése, az élethelyzetek és kapcsolatok szinte a neurózisig széttépdesett elemzése,

3) az egyetemi évek alatt Pfisterer Miklós érését, íróvá fejlődésének szenvedésteli pillanatait érzékeli a napló olvasója,

4) fontos irodalmi (gyakran vázlatos) jegyzetek, melyek készülő műveire, elsősorban a Prae-re vetnek fényt,

5) karikatúraszerű portrészorozat az 1931-es budapesti irodalomtörténeti kongresszus nagynevű résztvevőiről, illetve az életében fellépő más alakokról.”

Laikus olvasóként természetesen nem kötelezően ilyen strukturáltságában éljük meg Szentkuthy fiatalkori naplójegyzeteit.

Szentkuthy életében és vele párhuzamosan művében a rend és a nyugalom megteremtője a harmonikus szerelem, a homo humanus és humana legőszintebb, több mint fél évszázadon át intenzíven megélt szerelme volt: Dolly, vagyis Eppinger Dóra, akivel 1928-ban ismerkedett meg. Alakja már a *Praeben* megjelenik¹⁵, majd ő a gyászoló kis menyasszony a *Fejezet a szerelemtől*-ben¹⁶, valamint a novellák Vivienjét is Dollyról mintázta, de Naplójából, interjúiból többet tudunk meg felőle. Szentkuthy a még kamaszkorában fogalmazott Barokk Róbertben kidolgozta a gátlástalan erotika, a vallásos askézizmus és a harmonikus szerelem egymást kizáró ellentétét, illetve az előző kettőnek a harmadikban való feloldását. A regény megírását követően a szerzőt folyton izgató hármasság valamelyest módosul, ilyen képletben jelenik meg: *Mű + Dolly + Krisztus*. S e három szó vezérelve lesz, meghatározza Szentkuthy irodalmi programját, morális alkatát, életvitelét.

Dolly nem csupán Szentkuthy karitászigényét, önjándékozás- és egymást tanítás-mániáját egészítette ki, hanem szellemi és anyagi támogatást is adott a hatalmas Szentkuthy-életmű létrehozásához. Neki köszönhető a magánkiadásban megjelent *Prae*, *Az egyetlen metafora felé*, a *Fejezet a szerelemtől* és a *Szent Orpheus Breviáriuma* első hat füzetének a kiadása. A harmonikus együttélést azzal is támogatta és erősítette, hogy bár „széljegyzetek mellett”, de jóváhagyta férje kalandos szerelmi életét. Megadta neki a nőket, akik állandó rajongással vették körül az író, még nyolcvanévesen is. Szentkuthy csúnyának vélte magát ifjúkorában, a nők bizonyításképpen kellettnek neki. Sikeres hódításait ezzel a mondattal jelentette be: „Egy újabb virágszál a bandza kisfiú sírján.” Az évek múltával azonban a nők már nem a pszichológiai igazolás feladatát töltötték be, hanem – mint pillangók a lámpafényt – természetes lételemként vették körül a vonzó szellemű embert.

Naplójából megtudjuk, hogy Dolly még a házasságkötésük előtt is cinkos volt leendő élettársa kalandozásaiban. Az 1930. november 3-i, vasárnapi bejegyzésben olvashatjuk a következőket: „Múlt szombaton Dollytól kölcsönkértem 10 pengőt, hogy egy kurvához mehessek este, a vele való ölelkezés után. (Először 50 pengőt adott, de felváltottam, hogy ne legyen nálam, és hogy a kurvának ne kelljen visszaadni.)

Mentem is: fekete félperzsában, nagyon szép, nem kurvás arc, szőke, vöröses haj. Nagy szoba: párnák, lámpa, magas tükör, diffúz kék . . . fény, teste a

tükörben . . . cigaretta, füstszerű atmoszféra – patina a testén. („Jól basszá!” – 2 gumi!)” Ezt követően, 1930. december 12-én, egy délutáni naplóbejegyzésben: „(Egész héten tripper-félelmek, pedig 2 gumit használtam.)” Az idézetben talán nem is a pénzért vett szerelem eszmei tisztasága és a szerző valós betegség-félelme kell hogy izgassa a filológust, az olvasót, hanem az a tény-szerűség, ami a Napló aprópénz-jegyzetét irodalomba transzponálja. *Az alázat kalendáriuma* ugyanis visszatükrözi ezt a részletekben is a legrészletesebben számító egyéniséget megjelenítő epizódot: „Belenyúltam a zsebembe, és éreztem, hogy csak nagy pénz van nálam: azt nem jó kockáztatni a Miss-szel való kémiaiában, bementem hát régi könyvkereskedőmhöz egy pinceboltba hogy felváltsam.”¹⁷ Szinte folytatódik, kiegészül a Naplóban megkezdett történet.

Szentkuthy korai regényeiből, a *Barokk Róbert*ből, valamint a *Narcisszusztükréből* egyértelműen kitűnik, hogy a serdülő ifjú igencsak ambivalens viszonyban élt édesapjával. Pfisterer Lajos egyszerre volt különös és különc; elszegényedett családjának dzsentrí-modora és a lecsúszottság miatti önkínzása komoly belső válságokban tombolt benne. „Rangon alul”, szerelemből házasodott, viktoriánusan szemérmes felesége, Götzler Gizella és közöttük azonban állandó szótlán feszültség vibrált. A gyermek, majd ifjú Pfisterer Miklós ebből a szótlán, ingerszegény, az életet nem élő, hanem csak elviselő környezetből a fantázia, a könyvek, a művészet buján termő szigetére menekült. „Ki a szülői ház gyilkos kazettájából, ki, ki a halálbélelt konzerv-skatulyából, az emberek közé!” – jegyezte naplójába 1929. március 16-án, húszesztendősen, szívvel-lélekkel vágyván a mondén¹⁸ világ minden gyönyörét, a tiltott, az értéktelennek tartott, lenézett, erkölcstelennek címkézett nagyvilágiságot és a tudomány meg a művészet minden zamatát; legelőbb nőket, pénzt és uralkodást.¹⁹ Az együttélést helyettesítő *egymás mellett* élés elemzésében a *Barokk Róbert* megírásán már túl, a *Praen* még innen, 1930. november 13-a reggelén „egy hisztériás este és a reggeli anyai tiráda után” a probléma gyökerét abban ismeri fel, hogy a három együtt élő ember alapvetően nem ismeri egymást. Vergődő szeretetüket képtelenek kimutatni. Valami hasonlóan vonzó-taszító viszony áll fenn Szentkuthy és lánya, Marion között, aki tizenöt-tizenhat évesen vált külön a családtól és előbb Svájcban, majd Olaszországban élt. Szentkuthy, úgy tűnik, annyi szerepet előrelátott magának az életben, de a legéleteesebbe, az apaszerepbe képtelen volt beilleszkedni. *Az alázat kalendáriuma* című vallomásában fel is rótta magának ezt a familiáris rövidzárlatot: „Kis családtalan család-koboldok suttogták körbe-körbe: látjátok a rossz apát? Míg gyermeke játékot könyörögve nyújtja ki kezét kis ágya rácsán, mint vágy-terméstől terhes ág a parkból, ő a mutatók síri nádjait lesi az órán. Aztán eltűnik, léha szökevény, családtagadó, renegát. S az este Claude Lorrain módjára klasszikus romjai közt a szeretője várja: szöke zsurlókkal fején, gyermek-pufók arccal, stilizáltan selypítő ajakkal, gyerekebben a gyereknél. Üdvözlégy szerető-gyermek: Isten előtt babiloni séma-hetéra, polgároknak piszkos jogi sakk-báb, gyáva anyaszemben fiát ölő betegség, régi asszonynak barbár amazon a harcban. S nekem? Gyermeke, lányom, apaságom első vérségi bizonyítéka. Körültesd susterreg etikás népek rég-kész retorikája: te vagy a család-ölő, az utcai erősz, a gyermekszoba festett démona, fiatal apák szadista szírénye. De míg testeden így zörög az átok (jégeső erdőmélyi szűz falevélen), egy új apa, a faun-délután

kottáira dúdolva efféléket üzen feléd: visszacsábítottál a családhoz, apasághoz, s nem kell többé semmi, csak az idill, a fészek, a te-gyermek.

Aztán megunva fehér fuvoláját, átlép a rágalom-vizes hideg bokrokra, gyerekekhez megy, s csókolja, csókolja megtalált kacagó szeretőjét. Tégy mindörökre nőrsszé, csavargó hetéra, s légy madonnás matresse, szőke gyermek!”²⁰

Az apjára visszaemlékező Mariella szerint Szentkuthy „NEM VOLT apa”, katolikus szent házasságot kötött, s már akkor lelki problémát okozott neki, hogy nem akart gyereket. „Nem emlékszem, hogy valaha is az ölében ültem volna, nem emlékszem, hogy valaha is elvitt volna sétálni, nem emlékszem, hogy valaha is játszott volna velem, akár a gyerekszobában – ahová még véletlenül se tette be a lábát! –, akár kint a réten vagy a parkban; nem emlékszem, hogy valaha elvitt volna az Állatkertbe, vagy a »vurtsli«-ba, vagy hogy türelmesen tanított volna valamire. Vagy hogy »jóéjt-pusztit« adott volna nekem. Nem, ő nem ILYEN apa volt. Ő egy igazi jó, megértő BARÁT volt mindig. Na de hány évesnek kell lennie egy gyereknek ahhoz, hogy már felnőtt »barátja« legyen? Hát elég nagynak. Nincsenek tehát olyan emlékeim Édesapámról, amelyek pici gyerekkoromhoz vezetnek vissza, csak olyanok, mikor már valamiféleképpen »haverok« tudtunk lenni, és ő beszélgetni tudott velem.”²¹

A szülői ház viktoriánusan szemérmes és gyakorta konfliktusos világából való menekvés egyfelől a nők felé vezetett.²² Folytonos bizonyítási kényszer ösztökelte az újabbnál újabb hódítások felé, ugyanis külsőjét, bandzsaságát (szemét 1928-ban operáltatta meg), ha nem is undorral, de kíméletlen önironiával szemlélte és ostorozta.²³ Másfelől a hasonló műveltségű férfiak társaságát kereste, ám a barátságban se volt képes feloldódni, kínzó kisebbségi érzéséből fakadóan folytonos elismerésre, pozitív méltatásra, buzdításra vágyott, amit barátaitól hiába várt – azok ugyanis egyenrangú társuknak tekintették, nem pedig idegérzékeny kamaszként kezelték. Pfisterer Miklós 1927 és 1929 között Vajthó László²⁴ (tanára) biztatására rendszeresen publikált a *Napkeletrben*, s ebben az időszakban ismerkedett össze Halász Gáborral, Szerb Antallal, Hamvas Bélával, Kerecsényi Dezsővel, Hevesi Andrással, Németh Lászlóval. A tőle hét évvel idősebb, nem hétköznapi műveltségű Halászra és Szerbre bámulattal nézett fel, de mindkettőjükkel szemben komoly fóbíája alakult ki. Vágyott társaságukra, ugyanakkor közös vacsoráikat szenvedésként élte meg.²⁵ Halász Gáborral az angol irodalomról, azon belül pedig az angol barokkról társalogtak sokat, miközben Szentkuthy úgy érezte, Halász elnyomja műveltségével, gondolatainak eredetiségével, már-már attól rettegett, hogy ezen gondolatok epigonjává válik a társasági életben, Halász pusztá léte is démonként üldözte.²⁶ Szentkuthy kétségbeesésében a szokásos módszerével előbb magát elemzi Halász vélt perspektívájába illeszkedvén, majd fordítva is analizál – és ekkor találja meg a kiutat a féltékenység démonikus köréből, midőn felfedezi, hogy valójában külön utakon járnak: Halászt a *tudásvágy*, őt az *alkotásvágy* ösztönzi.

„Irtózom a riválisoktól: Szerb Antal!” – olvashatjuk a napló 1930. december 11-i kurta megjegyzését, ami visszaul Szerb Antal 1930. március 15-én, Londonból írt levelére, amelyben értetlenül mélázik Szentkuthy féltékenységére utaló levele felett, nem tudván, konkrét személyre féltékeny-e, vagy inkább

valami intellektuális attitűdről lehet szó. Szerb inkább e másik felé hajlik, ugyanis a (véltetően) első, Szentkuthyhoz írt (válasz)levelében felrója, hogy: „levelét a túl-szenzitív emberek furcsa taktikájával, olyan ügyesen formulázta meg, hogy belekényszerít engem valami sértő és jogtalan superioritás attitűdjébe, amitől iszonyodom.”²⁷ A rapszodikus barátság egyik legleleplezőbb dokumentuma Szerbnek az 1930. április 17-én, Párizsban kelt levele, amelyben egyebek között arról fogalmaz, hogy maga is analitikusan tekint kapcsolatukra: „... attól félek, hogy a tudatod mélyén valami olyasfajta vízió él a barátságról, hogy te szidod magadat, és a másik mégis csodál téged. Miklós, sokkal öregebb egyedülkér (sic) vagyok, semhogy ne látnám meg a gőgöt minden alázatosságban, és jobb szeretném, ha egy kicsit nyíltabban gőgös volnál.

Mindazonáltal ne várd tőlem állandóan azt, hogy leborulva imádjalak. Én csak nőket szoktam leborulva imádni, és azokat is csak régebben. Törődj bele a distanciába és a közönybe, ami minden barátság alapja, és ne akard, hogy mi ketten mithoszt valósítsunk meg.”²⁸ A napló Szerb Antal észrevételének hitelességét bizonyítja. A doktori disszertációját író Szentkuthy Halász- és Szerb-fóbiájának kulcsa a következő: „Ha Halászné (Szerb, Hevesi, Kerecsényi stb.) egyetlen dicsérő jelzőt mondanának rólam: megváltás volna. Térden kúsznék eléjük, hogy dicsérjenek!”²⁹

Döbbenetes, hogy a nyelvvel mindent leírni, megjeleníteni, valósággá fantáziálni képes Szentkuthy naplójában és életében egyaránt elégtelennek érezte az irodalom eszközt – bár az is tény, hogy a személyiségfejlesztő önvizsgálatai során valójában a művész-lét, nem pedig az író-lét megvalósítására törekedett –, és ezért képzeletének képzőművészeti leképezését a szöveg lejegyzésével egyenrangúként kezelte. Ám amíg a szövegben a földközelség realitásának a hevülete is átsüt, addig rajzaiban, illusztrációiban az emelkedettség, a spiritualitás folytonossága uralkodik. Alakábrázolásai leginkább lebegtetettek, Greco módjára nyújtottak. Figurái mintha valami éteri vonzás sugarába kerültek volna, légúres térben lebegő testüket láthatatlan erő centrifugálja maga köré. A minimális eszközökkel megjelenített figurális kompozíciók hangsúlyozott jelképiségét nyomatékosítja az ugyancsak vázaltszerűen jelzett, de kompozíciójában az antikvitást, sőt, a biblikus időket idéző háttér. A naplóíró szellemi orgiája akkor hág tetőpontra, midőn a rajzokat értelmező magyarázatokkal, párhuzamos szövegekkel egészíti ki. A napló némely ilyen, gondolatot és fantáziát egybemosó illusztrációja még a *Prae* elvont dialektikus futamainak ismeretében is az értelmezhetetlenségig elvont marad, műalkotássá minősül, amit megmagyarázni nem, csak élvezni tudunk. Tompa Mária szerint Szentkuthynak a rajzolás iránti mohó vágya a folyamatos gyónásigényre vezethető vissza, arra az önvizsgáló vallomásosságra és a külső-belső élményeknek a lejegyzés általi realitásba-emelésére, amelyek összefonódása Szentkuthy életformájává vált.

Amit közreadott naplóbejegyzései közül az utolsóban így összegez: „Fantázia? fantáziából írni? Értelmetlenség, elavultság. Csak a valóság! Amit láttam, amit tapintottam, szagoltam, hallottam. Le kell győzni azt a gyávaságot, mely azt súgja, hogy »nem szabad az élményeket naplószerűen leírni«, Minden azon múlik, hogyan írom le. Mit láttam, mit hallottam, mi mindent vettem észre? Ha sokat láttam, ezer árnyalatot, ha sok okos és mély, játékos

és szikrázó gondolatot ébresztett bennem, ha képekkel és logikával tudom kifejezni, világosan és erjedő-erjesztő gazdagságban, stílussal, eleganciával, hittel és nemtörődomséggel: mit számít az, hogy a valóságot, a napló-anyagot mondtam el? Már rég nem napló az, hanem mű, mű, opus, igazság, szépség, tanulás, evokáció, vallás, emberiség. És kell-e más?”³⁰

JEGYZETEK

- 1 Szentkuthy Miklós: *Fájdalmak és titkok játéka. Naplójegyzetek és naplóillusztrációk (1925–1942)*. Magvető. Budapest, 2001
- 2 Nausikaa – mai átirásban Nauszikaa. Odüsszeusz azt követően találkozott Nauszikaa-val, hogy a tenger a partra sodorta a phaiákok földjén. Nauszikaa királylányhoz illő méltósággal, ugyanakkor megkapó őszinteséggel beszélt a sorsüldözött férfival, sőt, társnőinek azt is megvallotta, hogy szívesen látná férjéül a hőst. Szentkuthy számára bizonyára a Nauszikaa személyében egyesülő részvét és vágyakozás elegye lehetett ihlető, ami megfelelt a Szentkuthy karakterében is jelen lévő, egyfelől démonikus, másfelől gyermeki vonások kettősségét harmonizáló egységgel.
- 3 Füzi László: *Lakatlan Sziget I–III. Napló 1997–1999*. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony, 2000
- 4 Szerb Antal levelei Szentkuthy Miklóshoz. Közreadja Tompa Mária. Holmi. 1994/1
- 5 Doktori disszertációja mellett az egyetlen, amit polgári nevén, Pfisterer Miklósként jegyzett.
- 6 Posztumusz jelent meg a hagyatékból, 1991-ben.
- 7 *Realitás és irrealitás* viszonya Ben Jonson klasszikus naturalizmusában.
- 8 Mariella Legnani: Milyen apa volt Szentkuthy Miklós? In: *A mítosz mítosza. In Memoriam Szentkuthy Miklós*. Nap Kiadó. Budapest, 2001. 381. o.
- 9 *A varázskert*. Budapest. 1986/május
- 10 *Fájdalmak és titkok játéka*. 109. o.
- 11 „Annyit dolgozott, hogy a szervezete, a teste fellázadt a szelleme ellen, s a pihenés e borzalmas formáját, a depressziót választotta. Az esze persze tiltakozott a kényszerpihenő ellen” – nyilatkozta az említett betegségről az író titkára és munkatársa, hagyatékának gondozója, Tompa Mária. (*Virágszál a bandza kislevele*. Kovács Boglárka Interjúja Tompa Máriával. Népszabadság. 2001. március 17.)
- 12 „[a Frivolitások és hitvallások] minden eddigi Szentkuthy-műnek valóságos summája, egyúttal az író életregénye is [...] De nevezhetnénk irodalomtörténeti regénynek is ezt a vallomáskötetet, vagy kultúrhistóriai kisenciklopédiának, ha pozitív ismeretek iránt érdeklődünk, melyek Szentkuthy írói munkásságával szoros kapcsolatban állnak vagy állhatnak...[...] nem fontosak a vallomások úgynevezett igazmondásának a határai: nem az igazolhatóságuk a dicséretes, hanem az elhithető erejük a lényeges.” Bori Imre: *Fréziák és barkák*. In: Bori Imre: *Hétről hétre*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1998. 101–102. o.
- 13 *Az alázat kalendáriuma*. 25. o.
- 14 Az 1992/2 és 1992/3-as jelzésű számokban.
- 15 L. I. kötet, 351. o.
- 16 L. a 45. oldaltól
- 17 *Az alázat kalendáriuma*. 95. o.
- 18 „... a művészet volna a *formálóm* és a mondenség a *metaforám*, – ugyanannak a végzetnek két, időrendben egymás után következő alakja.
Ezek a kettősségek, mint *élet* és *alkotás* jellegzetesen maiak, amikor a »művészi lét« megszűnt, vagyis megszűnt az ősi lehetőség, hogy műalkotás és életforma határvonal nélkül egybeolvadjanak, mint a tánc esetében. [...] Az elementárisan táncoló táncosban nem támadhat fel a groteszk kérdés, hogy ő »táncos«-nak született-e, avagy csak az erdők és templomok tereiben »sétáló«-nak (vagyis mondénnek). A táncos egyszerűen

- efemer és isten, egyszerre neurotikus naplopó és szakadatlan műalkotó.” *Az alázat kalendáriuma*. 24. o.
- ¹⁹ Vö. 1929. október 7-i bejegyzés.
- ²⁰ *Az alázat kalendáriuma*. 158–159. o.
- ²¹ Mariella Legnani: *Milyen apa volt Szentkuthy Miklós?* In: *A mítosz mítosza. In Memoriam Szentkuthy Miklós*. Nap Kiadó. Budapest, 2001. 374. o.
- ²² A napló pontos analíziseket közöl Szentkuthy szeretőiről, illetve hódítási terveiről, pl. a 120.; 134–135.; 141.; 144.; 150. oldalon, sőt, már a legelső naplóbejegyzés is nőüggyel kezdődik.
- ²³ „De ha a tükörbe nézek – van-e reményem, hogy valaha egy nő csak le is köpjön? Hiszen életemben még senkinek a szemébe nem néztem, mert a bandzsaságom és otromba szemüvegem mindig rőhej-forrás.” (*Fájdalmak és titkok játéka*. 61. o.); vagy: „Nézem régi fényképeimet: horror-sorozat. Matrózruhában, kopaszon (ez volt a kötelező gyerek-hajviseletem): buta, bandzsa, ós-kretén nézés, lógó száj. Másik: kinyalt haj, daganatszerű ovális dudor a bal fülem alatti ál-részen – ma is groteszkké teszi nyúlt arcomat, alakatlan homogén államat. Bandzsa még itt is. Nézés: bárgyú. Harmadik: púpos, melankolikus nézés, hülye arc, vastag keretű szemüveg. Negyedik: Corvin-féle 8-as sorozat, öreg, esetlen, rút. (Jelzőimet nem mazochista pátosz vezeti kizárólag – »rút« más, mint »groteszk«. Precízió!) Ötödik: index-kép. Bandzsa naív góg-akará, esetlen. Hatodik: gimnáziumi közös kép: vigyorgó, puffadt ovál-arcom (nincs homlok, két puffadt féltojás az arcom, az egyik dagadtabb, óriási áll egybe, törés nélkül) klasszikus képe. A megaláztatás galériája ezek a képek.” (*Fájdalmak és titkok játéka*. 77–78. o.)
- ²⁴ A Szentkuthy írói nevet is Vajthó László indítványára és a vasúti menetrendből választott Szentkút helységnév módosításával vette fel Pfisterer Miklós.
- ²⁵ Vö. *Fájdalmak és titkok játéka*. 75. o., 1930. december 2-i bejegyzés.
- ²⁶ Vö. 81. o., 1930. december 26-i bejegyzés.
- ²⁷ *Holmi*. 1994/1. 82. o.
- ²⁸ *Holmi*. 1994/1, 84–85. o.
- ²⁹ *Fájdalmak és titkok játéka*. 81. o.
- ³⁰ *Fájdalmak és titkok játéka*. 151. o.

EGY AGGLEGÉNY ÉLETSORSA

Adahatáron, a zentai község legtávolabbi tanyavilágában születtem. Amikor a bölcsőben, majd a kiságyban feküdtem, édesanyám álomba ringató dalokat énekelt nekem, dobhártyámat tehát csecsemőkoromtól fogva az ő kellemes hangja érte. Szállásunk a tíz hektár földdel háborítatlan kis birodalom volt, udvaron belül és kívül mesebeli környezet egy apróságnak. A kiscsikók és kisborjúk, a maguk nyelvén tereferélő libák, az akácfákon csicsergő verebek, a röpködő lepkék, a ringó búzatablák és a csábító kerti gyümölcsfák emlékei ma is itt nyüzsögnek a szemem előtt.

Iskolába járnom is öröm volt, mert a gyermektelen tanító úr minden szeretetét ránk pazarolta. Engem mint osztályelsőt meg-megsimogatott, és ha gyűlésre hívták a városba, én voltam a felügyelő. Parancsa ellenére azonban nem mondtuk kórusban az egyszeregyet, hanem a színes krétákkal firkáltunk, tankokat rajzoltunk a táblára, mert akkor dúlt a második világháború. A negyedik elemi befejezése után áldott emlékű tanítóm megjelent a tanyánkon, és így szólt apámhoz:

– Vukov úr, a maga fiát tovább kell taníttatni. Írassa be a szabadkai gimnáziumba.

– Bocsánatot kérek, de erről szó sem lehet – hangzott nagy sóhajlás után a válasz. – Tamásra szükség lesz itthon. Ha urat nevelnénk belőle, halálom után ki venné át a gazdálkodást?

Egyke voltam, de a szüleim nem kényeztettek. A serdülés korábbi szakaszában csak könnyebb munkára fogtak be. Kapálnom kellett anyám veteményeskertjét, aratáskor teregetnem a kötelet. Amikor már süldő legénnyé cseperedtem, apám nekem is kezembe nyomott egy kaszát. Messzire lemaradtam tőle, de a búzatabla végén bevárt, pipahuját tartott. Egymás után csavarta és szívta a cigarettát kapadohányból. Akkor még, sajnos, nem sejtette, hogy ennek milyen végzetes következménye lehet.

Vasárnap este zsebembe csúsztatott egy húszast, hogy mehessek a bálba. Csak a csárdást tanultam meg járni. Sorra táncoltattam a parasztlányokat, de a legszebbet, aki tetszett nekem, nem mertem fölkézni, mert bicskázta őket egymást a nősülendő legények. Inkább a helyemen üldögélve hallgattam a zenébe olvasztott népdalokat, magyar nótákat, amelyek valósággal mámort kellettek bennem.

Ejféli után tértem haza, de apám már kora reggel fölébresztett, mondván, hogy aki legény volt az éjszaka, az nappal is legény legyen a talpán. És folytattuk az aratást.

Tizenkilencedik évemet betöltve katona lettem Eszéken. Tisztjeim fölfigyeltek rá, hogy apró lécdarabokból milyen érdekes tárgyakat faragok ki a bicskámmal, és az újonckiképzés után átvezényeltek egy szerszámokkal zsúfolt zágrábi fegyverműhelybe, ahol szilvakék kezelábast kaptam, csak a katonasapkát kellett továbbra is viselnem. Jóindulatú mesterem türelmesen megmagyarázta, meg is mutatta, hogyan kell az acélt meg a vasat megművelni. És lassan-lassan elsajátítottam a munka eljárásbeli fogásait. Elrozsdásodott fegyverek alkatrészeit csiszoltam le, vagy újakat esztergályoztam helyettük. Először csak pisztolyok, végül a bonyolultabb szerkezetű géppuskák javítását is nekem kellett végezniem. Közvetett úton így tanultam ki a lakatosszakmát. Jól végzett munkám jutalma pedig az volt, hogy gyakran kaptam kimenőt.

Amikor vége lett a katonáskodásnak, Zágrábból, ahol annyi látnivaló van, nem volt kedvem visszatérni a sivár tanyavilágba. Zentán leszálltam a vonatról, és még aznap sikerült elhelyezkednem egy műbútorasztalosnál. Szombaton hazalátogattam. Szüleim mindjárt mellemnek szegezték a kérdést, hogy miért ragadtam le a városban. A magyarázkodást és vitát kerülendő, kitértem az egyenes válasz elől. Aludni keveset aludtam, annyira zavart apám gyakori, fulladásszerű köhögése. Szülőházam vasárnap is az órák múlásának nyugtalan, fájdalmas színhelye volt. A vacsorát meg sem várva visszatértem Zentára, és a Royal Szálló éttermében Coca-Colát kértem a pincértől. Lenyűgözötten ültem egy sarokasztalnál, mert a Royalban a város leghíresebb cigányzenekara muzsikált. Azt a feszültséget, ami a tanyán fölgyülemlett bennem, muszáj volt valahogy levezetnem. A zene nemcsak megkönnyebbülést, hanem felüdülést is jelentett a számomra.

Nem egész egy év alatt kitanultam az asztaloság csínját-bínját is. Égett a munka a kezem alatt. Mesteremtől, Géza bácsitól külön szobácskát, teljes ellátást és elég szép havi bért kaptam. Gimnazista fia, Zoli kitűnően gitározott, s amikor észrevette, hogy milyen áhítattal hallgatom, előrukkolt vele, hogy az apjával csináltassak magamnak is ilyen hangszert. Az öreg kéthavi járandóságom fejében meg is csinálta, Zoli pedig megtanított az akkordok fogására. Akkor még nem gémberedtek az ujjaim, könnyen ment a gyakorlás.

Egyszer egy júliusi napon a mesterem elutazott Szlavóniába tölgyfát venni, a felesége meg a fia levonult a strandra, én meg kivételesen megengedtem magamnak egy kis lazálást. Kiültem a szőlőlugasba, ahol asztal volt és pad, nyers, de szépen gyalult deszkából. Miközben gitárom húrjait pengettem, kitérült a kiskapu, és belépett rajta csupa csont-bőr édesapám. Láta, hogy ráérek, s mivel tájékozatlan volt a városban, megkért, hogy vezessem el egy jónevű orvoshoz. Dr. Prekajskira esett a választásom. Pénzhajhászó kollégáival szemben ő képviselte az erkölcsi tisztaságot. Halk szavú, kellemes modorú, a végletekig udvarias ember volt. Kalapját megemelve minden felnőttnek előre köszönt. Bizalmat keltő magatartása, barátságos szava átsegítette betegeit a vizsgálat félelmein. Vele nyíltan mertek beszélni.

Megmérte apám lázát, kopogtatta, átvilágította a mellkasát, és receptet írt ki neki. Én a várószobából, a félig nyílt ajtón át mindezt láttam. Miután apám

kijött, Prekajski doktor engem hívott be a rendelőjébe. Becsukta a párnázott ajtót, és fojtott hangon így szólt:

– A röntgen a rákbetegség előrehaladott jeleit mutatta ki mindkét tüdőszárnyon. A beteg menthetetlen. Ezt azonban ne árulja el neki, ne keserítse meg utolsó hónapjait.

Szavai mélyen megdöbbenetettek.

Ahogy kiléptünk az utcára, apám megkérdezte, hogy mit ajánlott az orvos.

– Azt, hogy szedje rendszeresen a gyógyszert, jól táplálkozzon, aludjon nyitott ablaknál, és ne dolgozzon.

Bárhogyan is igyekeztem titkolni előtte az igazságot, valahogy megjelenhetett előtte a halál árnyéka, mert takarékos természete ellenére asnap egy drága, 350 köbcentiméteres Puch motorkerékpárt vett nekem.

– Most már könnyebben és gyakrabban kijöhetsz a tanyára – mondta fakó hangon, és könnycsepp jelent meg a szeme sarkában. – Nagyon kérek, ne hanyagolj el bennünket.

Ettől kezdve minden vasárnap nagyokat zökkenve és porfelhőt kavarva kibogottam a kövezetlen országúton Adahatárra. Apám ágynak esett, október végén vért hányt, és a sors különös véletlenje folytán épp halottak napján hunyt el. Temetése után fölmondtam a munkahelyemet, mert előzvegyült édesanyám félt egyedül lakni azon az isten háta mögötti vidéken, ahol gyakran garázdálkodtak az éjjeli tolvajok.

Végérvényesen hazaköltöztem.

A veranda hátsó végét a század elején befalazták. Szüleim lakodalma után ez volt a nyolcvanéves koráig élt nagymama hálószobája. Most üresen állt. Első dolgom az volt, hogy ebben a helyiségben apám megtakarított pénzéből, félig-meddig jogos örökségemből berendeztem egy korszerű műhelyt. Valahogy híre szállt Adahatáron, hogy afféle ezermester vagyok. Hívtak egyik tanyáról a másikra, hogy megjavítsak egy sánta asztalt, egy elromlott ajtózárat, szivattyús kutat, vadászpuskát vagy kerékpárt. Este megszámláltam napi bevételtemet, és kérdőleg néztem anyámra.

– A te pénzed, úgy rendelkezzel vele, ahogy tetszik – mondta egykedvűen, s én e beleegyezés után napszámosokat fogadtam, hogy megszabaduljak a mezői munkától.

Már december elején téliesre fordult az idő. Dühöngött a szél, hullott a hó, ki sem lehetett mozdulni otthonról. Apám gyászkeretes fényképe alatt, a lócán gubbasztva panaszdalokat dúdoltam gitárkísérettel. Az unaloműzés másik módja az volt, hogy a vastag, vászonkötésű lexikont lapozgattam. Így akadtam rá Blériot nevére, aki 1909-ben elsőnek repülte át a La Manche-csatornát. Ott volt aeroplánjának fényképe, sőt a tervrajza is, a kísérő szöveg pedig hajszálig megmagyarázta, hogyan készül egy légijármű.

„Ez valami más, mint amit eddig tanultam. De miért ne kísérleteznék magam is a repülés technikájával?” – villant meg agyamban a gondolat. És az ördög nem hagyott nyugodni. A műhelyem kicsi volt, a havas udvar is rossz „szerelőcsarnok” lett volna, így hát a tágas padlásom kezdtem el mesterkedni. Nem látott se szomszéd, se postás, se kézbesítő; elkerültem a rosszmájú megjegyzéseket, illetve azt, hogy kinevessenek. Anyám följárt lisztért a padlásra, de ő titoktartó volt.

Sok vesződéssel ugyan, de végül is megcsináltam a repülőgépet. Bordáit könnyű nyárfából készítettem, törzsét furnérlemezzel, a szárnyát sűrű szövésű vászonnal borítottam. A légsavart a Puch tizennégy lóerős motorja forgatta. A februári próbarepülés előtt lebontottam házunk keleti tűzfalát, mert ebben a lucskos-havas időben csak a száraz padlás szolgálhatott kifutópályaként.

Mivelhogy édesanyám egyre nagyobb kíváncsisággal kísérte a munkámat, nem sok biztatás kellett neki, hogy beüljön a hátsó ülésbe. Begyújtottam a motort, a légsavar berregni kezdett, és kirepültünk vízszintes vonalban a szabad ég alá. Körülbelül tizenöt-húszméteres szakasz után azonban a gépem hanyatt dőlt, és zupp, lezuhant. Nekem kutya bajom se lett, szegény anyámnak azonban eltört a combcsontja. A szánkón gyorsan ágyat vetettem neki, és uszgyi, be a zentai kórházba. A szakorvosok a törést rögzítették ugyan, de a baj nem jár egyedül. Mivel állandóan feküdnie kellett, a lábtörésnek tüdőgyulladás lett a szövődménye. Amikor utoljára meglátogattam, olyan magas láza volt, hogy félrebeszélte. Még aznap este meg is halt. Ott nyugszik apám mellett a tornyosi temetőben.

A repülőszerencsétlenség miatt negyven év után is szemrehányás él bennem. De sohasem vallottam be senkinek, hogy anyám vesztét az én ostobaságom okozta. Szakmai téren viszont ez a baleset sem keltett bennem reménytelen keservet. Hónapokon át azon töprengtem, hogyan lehetne egy eddig még nem létező hangszert föltalálni. Idegen ötlet alapján indultam el. A cséplőmunkás legények vacsora után egy tantusz alakú és nagyságú filmet vettek a szájukba, és frissest fújtak rajta a pelyvás, poros lányoknak. Nekem meg hosszú kísérletezéssel sikerült pléh- és acéllemezből olyan tölcseres sípot csinálnom, amely aszerint, hogy a nyelvemmel kijebb vagy beljebb toltam, megfelelő magasságú hangot adott. Találmányomat elvittem a fővárosi szabadalmi hivatalba, eljátszottam egy magyar népdalt, azaz hogy eljátszottam volna, ha a lámpaláztól nem szorulnak össze a fogaim, így aztán a síp nem úgy szólt, ahogy kellett volna, inkább csak sikított és kukorékol. Egy kézmozdulattal elbocsátottak.

„Ne ess kétségbe, Tamás! – bátorítottam magamat. – Folytasd csak tovább a kísérletezést.”

Zentán fölkerestem dr. Habram Jánost, és megkértem, hogy húzza ki alsó és felső metszőfogaimat.

– Nyissa ki a száját! Ááá! Így, ni! – mondta, és megvizsgált. – Az ég szerelmére, hiszen minden foga tökéletesen épséges.

– Tudom, doktor úr, de akkor is húzza ki őket.

– Nem értem a dolgot.

És röviden megmagyaráztam, hogy miért van erre szükség.

– Maga egy csodabogár – legyintett bosszúsán, de azért eleget tett a kérésnek.

Metszőfogak nélkül nehezebben rágtam, a sípom azonban egyre szebben szólt. Szofonnak neveztem el. És vettem egy olyan dobót, amelyet lábnyomással lehet megszólaltatni. Így tehát három hangszeren játszhattam egyszerre.

Már benne voltunk a nyárban, amikor fölkeresett a csárda cigányprímása, meghallgatta, jónak találta a játékomat, s mivel a klarinétos kivált a bandából, megkért, hogy álljak be a helyébe. Első szóra beálltam. Valami érzékem mint-ha azt súgta volna, hogy ez lesz az az ösvény, amely sikerhez vezet. A bálakban

tapstot kaptam a fiataloktól, főleg a szabad lányoktól, de nem kérhettem föl őket táncolni, mert lekötött a zenekar. Gyorsan szálltak az évek, végül rá kellett döbennem, hogy érett, sőt túlérrett vagyok a nősüléshez. Agglegény. Nem legyeskedhetek a fiatal lányok körül.

Egy füledt augusztusi estén az iskola udvarának hársfái alatt rendeztünk mulatságot, amelyen hívásra, vagy hívás nélkül az Újvidéki Rádió egyik riportere is megjelent. Kitartóan figyelt rám. Aztán megkérte a tanítónőt, hogy engedjen be kettőnket egy tanterembe. A hölgy már intett is az ajtó felé. Ekkor játszottam először mikrofon előtt. A riporter mint zenei tehetséggel megáldott földművest mutatott be. Ekkoriban nagyon divatba jött a népzene. Boldogságom akkor tetőzött, amikor a televíziósok is fölkerestek. Lehetett már esti kilenc óra, a petróleumlámpa meg éppen csak pislákol. Land Rover terepjárójukat odaállították az ablakom elé, hosszú, vakító fénnel bevilágítottak a szobába, és a fölvétel sikerült.

Amikor bementem a zentai hetipiacra, a kofaasszonyok elhalmoztak szecsecsevánatokkal. Mivel szülőföldem határán túl is érdeklődést keltettem, bátorságot kaptam ahhoz, hogy jelige helyett nyíltan megnevezsem magamat, így küldtem hirdetést a Magyar Szó Ismerkedjünk című rovatába.

„Tisztességes foglalkozású, három hangszeren játszó férfi házasság céljából megismerkedne ötven év körüli zenerajongó hölggyel.”

Abban reménykedtem, hogy egy nyugalmazott zenetanárnő fog jelentkezni, aki megtanít majd a kotta olvasására meg a bővített és szűkített hangközökre. „Szárvalgó” zenészként kezdtem a pályámat, nem részesültem megfelelő oktatásban; igazán rám fért volna egy kis csiszolás.

Csupán egy kiérdemesült énekesnőtől kaptam levelet. A többi között ezt írta: „Mindkettőnket a rokonlelkűség jellemez. Én olyan adottsággal vagyok megáldva, hogy akár százkilométeres távolságból is megérzem, ha barátnőim, ismerőseim rám gondolnak. Mert a léleknek hasonló kisugárzása van, mint a rádióknak. Ha Szabadkán akad dolga, feltétlenül keressen fel. Címemet a boríték hátlapján olvashatja.”

Egy vasárnap reggel beutaztam Szabadkára. A hölgyet könnyen megtaláltam. Egy emeleti lakás albérleti szobájában lakott, amelynek ajtaját vastag, redőzött drapéria helyettesítette. Mivel kopogtatni nem lehetett rajta, egyszerűen félrelebbentettem. A nőnek csak a meztelen hátát láttam. Éppen mosakodott.

– Ki jött? – kérdezte hirtelenül.

– Tamás Adahatárról.

– Várjon egy pillanatra.

Törülközés után pongyolát kapott magára, és felém fordulva tetőtől talpig végigmért a tekintetével.

– Állig gombolt inget visel nyakkendő nélkül. És ebben a kánikulában is keskeny karimájú, fekete kalapot. Ez a sült paraszttokra jellemző, nem pedig a művészekre. Át ne lépje a szobám küszöbét!

– Nem a ruha teszi az embert – mondtam zavartan.

– Tulajdonképpen mekkora falu az az Adahatár?

– Nem falu, hanem tanyacsoport.

– És azt képzelem, hogy innen átköltözöm a maga tanyájának csirkeszaros szobájába? Nem bolondultam meg – mondta, miközben égett az arca a haragtól. – Takarodjon, takarodjon!

Amikor kussoltam, a „rokon” lélek még utánam is köpött. Úgy éreztem magamat, mintha egy bili tartalmával öntött volna nyakom.

Visszafelé utazva, a vonatfülkében szemben ültem egy özülő, gyászruhás asszonnyal. Beszédbe elegyedtünk. Elmondta, hogy a férje mozdonyvezető volt. Boszniából szemet szállított volna Szabadkára, de egy sötét alagútban belefutott egy kisiklott szerelvénybe, és szörnyethalt.

– Én is vasutas vagyok – mondtam elszántan. – Méghozzá a Bogarast, Toronyost, Kevit, Adahatárt és Törökfalut összekötő vonalon.

– Ugyan, ne akarja már telchazudni a fejemet. Azon a vidéken nem volt, nincs, és sohasem lesz vasút.

És pontot tett beszélgetésünk végére.

Nem volt tapasztalatom abban, hogy hol vannak a közeledés eredői. Mivel minden további kísérletem is csődöt vallott, végül így szóltam magamban: „Isten veletek öreglányok, elvált és özvegyasszonyok!”

Fölfogadtam cselédnek egy kivetkőzött apácát. Adahatári születésű volt, és széltében-hosszában suttozták, hogy összeférhetetlen, pattogó természete miatt Budanović püspök menesztette a parókiájáról. Nekem is lármás hangon parancsolgatott. Ne merjek többé trágyás bocskorral a szobába lépni, ne merjek ezt, ne merjek azt. Példás rendet tartott a házban és a ház körül. Mosott, főzött, kenyeret, tejfölös lángost sütött a kemencében. Ha muzsikáltam, a legszebb melódiák sem indították meg. Tíz év alatt, amíg nálam volt, egyetlenegyszer sem hallottam énekelni. Télen is anyám fűtetlen szobájában, vastag dunna alatt aludt. De lámpaoltás előtt még a szobámban tartózkodva pulóvert kötött, vagy asztalterítőt horgolt. Egy este, amikor a zsámolyon ülve vaját köpült, óvatosan a háta mögé lopakodtam, remegő kézzel átöleltem, és belecsókoltam a nyakába. Mint egy vadmacska megkarmolta a kezemet.

– Mit akar maga, fogatlan vén számár? – szólt fullánkosan. És másnap kikeré a bérét, batyuba kötötte minden cókmozkáját, s utolsó istenhozzádot mondvá eltávozott.

Jó főztjei után kénytelen voltam visszatérni a száraz kosztra. A reggelim szalonna, az ebédem sonka, a vacsorám kolbász volt, vagy fordítva. Fogalmam se volt ennek az étrendnek a káros hatásáról. Hanem a következő években, néhány percnyi muzsikálás után elfogyott a lélegzetem. Munkaképességem meg annyira lecsökkent, hogy a napszámosok után is alig-alig bírtam járni. Emiatt mind a tizenhét hold szántóföldemet bérbe adtam. Jó lovaimra gyorsan akadt vevő. A tehének közül is csak egyet hagytam meg. És befeküdtem a zentai kórházba egy alapos kivizsgálásra. A görbéket író elektromos műszerek kimutatták, hogy szívizmaim gyengék, a koszorúerem elszűkült, a májam meg gyulladásban van. A szakorvosok gyógyszereket írtak ki, és eltiltottak a disznóhústól, mondván, hogy reggelire pirítóst egyek csipkebogyóteával, ebédre tyúklevest, paradicsomos krumplit, rakott kékpáricsomot, tűzdelt pulykamellet, vacsorára joghurtot vagy más tejterméket.

Gyűjteni és szárítani kezdtem a Csikér partján található gyógynövényeket, mert a drága gyári orvosságokra nem volt pénzem, s őszintén szólva bizalmam se volt hozzájuk.

Elvesztett egészségem vissza már nem nyerhetem. Kezdek feledékeny lenni, és igen-igen szenvedek a magányosságtól. Muzsikálni is ritkán muzsikálok már, de annál gyakrabban rágódom a szomorú élményfoslányokon. Hasonló sorsú barátaim, ismerőseim eltartás, gondozás fejében átadták ingó és ingatlan vagyonukat egyik-másik fiatal, könnyű szerzeményre pályázó házaspárnak, de olyan „kitűnő” bánásmódban részesültek, hogy rövidesen el is patkoltak. Ezekkel a bűnözés határát súroló esetekkel szemben a hatóság teljesen közönyös. Én úgy döntöttem, hogy vállalom az időskor minden veszedelmét, nem engedhetem meg, hogy haszonleső alakok a népzene terén szerzett hírnevemmel a „trágyadombra” dobjanak. Magántulajdonomat végrendeletileg a zentai vagy a szabadkai zeneiskolára hagyom.

SZECESSZIÓS KÖNYVÉSZET ÉS TIPOGRÁFIA

A szecesszió a 19. század végétől az 1920-as évekig tartó művészeti stílus. Az elnevezés jelentése „kivonulás”, az „új művészet” követői ugyanis igyekeztek elkülönülni az akadémikus művészettől, a historizáló eklektika túlhaladásán túlmenően az építészettől a díszítőművészetig mindent átfogó új, ornamentális meghatározottságú stílus megteremtésére törekedtek. A művészeti stílus forradalma csaknem egyidőben indult meg a világ sok részében. Az új stílusnak az egységes elnevezés mellett országonként eltérő sajátosságai vannak, és elnevezése is más. Német neve Jugendstil, a francia art nouveau, az angol modern style, míg Közép-Európában, így Magyarországon is a szecesszió elnevezés terjedt el.

A szecessziót a századforduló többi művészeti irányzatától az különbözteti meg, hogy építésze és iparművészete is van. Mindenekelőtt az alkalmazott művészetek, többek között a belső és az építészeti dekoráció, a tipográfia és a grafika területén jelentkezett, igazi megnyilvánulási területe az iparművészet, de jelen volt a festészetben, a zenében, az irodalomban, a színházban, sőt még a táncban is.

Az új művészet kezdetei Angliába vezetnek, ahol „különösképpen sokat bántódtak a kritikusok és művészek azon, hogy az ipari forradalom tönkretette a kézművességet, még a látványát is gyűlölték az olcsó, ízléstelen gépi díszítményeknek, melyek megcsúfolták az egykor nemes, jelentőségteljes formákat. John Ruskin, William Morris és a hozzájuk hasonlók a művészetek és a kézművesség általános reformjáról álmodoztak, remélték, hogy lelkiismeretes, jelentőséggel teli kézi munkával gátat vethetnek az olcsó tömegtermelésnek. Kritikájuk igen széles körökben vert visszhangot, bár az általuk szorgalmazott szerény kézművesség az egykorú modern körülmények között a legnagyobb fényűzésnek bizonyult. Propagandájuk szükségképpen nem fékezte meg a tömegtermelés lendületét, de felnyitotta az emberek szemét a nagyipar okozta problémákra, és a közízlést az eredeti, az egyszerű, a »házziszottos« felé terelte.”¹

Morris a reneszánsz bűnének vélte, hogy különvált a művész és a kézműves (artist–artizan) fogalma. A Művészek, kézművesek és a szépségben újjászülető világ című írásában felhívja a figyelmet arra, hogy a múzeumokat megtöltő tárgyak többségét épp a hajdani idők közönséges házi eszközei teszik: „javarészt közönséges használati eszközök, amelyeket, mint ma mondják, közönsé-

ges emberek készítették, műveletlen emberek, olyanok, akik azt hitték, a Nap forog a Föld körül, és Jeruzsálem a világ közepe”.²

Az art nouveau nagyközönség körében való elterjedését a grafikus művészeteknek köszönhetette.

Az írni-olvasni tudó gyári munkások számának növekedésével nőtt az olcsó könyv, újság iránti igény is. A 19. század új nyomdaiparát a robbanásszerű technikai fejlődés jellemzi. A nyomda különvált az írótól és a könyvkiadástól. A nyomdák közötti tőkés verseny lenyomta az árakat, de a minőséget is. A betűművészek helyét betűrajzolóok veszik át, akik a vállalkozók sekélyes ízléséhez igazodva eklektikus, sokszor zavaros formákat hoztak létre. A betű mint díszítő elem elveszti jelentőségét, az ornamentika viszont túlméretezett. A nyomdaüzemek mindenfajta nyomtatványt gyártottak: az aprónyomtatványoktól kezdve a napilapokig. „A gyorsan, nagyon gyorsan, pongyolán készülő napilapok zavaros esztétikai külleme – meghatározója lett a könyvek formai kivitelének is.

A sajtó a nyomtatott betűket tömeges közszükségleti cikké változtatta, méghozzá rohamos sebességgel. . . . A kor nyomdai betűje a litográfia hatását követte, s ezzel azt érte el, hogy a nyomdatermékek stílustalanok, zavarosak és ízléstelenek lettek. Ez a stílus átvándorolt a könyvoldalakra is. Az ez időben készült címlapok, hirdetések, feliratok, plakátok különböző rajzú és stílusú betűknek valóságos mintalapjai.”³

Ekkor egyes betűtervezők a geometriai szerkesztésben kerestek kiutat. Angliában Robert Thorne 1803-ban kifejlesztett egy új betűtípust, a talp nélküli antikvát (sansserif). A talpas lineáris antikva (az egyiptienne) a talp nélküli antikvával (groteszk) kb. egyidőben jelenik meg. Habár a szedő a betűk és a díszítések egész tömegével rendelkezett, nem tudott művészi szedést, zárt kompozíciót, esztétikailag kielégítő szedéstükröt létrehozni.

Az esztétikai mozgalom nem tűrte a csúnyán nyomtatott könyveket, sem az olyan illusztrációkat, amelyek nem emelték a nyomtatott oldal esztétikai értékét. William Morris erről a mélypontról próbálta a tipográfiát magasabb szintre emelni. Társaival az iparosodásban látták a kultúra ellenségét, és mivel a régi korok könyvművészetét szebbnek ítélték, azt vették mintául. Példaképük az angol ősnymodász, William Caxton (1410–1492) volt. Morris, aki szerint a „használati tárgy is lehet műalkotás, ha azt gondnal készítik”, megalapította a Klemescott Presst, a legelső bibliofil nyomdát, s 7 év alatt több mint 50 könyvet nyomtatott. „Betűit maga tervezte Peter Schöffer, Johann Zainer és Nicolas Jenson ősnymodászok betűi alapján. A könyveit ékesítő gazdag reneszánsz díszítéseket is maga tervezte, utasításokat adott a papírgyáraknak a könyvek papírosának összetételére és merítésére vonatkozólag. Maga szedte és nyomtatta a könyveket, és gondosan ügyelt a könyvkötő munkájára is, hogy az igazán szép és művészi könyvet világra segítse. Aligha volt még nyomdai mű, amely minden egyes részletében az ősnymtatványokkal oly egyenlő értékű lett volna hatásában, mint Morris munkái.”⁴ Morris követői már nem fogadták el technikai konzervativizmusát, és bátran alkalmazták a modern technika vívmányait, megtartva Morris esztétikájának alap gondolatát, mely szerint a „díszítést geometriai szerkezetre kell építeni. Mivel a természet nem ismeri az egyenes vonalat, nyilvánvaló, hogy a növényi ihletésű díszítést görbe vonalú geometriai szerkezetbe kell beírni.”⁵

pains they adorned it, this unromantic, un-
eventful looking land of England, surely by
this too our hearts may be touched and our
hope quickened.



OR as was the land,
such was the art of it
while folk yet trou-
bled themselves about
such things; it strove
little to impress peo-
ple either by pomp or
ingenuity: not unse-
ldom it fell into com-
monplace, rarely it rose
into majesty; yet was it never oppres-
sive, never a slave's nightmare or an
insolent boast: & at its best it had an
inventiveness, an individuality, that
grander styles have never overpass-
ed: its best too, and that was in its
very heart, was given as freely to the
yeoman's house, and the humble vil-
lage church, as to the lord's palace or
the mighty cathedral: never coarse,
though often rude enough, sweet, na-
tural & unaffected, an art of peasants
rather than of merchant princes or court-
iers, it must be a hard heart, I think, that
does not love it: whether a man has been born
among it like ourselves, or has come wond-

William Morris egy könyvoldala

Az új művészet számára ihletet ad a külső világ számára megnyíló Japán művészete is. Az 1867. évi világkiállítás japán pavilonja elkápráztatta a művészeket, akik tanulmányozni kezdték a felületek díszítésére szolgáló japán motívumokat, igyekeztek átvenni a rajztechnikát, a természet iránti végtelen érzékenységet.

A szecessziós alkotások másik jellegzetessége az örvénybe rántó, ártó erőként megjelentetett nő.

A művészek a Gesamtkunstwerkekre törekedtek, szerintük minden alkotás sajátosan értelmezett szerves egység, és nem helyénvaló az „igazi” művészet és a dekoráció vagy a műalkotás környezetének különválasztása. „Különösen a szecessziós könyvgrafika őrzi igen jellegzetes módon ennek a művészeti gondolkodásmódnak a megnyilvánulásait. Kígyózó füst, elomló, szinte a végtelenbe nyúló női haj, a tánc közben örvénylő fátylak, virágok indázó szára vagy esetleg az emberi alak elhelyezésének módja nemcsak a mű szerkezetét határozza meg, hanem keretezi is a képet . . . A nyugtalanítóan kígyózó vonal szinte hitelesítő szignóként van ott a szecessziós grafikákon, iparművészeti tárgyakon, az épületek homlokzati megoldásain, díszein . . . A kígyózó vonalnak is az angol művészet a forrása.”⁶ Arthur H. Mackmurdo Wrens City Churches című művének címlapját teljesen az art nouveau stílusában készítette. A keret által övezett felületet aszimmetrikusan elhelyezett tulipánok rajza tölti be, kétoldalt egy-egy nyújtott vonalú kakas rajzával.



Mackmurdo Wrens City Churces című művének címlapja

Mackmurdo és Morris nyomdászati újításait Belgiumban Van de Velde folytatta. Részt vesz a Van Nu en Straks című flamand folyóirat megalapításában, és tehetségesen végzi a tipografizálás és a díszítés munkáját, szabad, kígyózó vonalú iniciálék rajzolásával.

Franciaországban Henri de Toulouse-Lautrec az újonnan született plakátművészetben alkalmazta a japán nyomatokból tanultakat, mely szerint nagyobb hatást lehet elérni, ha az ember lemond a térbeliség és a részletesség igényéről.

Az új német irány a müncheni szecesszióból bontakozott ki. A plakátstílus láza elfogta a művészeket más irányú működéseik közben is. A müncheni Jugend és Simplicissimus című lapok népszerűsége vezették az általuk kívülből használt világító színek és széles vonások kultuszát, amelyben minden részletkérdés eltörpül az erős stilizálás uralmával szemben. Ez a stílus a kisméretű könyvek esetében már nem volt alkalmazható. A legátfogóbb hatása a Pan című művészeti folyóiratnak volt. A német könyvművészet újraéledését e folyóirat megalapításától, 1895-től számíthatjuk. Az előállítás munkájában többek között Peter Behrens és Otto Eckemann is részt vett, akik az art nouveau szellemében készítették a nyomdabetű típusterveket, cégek plakátjait, könyvkötéseket stb. Másik jelentős folyóirat a mindössze három évfolyamot megért Die Insel, melynek könyvkiadó vállalata a legszebb, legkulturáltabb német könyveket adta ki. „A könyvművészet visszatalált a régi nemes tradícióhoz, az összhanghoz. A tömör és ritmikus szedés dekoratív könyvoldal hatását kelti.



Otto Eckmann betűtervei és Ruskin Seven Lamps of Architecture című művének címdalához készített terve

A kép és a dísz a betű vonalaihoz igazodik. A betűk arányosak a könyvoldalak nagyságával. A szedéstükör és a margók egymáshoz viszonyítva, helyesen méretezettek. A könyv kötése, előzékpapírosa, a kötés anyaga és díszítése az egész könyvvel harmonikus egészet alkot.”⁷

Az angol és német példa csakhamar követőkre talált Európá-szerzte. Talán Franciaországban volt a kiadóknak a legkönnyebb dolguk, mert ott a szép könyvnek hagyománya volt. Újjászületett az orosz könyv is, és az 1914 májusában megrendezett lipcsei nemzetközi könyvművészeti, könyvnyomdai és grafikai kiállításnak épp az orosz pavilon volt az egyik legszebb ékessége. „Ez a grandiózus méretű kiállítás mintha csak búcsúzója lett volna a már közeledő világháború legnagyobb áldozatának, az ember alkotta kultúrának.”⁸

A magyar szecessziónak nem volt a német Jugendhez hasonló folyóirata. Talán a Magyar Iparművészet tekinthető effélének, amely „programja szerint többek között arra vállalkozott, hogy az iparművészeti alkotásoknak »nemzeti zamatot« adjon, azaz a népies-magyaros szecesszió törekvéseivel azonosította magát”.⁹

A Nyugat folyóirat mellett egy-két évig működő könyvkiadó új színt hoz a könyvek kiállításába, de ez csupán a könyvfedélre vonatkozott, a könyv teste: betűje és tipográfiája a régi, köznapis és elmaradott volt.

A magyar könyv átalakulása két vidéki kis nyomdából indult ki, ezek a gyomai Kner-nyomda és a békéscsabai Tevan-nyomda. Az apák még „kontárként” kezdtek, de fiaikat tanulni küldték: Kner Imre Lipcsébe, Tevan Andor Bécsbe került.

A Kner-nyomda főképpen a tisztán tipográfiai feladatok megoldását tűzi maga elé, míg a Tevan-nyomda az illusztrált könyvek felé hajlik.

Knerék meggyőződéssel vallották, hogy a szabad versenynek nem egyetlen útja az árak leszorítása, lehet versenyezni különbséggel is. Pályázatokon soha nem kértek a másokénál alacsonyabb árat, de jobb anyagot és színvonalasabb munkát ígértek. Célkitűzésük az volt, hogy bibliofil színvonalon készit-



34

Kós Károly: Illusztráció a *Bíró szép Anna* című székegy balladához

senek nagy példányszámú tömegkönyveket. Kner Imre határozta meg, hogy „a könyv mint minden használati tárgy, különböző anyagok felhasználásával, az alkotó szellem és a technika közbejöttével jön létre . . . A könyv nem öncélú műalkotás, hanem használati tárgy, de mint ilyennek megvannak a maga sokszázados fejlődésben kiépült törvényei, és ma végre elérkeztünk odáig, hogy komoly tudással, őszintén, valódi, bár egyszerű eszközökkel becsületesen megcsinált, a maga célját és rendeltetését helyesen betöltő könyv egyúttal a szép könyv is. A helyes könyvművészeti célkitűzés lehetővé teszi a legolcsóbb tömegtermék, a filléres újság művészi megoldását is, és éppen ezért a művészi könyv, a művészi nyomtatvány nem fényűzés többé. Akinek a tudása megvan hozzá, a legnagyobb példányszámú, legolcsóbb anyagból készülő könyvet is meg tudja művészi módon oldani, a tömegízlés nevelésének magasrendű nemzeti feladatot betöltő eszközévé tudja emelni, mert a könyvnek, ennek a szervezett műformának létrehozásában a művészi elvek érvényesítése csak tudást,



Kozma Lajos: Vergődés – Lap az Utolsó ábrándok – melódiák című kötetből, 1908

gondosságot, precizitást, következetességet és a művészi elvek ismeretét követeli meg. A művészi könyv gyakran sokkal kevesebbe került, mint az anyagszerűtlen, a technikával és a könyvművészet belső törvényeivel ellenkező eszközök ma is még sok helyen divatos alkalmazása, ami a legnagyobb pazarlással jár.”¹⁰

Kner Imre Kozma Lajossal, a kitűnő tervezőművésszel társul, aki a népi barokk motívumai alapján létrehozott díszítő elemeket alkalmazta.

Tevan Andor illusztrátorai között Divéky József, Hincz Gyula és mások szerepelnek.

A nyomdászokon, könyvkiadókon kívül írók, költők is foglalkoznak a szép könyv előállításával. Keleti Arthur költő saját maga gondozta könyveit. „Az egyetlen magyar író, aki könyvben gondolkozik, illetve aki ódon zamatú, finom írásait és mesteri fordításait s mind valamennyit előre könyvvé – s remekbe álmódja meg” – írta róla Szentkuty Pál.

ÚJ IDŐK

· SZERKESZTI ·

· HERCZEG FERENC ·



Készítette az Magyarországi Képzőművészeti Akadémia
Budapest, 1905. március 19.

21. évfolyam, 19. szám
Budapest, 1905. március 19.

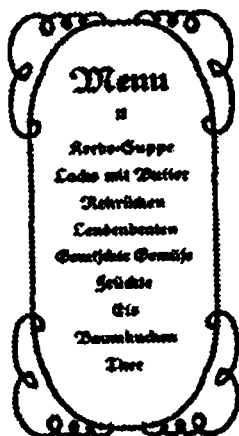
Az Új Idők szerkesztője
Herceg Ferenc

Az Új Idők 1905. március 19-i címlapja

Lesznai Anna költő, regény- és meseíró, festő és iparművész illusztrációi, címlaptervei a magyar népies szecesszió stílusában készültek. Ő készítette többek között Ady Ki látott engem (1914) című kötetének címlaptervét, de vannak saját maga által készített és írt mesekönyvei is.

A szecesszió jegyei a könyvön kívül megfigyelhetők az alkalmazott grafika egyéb területein is. A dekoratív betűk és a figurális kompozíciók kölcsönhatásának jegyeivel élő plakátok első alkalommal vitték ki a képzőművészetet alkalmazott formában az utca emberéhez. A korai magyar plakátok – az első, a még a historizmus jegyeit viselő Benczúr-plakát kivételével – már az art nouveau formanyelvén készültek. Ferenczy Károlynak a nagybányai festők 1897. évi kiállításának plakáttervét – mely az első magyar szecessziós plakátnak tekinthető – követően a századforduló táján több neves festő, grafikus tervez plakátot: többek között Vaszary János, Fényes Adolf, Helbing Ferenc, Rippl-Rónai József, Szinyei Merse Pál, Iványi Grünwald Béla, Bíró Mihály, Vadász Vilmos stb.

A plakát műfajához kapcsolhatók az ugyancsak ebben az időben rendszeresen először megjelenő hirdetések is. A hirdetések között vannak művészi



Menükártya

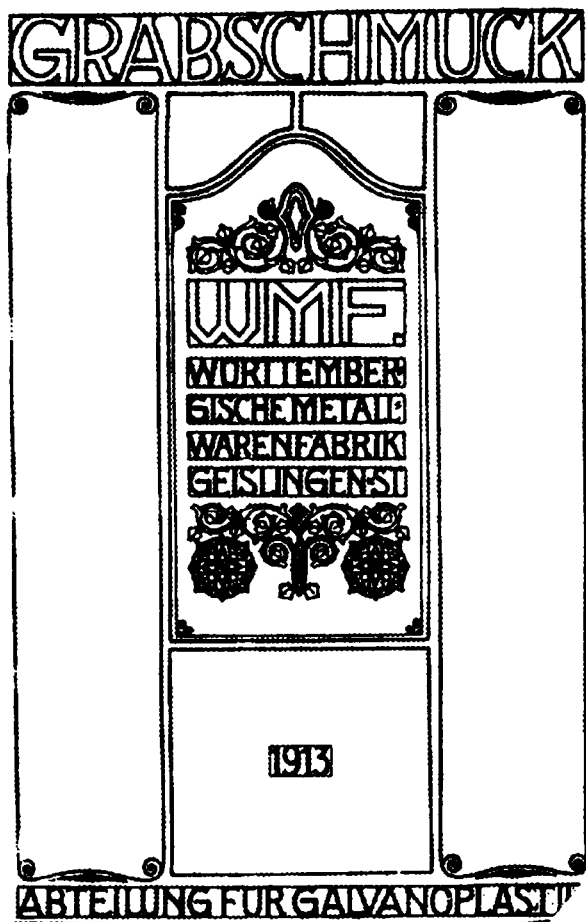
színvonalú, iparművészek vagy képzőművészek által (általában saját műhelyük számára) tervezettek és olyanok, amelyek sablonszerűen alkalmazzák a divatos díszítőmotívumokat, mintegy keretül alkalmazva a hirdetendő szöveg, téma számára.

A hirdetés hatóköre áttérjed az áru csomagolására is, megjelennek az első művészi csomagolástervek. Igen elterjedt a vendéglátással kapcsolatos, divatos sablonokat alkalmazó grafika (menükártyák, meghívók stb.).

A szecessziós betűk a sírkövek feliratain is megjelennek, a díszítő motívumok úgyszintén.

A könyvtervezéssel kapcsolatos alkalmazott grafika a kötés, a címlap, a belső címlap, az előzékpapír, a fejlécek, a keretdíszek és záródíszek, maga a betű és az önálló illusztrációk, az ex libris számos grafikust, festőt vonzott.

„Stanley Morrison (angol tipográfus és könyvtörténész) szerint a könyvnyomtatás stílustörténete azonosítható a címlapok alakulásával . . . A címlap ünnepi hangulatú »bejárata« lehet a könyvnek, de ne legyen túl harsány, mert akkor a védőborító szerepét veszi át. A védőborító ugyanis – a kirakatban vagy az árusító asztalon a reklám szerepét hordozza. A védőborító töményen harsány, szelíd vagy tárgyilagos hangon a mű reklámja, plakátja. Egy ilyen hangvételű belső címlap illetlenség . . .”¹¹ A magyar művészek közül néhányan (Kozma Lajos, Kós Károly, Thoroczkai Wigand Ede) a szecesszió általános jegyein kívül jellegzetes magyar, főként erdélyi és dunántúli népművészeti elemeket is felhasználtak. Kozma Lajos grafikus munkáiról értekezve pl. Bálint Aladár így ír a Nyugat 1921. november 16-i számában: „Kozma szárnyat adott a vaskos népies motívumoknak, régi fametszetek ízét visszalopó dekorációnak”, majd a továbbiakban kihangsúlyozza a rajzok meseszerűségét, iramló ritmusát. Könyvművészettel foglalkozott többek között Bíró Mihály, Divéky József, Helbing Ferenc, Gara Arnold, Sassy Attila, Tichy Gyula, Sarkadi Emil, sőt könyvművészeti érdeklődést tanúsított Gulácsy Lajos, Uitz Béla és jó néhány nagybányai festő is. A könyvkötés díszítésénél, ill. illusztrálásánál egyes magyar könyvkötők a régi magyar könyvkötészetet próbálták felidézni, pl. a



Síremlékmintakönyv

neves debreceni Dávidházy könyvkötő család késői leszármazottai a századforduló után egy budapesti kiadó Petőfi-almanachját kötötték a 18. századi magyar pergamenkötés stílusában.

A könyv létrehozásának célja: az ember szolgálata, a megismerés és a szellemi nemesedés útján. A könyvben mint tárgyban akkor telik örömrünk, ha annak nemcsak tartalma, de „teste” is szép és nemes, és ehhez járultak hozzá az új művészet mesterei is.

ÖSSZEFOGLALÓ

Az art nouveau nagyközönség körében való elterjedését a grafikus művészeteknek köszönhetette.

A 19. század új nyomdaiparát a robbanásszerű technikai fejlődés jellemzi, ami nagyszámú könyv és újság nyomtatását teszi lehetővé, és ugyanakkor az

írni-olvasni tudó gyári munkások számának növekedésével nőtt az olcsó könyv, újságok iránti igény is. A technikai fejlődéssel a művészi forma kezdetben nem tudott lépést tartani.

Az európai könyvnyomtatás általános leromlása ellen az 1870-es években mozgalom indult, amelynek kezdeményezője az angol William Morris volt, aki visszaidézte a 15. század könyvművészet stílusát. Követői már éltek az új technikai eszközökkel is. A századfordulón divatba jött plakát segítségével az art nouveau lesz az a művészet, amely kilép az utcára, hogy meghódítsa a tömeget, vonzó, világos, könnyen érthető nyelven szólva mindenkire. A századforduló magyar művészei könyvművészeti tevékenységükkel hozzájárultak a szép könyv, a könyvkultúra újjászületéséhez.

JEGYZETEK

- ¹ E. H. Gombrich: A művészet története, Gondolat, Bp., 1974, 437. o.
- ² Pók Lajos: A szecesszió, 154. o. Az idézet Tandori Dezső ford.
- ³ Szántó Tibor: A szép magyar könyv 1473/1973 Akadémiai Kiadó, Bp., 1974, 36. o.
- ⁴ Tevan Andor: A könyv évezredes útja, Gondolat, Bp., 1973, 250. o.
- ⁵ Champigneulle: Art nouveau, Jugendstil, Szecesszió, Corvina, Bp., 1978, 42. o.
- ⁶ Pók Lajos, i. m., 82. o.
- ⁷ Tevan Andor, i. m. 253. o.
- ⁸ Tevan Andor, i. m. 255. o.
- ⁹ Szabadi Judit: A magyar szecesszió művészete, Corvina, Bp., 1979, 17. o.
- ¹⁰ Szántó Tibor, i. m. 43. o.
- ¹¹ Szántó Tibor: A tipográfia nyelve (Internet)

IRODALOM

- E. H. Gombrich: A művészet története, Gondolat, Bp., 1974
Pók Lajos: A szecesszió, Gondolat, Bp., 1972
Tevan Andor: A könyv évezredes útja, Gondolat, Bp., 1973
Champigneulle: Art nouveau, Jugendstil, Szecesszió, Corvina, Bp., 1978
Gabrijela Šterner: Jugendstil, Jugoszlavija, Bg., 1978
Szabadi Judit: A magyar szecesszió művészete, Corvina, Bp., 1979
Koós Judith: Style 1900, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalat Bp., 1979
Szántó Tibor: Környftervezés, Kossuth Nyomda Kiadó, Bp., 1988
Szántó Tibor: A szép magyar könyv 1473/1973 Akadémiai Kiadó Bp., 1974
Szántó Tibor: A tipográfia nyelve (Internet)
Czakó Elemér: A könyvnyomtatás és könyvdíszítés iparművészete, Athenaeum, Bp., 1902
Kéki Béla: A Kner-nyomda és a magyar könyvművészet, Bp., 1957
Nikolaus Pevsner: Izvori moderne arhitecture i dizajna, Jugoszlavija, Bg., 1972.
Bela Duranci: A vajdasági építészeti szecesszió, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1983

Németh Árpád

TÉVÉSEK

*Szemelvények az Újvidéki TV rendező-operatőrének
visszaemlékezéséből*

Bármikor, ha az Újvidéki Televízióról van szó, mindig a hetvenes évek elejét emlegetik. Mintha korábban nem is lett volna magyar nyelvű televíziózás a Vajdaságban. Azok közül, akik 1978-ban elkezdték a műsorkészítést, 1999 végére már csak néhányan maradtunk. Féltem, nehogy feledésbe merüljön a munkánk, emiatt döntöttem úgy, leírom mindazt, amire emlékszem. Remélem, nem történik velünk is ugyanaz, mint annak idején Lifka Sándorral, vidékünk első filmkészítő mesterével.

A bombázások után eltávolítottak a munkahelyemről. A dokumentumfilmek szerkesztőségében négyen voltunk magyarok. Közülük csak egy maradt állandó munkaviszonyban.

Az a tény, hogy kényszerűségből nem dolgozhattam a tv-ben, lehetőséget adott arra, hogy írni kezdjek. Szerencsére jó a memóriám, így azokra a mondatokra is emlékszem, amelyek évekkel ezelőtt hangzottak el.

Egyes nagyobb lélegzetű felvételezés után, mint pl. egy tv-dráma forgatása, írásokat, rövid jegyzeteket is készítettem. Most nagy segítségemre vannak az események felelevenítésében. Sőt, 1980-ban, februártól májusig, naplót is veztettem.

A privát életem nagyon össze volt kötve a televíziózással. Emiatt úgy döntöttem, hogy a családomat is megemlítem az írásaimban.

Nemcsak a száraz tényeket igyekeztem leírni, hanem a forgatásokkal összefüggő eseményeket, történeteket is. Ily módon, rajtam keresztül, az én szemszögömből, de remélem objektíven, mutatom be az eseményeket.

A KEZDET

Az egész úgy kezdődött, hogy 1967-ben, egy decemberi hétvégén Babi nővérem hazajött Aleksa Šantićról. Újságkivágás volt a kezében: a Belgrádi Televízió újvidéki fiókszerkesztősége több munkahelyre hirdetett pályázatot. Többek között operatőröket is kerestek. Nekem abban az időben már komoly amatőr filmes tapasztalatom volt. Készítettem néhány amatőr filmet, fotózásban elnyertem egy magasabb fokú diplomát Mataruška Banján, színes diafil-

meket is elő tudtam hívni, és már jó néhány sikeres fotó- és diakiállítás volt mögöttem.

Úgy döntöttem, hogy megpályázom az operatőri állást. Nem volt veszítenivalóm, mert a kétévi munkanélküliség alatt már annyi kérvényt írtam, hogy eggyel több vagy kevesebb, már mindegy volt.

Babi nővérem egyre biztatott, hiszen magyarul tudó tapasztalt fotós, illetve amatőr filmes kevés volt Vajdaságban. Nem kértek egyetemi végzettséget, eleendő volt bármilyen középiskola. Én kereskedelmi középiskolát végeztem, könyvelői szakot. Nagyon népszerűtlen szakma volt az adminisztrátori a reform alatt. Ezért nem is csoda, hogy nem kaptam sehol sem állást. Ezzel a szakmával külföldön pedig sehogyan sem tudtam volna érvényesülni.

1968 januárjában megérkezett a levél Újvidékről. Izgatottan bontottam ki. Beszélgetésre hívtak a fiókszerkesztőségbe. Fejős István, a szerkesztő írta alá a meghívót. Nagyon örültem. Akkor 23 éves voltam, és reméltem, hogy ez lesz az első munkahelyem.

Újvidéken utoljára gyerekkoromban jártam, látogatóban Ica néninél, s most is úgy gondoltam, hogy előbb hozzá megyek, és reméltem, majd elmagyarázza, hol is van az a Radnički univerzitet, azaz a Népegyetem, ahol jelentkeznem kellett. Úgy is történt.

Másnap tíz órára szólt a meghívó. A fiókszerkesztőség irodái a Népegyetem 11. emeletén voltak. A folyosón már többen várakoztak. Csatlakoztam hozzájuk. Ott ismerkedtem meg Varga Zolival és Szabó Sándorral, akikkel később dolgoztam. Ők a világosítói munkahelyre pályáztak. Az akkori titkár-nő Szilágyi Gitta (Szilágyi László rendező felesége) egyenként szólított be bennünket. Úgy emlékszem mindenre, mintha tegnap történt volna. Remegtem és leizzadtam, mire bementem. Fejős István, az akkori főszerkesztő szívélyesen fogadott, felállt és üdvözölt:

„Maga a Németh Árpád, Zomborból?” – kérdezte.

„Igen” – hebegtem.

Részletesen elmagyarázta, hogy ez a Belgrádi Televízió magyar nyelvű fiókszerkesztősége. 1967. december 15-én alakult. Ő a főszerkesztő. Találkozásunkig már néhány 15 perces műsort készítettek. Többek között újév napján is jelentkezett a magyar szerkesztőség egy rövid zenés műsorral. Mindezt Slavuj Hadžić, a Belgrádi Televízió tudósítója filmezte. Mivel a szerkesztőségben magyarul folyik majd a munka, logikus, hogy magyar operatőröket keresnek. Két operatőrt szerettek volna alkalmazni. Miután elmondta, hogy milyen a munka a szerkesztőségben, érdeklődni kezdett fotós és amatőr filmes tapasztalataimról. Mindent elmondtam, amiről úgy gondoltam, el kell mondanom. Megmutattam az elismeréseket, amelyeket a különböző kiállításokon kaptam. Figyelmesen végighallgatott, megnézte a papírjaimat, és azzal búcsúzott el tőlem, hogy majd értesítenek.

Talán még tíz nap sem telt el, amikor levélben értesítettek, hogy felvettek a Belgrádi Televízió magyar nyelvű fiókszerkesztőségébe operatőrnek. Már másnap jelentkeznem kellett. Nagyon örültem. Nemcsak azért, mert megkaptam az állást, hanem azért is, mert olyasmivel fogok majd foglalkozni, ami a hobbim is. Ezt nagy szerencsének tartottam. Anyám egy kis bőröndbe bepakolt két-három inget, gatyát, zoknit. Nem sokat, hiszen többet nem is tudott, mert igen szegények voltunk. Amikor először Újvidéken jártam, úgy beszéltek

meg a keresztmamámmal, ha megkapom az állást, nála lakok addig, míg fel nem találok magam.

Másnap délelőtt, ez február elseje vagy másodika volt, megismerkedtem a szerkesztőség többi tagjával: Begovics Imrével, a Barázda című faluműsor szerkesztőjével. Lányi István rendezővel és Boros István énekessel, ő volt a gyártásvezető. Ők mind az Újvidéki Rádióból jöttek. Szilágyi Gitta volt a szerkesztőség titkárnője. Póth Imre, akit jól ismertem, hisz ő is fotós és amatőr filmes volt, meg én voltunk az operatőrök. Darko Živni, aki az akkori Neoplanta filmvállalatból jött, operatőr-asszisztens volt. Kis Béla rádiós lett a hangmérnök, az ómoravica Stanyó Karcsi elektrotechnikus pedig a világosító, Kis István a gépkocsivezető, Turánszki Erzs, aki a Vojvodinában kosarazott, a kézbesítő. A többi munkatárs tiszteletdíjasként dolgozott.

A Népegyetem 11. emeletén csak négy terem volt a miénk. Fejős elvtárs (mert akkor mindannyian így szólítottuk) irodája, előtte Gitta titkárnő szobája a folyosó egyik felén, a másikon meg egy kis, 6x6 méteres szoba, amit stúdiónak használtunk. A stúdió mellett volt egy közös iroda, ahol mi, többiek ültünk.

Kodak 16 mm-es fekete-fehér filmre dolgoztunk. Egy nagy, nehéz Auricon 16 stúdió filmkameránk volt. Ha hangos felvételt kellett készíteni, Belgrádból hoztak magnetofont, mert az nekünk még nem volt. A filmet Belgrádba kellett vinnünk előhívatni, és aztán visszahoztuk Újvidékre, bevágni, montírozni. Vékás Éva volt a filmvágó. A világítást Stanyó Karcsi úgy oldotta meg, hogy 6 Nitrophot 500 W-os égőt szerelt fel egy állványra, azzal világítottuk meg a riportert és az alanyt. Terepre egyetlen Land Roverrel mehettünk. Mivel sokszor nem fértünk bele mindannyian, Fejős elvtárs a maga Skodáján jött utánunk.

Nagyon szerény volt a felszerelésünk. Nekem, mint operatőrnek nem volt külön kamerám. Póth Imrével váltottuk egymást a stúdióban a kamera mögött. Kis Béla is csak később kapott felszerelést a hangfelvételek készítéséhez.

Abban az időben két generáció dolgozott a szerkesztőségben. Az „idősek”, Fejős, Begovics, Lányi, Boros Pista, Kis Béla, Kis István, negyven és ötven év közöttiek, míg a „fiatalok”, Póth Imre, Vékás Éva, Turánszki Erzs, Stanyó, Darko, később pedig Varga Zoli és Szabó Sanyi világosítók és én, akik huszonhárom és harminc év közöttiek voltunk.

Az első hónapban nem sokat dolgoztam. Először is azért, mert nem volt külön kamerám, másrészt, mert még mindig gondot okozott a hangfelvétel: nem volt magnetofonunk. Lényegében nem is volt sok műsorunk. Hetente mindössze két 15 perces műsort készítettünk. Az egyik a faluműsor, a másik egy politikai kerekasztal-beszélgetés volt. Mindkettőt Belgrádból sugároztuk. A faluműsor vasárnap, a politikai műsor szerdán jelent meg a tévé képernyőjén.

Nem sokkal ezután Belgrádban is kaptunk egy szobát a szerkesztőség számára. A Takovska utcai épületben, az ötödik emeleten, a kosovói albán kollégák mellett. A szerkesztőségük Prištinában ugyanúgy működött, mint a miénk, Újvidéken. A magyar és az albán szerkesztőség a Belgrádi Tévé informatív műsorához tartozott. Így a szerb kollégákkal együtt kb. 450–500-an lehettünk.

Február közepe táján Fejős megunt, hogy nem tudunk hangos felvételeket készíteni. Beültette a kocsijába Kis Bélát, a hangfelvételezőt meg engem, és elindultunk Belgrádba felszerelést szerezni. Egy középtermetű, vékony,



csontos, szőke, harminc év körüli, állandóan cigarettázó fiatal asszony fogadott minket. Ružicának hívták. A vezetéknevére nem is emlékszem. Nekünk csak Ružica volt, akihez mindig elmehettünk, ha valami kellett a produkcióhoz. Később évekig hozzá jártam én is, ha valami problémám volt.

Beszélgetésünk végén én egy svájci gyártmányú Pillard-bolex kézi kamerát kaptam. Kiváló kamera volt, de csak takaróképek felvételezésére. Hangos felvételre nem lehetett alkalmazni, mert rugós volt a motorja, és eléggé hangosan zúgott felvételezés közben. Harmincméteres filmtekercs fért bele, ami kb. 2,30 perc lefilmezett anyagot jelentett. Minden jelenet (káder, snitt) után a rugót fel kellett húzni. Egy felhúzással 22 másodpercet lehetett filmezni, ami rendszerint elegendő is volt. Egyszerűbb filmtrükköket is lehetett vele készíteni, mint például a besötétítés, kivilágosítás, úsztatás. Magán a kamerán 3 objektív (lencse) volt: egy széles látószögű, egy normál és egy teleobjektív. Mivel a kamerában nem volt beépített fénymérő (az akkori kamerákban ez nem volt szokás), egy katonai Weston-mastert kaptam. A kamerához mindjárt 100 doboz filmet is kaptam. Kodak plus-X és Kodak 4-X típusú filmeket használtunk. Az egyik négyszer érzékenyebb, mint a másik. Az érzékenyebbel lehetett a benti felvételeket készíteni. Bőrtáska is járt a kamerához és a filmekhez.

Béla egy Majhak magnetofont kapott. Úgy nézett ki, mint egy fadoboz. Nem fekvő, hanem álló magnó volt, rugós motorral. Egy felhúzással öt percig működött. Az elektronikája még elemes volt. Egy mikrofont is kapott hozzá. A tíz doboz magnószalaghoz bőrtáska is járt, hogy beletehesse a felszerelést.

Nagy örömmel mentünk fel az ötödik emeletre, a szerkesztőségbe, ahol Fejős már várt bennünket. Megmutattuk neki a felszerelésünket. Elmagyaráztuk a kamera és a magnó lehetőségeit. Fejős nem volt meglepődve a magnó-

val. Korszerűbbre számított. „Majd később kérünk újabbat” – nyugodott bele a végén: „Nem lehet mindent egyszerre”.

Késő délután volt, mire visszaérkeztünk Újvidékre. Felvittük a kamerát és a magnót a Népegyetem 11. emeletére, és bezártuk egy szekrénybe.

Utána egész éjjel forgolódtam az ágyban, aggódtam, nehogy valaki ellopja a kamerát, mert az nekem, eddigi amatőrnek, a profivá válás mérföldköve volt.

FORGATÁSOK, UTAZÁSOK . . .

(Emberek, események, jelenségek)

Néhány nap múlva megkaptam az első feladatot. Újvidékről kellett felvételeket készítenem egy politikai jegyzethez. A nevezetesebb épületeket, a központot, a járókelőket kellett filmre vennem. Akkoriban mi ezeket neutrális városképeknek hívtuk. Most inkább intermezzo lenne a neve. Igaz, hogy külső felvételekről volt szó, de azért megkértem Zolit, a világosítót, jöjjön velem. Helybéli lévén, jobban ismerte a várost, mint én. Mindössze egy perc anyagra volt szükségünk. Az utasítás szerint akkoriban „egy a háromhoz” dolgoztunk. Ez azt jelentette, hogy mindig háromszor annyi anyagot kellett felvenni, mint amennyi a műsorban ment. Zolival szép nyugodtan bejártuk a várost. Útközben még arra is volt időnk, hogy megigyunk egy kávét az egyik presszóban. Egész délelőtt barangoltunk. Vigyáztam, hogy szép napos, világos felvételeket készítsék, hiszen ez volt az első munkám.

Dél körül lehetett, amikor elkészültünk. A felvett anyagot, a filmszalagot, Erzsi, aki akkoriban a kifutó volt, mindjárt Belgrádba vitte, hogy előhívják. Még aznap este vissza is hozta. Vékás Évával megnéztük a vágóasztalon. Amikor láttam, hogy minden rendben van, megnyugodtam.

Másnap Éva bevágta (összemon tázsolta) a felvételeket, és Milenkovics Szvetisláv, aki akkoriban még a rádióban dolgozott, de nálunk tiszteletdíjas bemondó volt, „ráolvasta” a szöveget. Szvetisláv Magyarországon született, '56-os menekült volt, s a nevével ellentétben tökéletesen beszélt magyarul. A másik bemondónk, Szakács Ágota, a fiatal, csinos, szép hangú lány, szabadkai volt, és a mi generációnkhoz tartozott.

A műsorkészítés a következőképpen történt:

A terepen, Vajdaság-szer te vagy Újvidéken felvettük (felvételeztük) a műsorba tervezett anyagot. A filmet Erzsi, vagy valaki, akinek éppen dolga volt Belgrádban, elvitte előhívatni. Megvárta, és még aznap vissza is hozta. Másnap Éva a szerkesztővel vagy a rendezővel lerövidítette. Kivágták a műsorból, ami rossz volt vagy hosszú. Ha valahol zene kellett, azt is „aláhúzták” a kép alá. Sorba rakták a riportokat úgy, hogy ne legyen az egész hosszabb 12-13 percnél. A műsor sugárzásának napján a bemondók (a Szveti, vagy az Ági) leutaztak Belgrádba az adásrendezővel együtt. Akkoriban Kaupert Irén volt az adásrendező. Amikor a műsor sugárzásra került, a bemondók beültek a stúdióba, az adásrendező pedig a „keverőpult” mögé. A bemondó bejelentette az adást, Irén elindította az elkészített riportokat, és „ment” a műsor. Ha a két riport között még valami összekötő szöveget kellett mondani, az a stúdióban ülő bemondóra hárult. Így készítettük a műsorokat, hetente háromszor.

A '68-as évek közepe táján Irént egy komoly „baleset” érte. Pár perccel az adás kezdete előtt a bemondók gyalog lesétáltak a stúdióba, Irén pedig lifttel indult le a műsorral, a filmanyaggal a hóna alatt. A lift a harmadik emeleten



beragadt. A liftajtót nem lehetett kinyitni. Irén hiába kiáltozott segítségért. Főleg azt próbálta megértetni, hogy siessenek, mert a műsor, amit az adásba szántak, nála van, a liftben bezárva. A bemondók, akik időközben a stúdióba értek, nem tudtak mihez kezdeni. Ilyen esetre nem készültek fel. Az adás elmaradt. Valami intermezzo ment helyette. Ezután hozták meg a rendeletet, hogy annak a személynek, aki a műsort (filmet) viszi a stúdióba, nem szabad lifttel közlekednie. Irénnek megbocsátottak, mert először történt meg ilyesmi az egész jugoszláv televíziózás történetében.

Egyre többet jártunk terepre. A Barázda volt a kedvencünk. Póth Imre operatőr kollégámmal megbeszéltük, hogy elosztjuk egymás között a műsorokat. Akkor már hetente készítettünk műsort: a Barázdát, a Körképet, a Kerekasztalt és egy tájékoztató műsort. Mind a négynek a nevét felírtuk egy darab papírra, kalapba tettük, majd sorsoltunk. Nekem a Barázda és a Körkép jutott. Mivel Boros bácsi is jelen volt, így már tudta, hogy közülünk kit melyik műsor felvételezéséhez kell beosztania.

A Barázda szerkesztője Begovics Imre, munkatársai pedig Grízer Magda és Zsérity Irma voltak. Begovicsnak nagy tapasztalata volt, hiszen azelőtt a rádióban dolgozott. Már tizenöt vagy húsz éve járta a Vajdaságot. Ismert minden magyarlakta falut, minden téesz-elnököt. A tévéseknek akkoriban nagy tekintélyük volt, mindenhol örömmel vártak bennünket.

A faluműsor készítésénél a rossz utak, a sáros falusi utcák miatt mindig a Land Rovert használtuk. Ennek a kocsinak hat ülése volt. Idővel kialakult, hogy kinek hol van a helye. Elöl, közvetlenül a gépkocsivezető mellett (aki mindig a Kis Pista volt) ült az operatőr, tehát Póth Imre, vagy én. Mellettem az újságíró vagy a rendező. Ez volt az első sor. A második sorban a sofőr mögött ült a hangfelvételező, mellette, középen, az operatőr asszisztense. Az újságíró vagy a rendező mögött pedig a világosító. Ez az „ülésrend” évtizedekig nem változott. Ez azért alakult így, mert mint az közismert, a filmforgatá-

son nincs demokrácia. Pontosan tudni, hogy a forgatással kapcsolatos döntéseket a rendező, az újságíró, majd utána az operatőr hozza meg. A többieknek ezeket a döntéseket kell végrehajtaniuk.

*

Amikor nem voltunk terepen, Újvidéken tartottunk ügyeletet a szerkesztőségben. Rendszerint nyolcra mentünk be, és vártuk a feladatot. Az újságírók kilencig elolvasták a napi sajtót: a Magyar Szót, a Dnevniket, és azokból értesültek, van-e valami fontosabb értekezés a városban. Ha volt, az rendszerint később kezdődött, így Zolival, a világosítóval mindig előbb vagy utóbb oda tudtunk érni.

Hetente legalább egyszer a tartományi párházban tartottak értekezletet. Vagy a tartományi kommunista szervezet elnöksége, vagy valamelyik bizottság ült össze. Ezeket az értekezleteket az épület első emeletén, a nagyteremben tartották. Amikor Boros bácsi Zolinak és nekem kiosztotta a feladatot, miszerint egy, vagy legfeljebb egy és fél percnyi anyagot kell hozni, siettünk a párházba, hogy még az értekezés kezdete előtt odaérjünk.

Nekünk nem a mondandót kellett kísérnünk, hanem megfelelő „beszélő fejeket” kellett felvételeznünk. A szöveg figyelésének feladata mindig valamelyik újságíróra hárult.

Emlékszem, egy alkalommal a mezőgazdaságról folyt a vita. Többek között az Újvidéki Vásárban történő visszaéléseket emlegették. Alimpić nagyon elmarasztalta a vállalatot. Megszeppenve hallgattuk. Újságírónk, Zsérity Irma nem győzött jegyzetelni a kis noteszába. Az értekezés vége felé, amikor már minden fontosabbat rögzítettünk, és Irma is teleírta a füzetét, elhagytuk a nagytermet. Szokás szerint a titkár szobáján keresztül akartunk elmenni, amikor hidegvérrel odaszólt Irmának:

„Nehogy ebből az egészből valamit is megjelentess! Amit hallottál, nem hallottad. Várd meg a hivatalos jelentést! Ezt mondta Alimpić elvtárs. Értetted?”

Irma megszeppenve bólogatott.

„Gyere vissza egy óra múlva, addigra meglesz az igazi szöveg” – mondta végezetül.

Mosolyogva elbúcsúztunk egymástól, mintha mi sem történt volna.

*

A Land Roveren kívül '68 nyarán már egy kis Fiat 750-es autónk is volt. A Fiatban elfértünk hárman a felszereléssel együtt. Rendszerint az újságíró, az operatőr és egy világosító ment terepre. Legtöbbször én vezettem a kis autót.

Boros bácsitól utasítást kaptunk, hogy Zentára kell utaznunk, mert ott egy nagy kulturális fesztivál lesz.

Zenta központjában, megérkezésünkkor, már állt a pódium, amelynek a hátuljára ki volt feszítve egy 2X8 méteres fehér vászon. Szép, meleg, napsütéses délután volt. A közönség főleg fiatalokból állt. Igazi hippis hangulat uralkodott. A hangszórókból áradt a rock and roll. A program, amit a műsorvezető happeningnek nevezett, két részből állt. Az elsőben a vajdasági fiatal költők és írók olvastak fel műveikből. A sok fiatal író közül sajnos, csak Tolnai Ottóra emlékszem. Felolvasta az akkor már ismert, a Hippí halála című no-

velláját. Ottónak akkoriban ez volt a legnépszerűbb írása. Mindenütt, ahol irodalmi körökben megjelent, ezt a novellát olvasta fel.

A happening második felében fiatal festők léptek fel. A legidősebb közöttük Ács József volt. Nyolcad- vagy tizedmagával festett egy 2X8 méteres vásznat. Nemcsak ecsettel festettek, hanem a kezükkel, az ujjakkal is, sőt a festéket csak egyszerűen rádobálták a vászonra: a végén absztrakt festmény lett az egészből, ami eladásra, árverésre került: felszeletelték 80X100 centis darabokra. Rövid idő alatt elkelt az egész vászon.

A végén a fiatal költők és festők elvegyültek a nézők között. Valakinek az az ötlete támadt, hogy be kellene festeni Tolnai Ottó gépkocsiját. Ottó nem tiltakozott, így a festőművészek nekiálltak, és rövid időn belül be is festették az autót, hasonló stílusban, mint a nagy vásznat is. Később Ottó hónapokig azzal az autóval közlekedett Újvidéken. Nem festette át addig, míg a rendőrök rá nem szóltak.

*

Nyár volt, nagyon meleg. Akkoriban diplomázhatott Vajda Tibi, vagy nagyon közel volt már hozzá. A csoportunkhoz szegődött egy kis tapasztalatszerzésre. Temerinbe kellett utaznunk a községi pártkonferenciára. Én vezettem a Fiatot. Varga Zoli volt a világosító, Vajda Tibi pedig a rendező. Ilyen jellegű pártértekezletekre sosem jött velünk rendező, de mivel Tibinek elkelt a tapasztalat, szívesen vállalkozott rá.

Szokás szerint késtünk. A késés nem okozott gondot, hisz a beszámolót olvasó Pap Feri még mindig az emelvény mögött állt. Amint megjelentünk, mindenki ránk nézett. Feri is abbahagyta egy pillanatra az olvasást. Megvárta, míg Zoli gyorsan talált egy csatlakozót a világításhoz. Vajda Tibi a hátsó sorba ült. Filmezni kezdtem. Szokás szerint először Pap Ferit, aki most már elégedetten olvasta tovább a beszámolót, utána az elnökség tagjait, majd a közönséget. Az első sorban mindig azok ültek, akik nem maradhattak le a képekről. Őket is lefilmeztem. Csoportosan, majd külön-külön. Rögzítettem néhány figyelő arcot a második, a harmadik sorból, majd nyugodtan vártam a bevezető után következő felszólalókat. Zoli eloltotta a fényeket. Várakozás közben figyeltük a közönséget. Főleg idősebbeket láttunk. Itt-ott néhány fiatal is volt. Miután Zoli eloltotta a lámpát, Tibi kérdően emelte rám a tekintetét. Azt hitte, befejeztük a munkát. Lassan odasomfordáltam az utolsó sorok felé, és suttogva, kézjelekkel próbáltam megmagyarázni neki, hogy még nem kész, csak várjuk a következő felszólalót. Tibi oldalán kék, nyári kosztümben egy hosszú hajú, mosolygós arcú, kék szemű lány ült. Úgy tett, mintha komolyan figyelte volna a beszámolót. Mivel Tibivel nem értettük meg egymást, intettem, hogy jöjjön ki a folyosóra. Gondoltam, ott jobban boldogulunk.

Kint, a folyosón, az ablakpárkányra támaszkodva megbeszéltük a dolgokat. Mivel a terem ajtaja nyitva volt, kintről is láthattam a kék szemű lányt. Már elterveztem, hogy az értekezlet végén valami ürüggyel megszólítom. Közben egész idő alatt fúrta az oldalamat, hogy ki lehet és hogy hívják. Még a folyosón várakoztunk, amikor a terem melletti irodából kijött egy harminc év körüli nő, aki tálcán kávét vitt a nagyterembe. Ez jó ürügy volt arra, hogy kikérdezzem, de a kávé sem ártott volna. Beszélgetés közben megkérdeztem tőle, hogy is hívják azt a lányt, aki a sor végén ült kék kosztümben. Nem tudta, kire

gondolok, de készségesen elindult a terem felé, hogy megnézzze, kiről van szó. Talán tíz másodperc sem telt el, már jött is vissza:

„Az a kék szemű lány a Margitka. Horváth Margitkának hívják. Fiatal párttag” – mondta.

„Nagyon csinos” – jegyeztem meg.

A tekintetemből és a válaszból észrevette, miről is van szó. Ő sem volt már mai gyerek.

Meg szerettem volna várni az értekezlet végét, hogy odaléphessek Margitkához, de nem lehetett mit tenni, mennünk kellett.

Lefilmeztem még néhány figyelő arcot, többek között a Margitkáét is. Összeraktuk a felszerelést, és elindultunk hazafelé. Amikor a titkárnő ajtaja előtt haladtunk el, felcsillant a remény. Odaszóltam a többieknek: várjanak meg a kocsinál, mindjárt jövök. A titkárnő nem lepődött meg, hogy újra beementem hozzá. Mintha tudta volna, mintha várt volna rám. Elmondtam neki, hogy mivel sietnünk kell, nem tudom megvárni az értekezlet végét, és megkértem, adjon át egy üzenetet Margitkának.

„Holnap egész délelőtt Újvidéken, a Népegyetemen, a tévé irodáiban lesznek. Nagyon örülnék, ha felkeresne, bármikor a délelőtti folyamán. Németh Árpádnak hívnak” – mondtam neki.

Hogy nehogy elfelejtse az üzenetet, még le is írtam egy darab papírra. Amikor az asszony megígérte, hogy átadja az üzenetet, elbúcsúztam tőle.

Hazafelé, egész idő alatt abban reménykedtem, hogy másnap Margitka felkeres a televízióban.

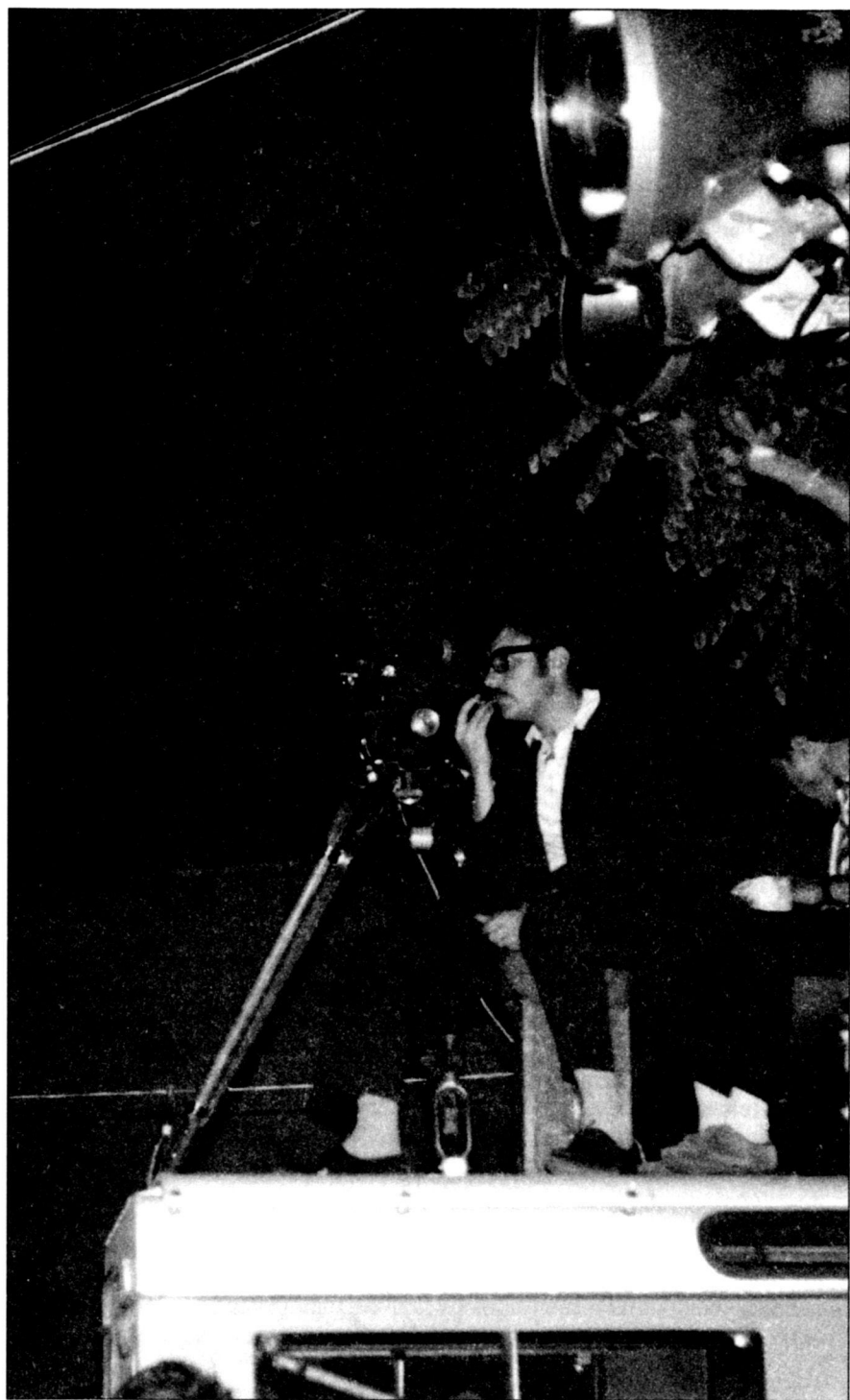
A Népegyetemet, ahol a szerkesztőségünk volt, „kék” épületnek hívtuk, mivel az összes utcára néző ablakot kékre festették. Valószínűleg az építésznek volt ez az ötlete. A kéksége és a magassága miatt már messziről látszott Újvidéken. Kaptunk még egy kis szobát. Ez volt a kávézónk. Mindössze két méter széles és öt méter hosszú volt. A stúdió melletti irodából választották le. Két alacsony asztal és négy-négy szék volt benne. Ott beszélgettünk, ott vártuk a munkafeladatokat, sőt sakkozni is lehetett. Nem mehettünk el addig, míg a szerkesztők és az újságírók el nem olvasták a napilapokat. Onnan értesültek az aznapi eseményekről. (Újvidéken nem kaptunk TANJUG-híreket, mert nem volt telexgépünk.)

Aznap már tíz óra is elmúlt, úgy tűnt, nem lesz érdemleges összejövetel.

Zoli szórakoztatott bennünket: arról mesélt, hogy nemrég Magyarországon járt. Elmondtá, ott minden olcsó, hogy száz forintért mennyi mindent lehet venni, hogy milyen jókat evett-ivott. Igaz, nincs mindig minden, de amit kapni lehet, az nagyon jó, „oroszos” minőségű ugyan, de jó. Az emberek nagy része szegényesen él. Hozzájuk képest mi milliomosok vagyunk. A lányok azonban csinosak és kapósak. Zoli mélyen lehúzta a füstöt cigarettázás közben. Látszott rajta, komoly tervei vannak ezzel kapcsolatban. Kicsit hitetlenül hallgattuk. Ellentmondani nem tudtam, mert apámmal még gyermekként jártam Magyarországon, és akkor is csak egyszer.

Tizenegy óra körül Boros bácsi beszólt a kávézóba, hogy valaki keres. Kérdően néztem rá. Nem tudtam elképzelni, ki lehet. Ő csak annyit mondott:

„Gyere, nézd meg!”



Kimentem a folyosóra. Nem láttam senkit. Már azt hittem, hogy Boros szokása szerint „cseszkelődik,” és visszaindultam a kávézóba. Akkor kiáltotta el magát Magda, a titkárnő:

„Árpád, keresnek itt, nálam.”

Amikor beléptem az irodába, ott állt Margit, a kék szemű lány. Hirtelen nem is tudtam megszólalni. Nagyon kellemesen meglepett. Az igazat megvallva nem is reménykedtem, hogy elfogadja a meghívásomat, és eljön a szerkesztőségbe. A mai napig is emlékszem a ruhájára, a mosolygó arcára, a sminkjére, a frizurájára, de hogy mit mondtam neki, amikor megláttam, azt már egyáltalán nem tudom. Feltételezem, hogy bemutatkoztunk, mivel „hivatalosan” nem ismertük egymást. Később, amikor magamhoz tértem, azt ajánlottam, menjünk el valahová. Amikor kiléptünk Magda irodájából, az egész szerkesztőség a folyosón állt, és minket lesett. Boros megint „intézkedett”.

Margitnak a City cukrászdát ajánlottam.

„Menjünk egy fagyira, vagy süteményre” – mondtam.

Bólintott, és csak mosolygott, mosolygott. Rögtön beleszerettem.

A Cityben elmondtam, miért nem tudtam megvárni az értekezlet végét, hogy ki vagyok, mi vagyok. Engem az érdekelt, hogy meddig szabad, meddig lehetünk együtt. Sajnos, rövid ideig, mert csak az egyetemi beiratkozás miatt jött Újvidékre. A biológia szakot választotta. Az érdekelte nagyon, főleg a genetika.

Nem sokat, talán egy fél órát voltunk együtt, mert Margitnak el kellett érnie a vonatot. Kikísértem a vasútállomásra, és azzal búcsúztunk, ha holnap nem is, de holnapután biztosan találkozunk.

*

A '68-as év két házasságkötésről is emlékezetes. Elsőként a bemondónk, Ágota ment férjhez Gubás doktorhoz. Így lett Ágotából dr. Gubásné. Mivel Fejős egyik kedvence volt, az esküvőt a tévében is bejelentettük. Rövid, egyperces riport készült az eseményről. Póth Imre volt jelen Szabadkán, hiszen odavalósi. Szép lakodalom volt. Az esküvő után Ágota még egy rövid ideig bemondóskodott nálunk, majd a Szabadkai Rádióban dolgozott.

Varga Zoli volt a második a házasodók sorában. Évát vette el, aki anyaországi származású. Ezért járt olyan sokat Zoli Magyarországra. Mi, tévések először a lakodalomban láttuk. Szép, középtermetű, szőke, vékony lány volt. A polgári esküvőn nem vettem részt, de este ott voltunk mindannyian a Petőfi-ben, a Telepen. Akkoriban udvaroltam Margitnak, a kék szemű lánynak (a mostani feleségemnek). Együtt voltunk a lakodalomban. Amikor megérkeztünk, már jócskán tele volt a terem. Fehér Gyula és felesége, Teréz mellé ültünk az asztalhoz. Már akkor jó barátok voltunk, hisz jól ismertük egymást.

A lakodalom hangulatos volt. Mindenki jól érezte magát. Éva szülei és rokonai is eljöttek Magyarországról. Őket is ott a lakodalomban ismertük meg. Kedves, jókedvű emberek voltak. Csak Béla, a hangfelvevő volt ünneprontó. Egy kicsit berúgott és erőszakoskodott. Később aztán, amikor Boros elénekelt néhány nótát a menyasszony kedvéért, megnyugodott. Reggelig mulattunk.

*

Rengeteg pénzünk, jó fizetésünk volt, nyolcezer dináros napidíjjal. Szabadkán a Pátia hotelben ezer dinárért teljes ebédet lehetett kapni. Ez azt jelenti, hogy minden utazás után hétezer dinár a zsebünkben maradt. Rendszerint többet spóroltunk össze a napidíjakból, mint amennyi volt a fizetésünk. Nekem akkoriban olyan százhatvan-százhetven ezer dinár lehetett a fizetésem. Sokszor húsz-huszonöt napot is terepen tartózkodtunk. Nemegyszer megtörtént, hogy amikor kora reggel, három-négy körül értünk vissza, nem is mentünk haza, inkább a szerkesztőségben aludtunk. Reggelenként rendszerint a takarítónő ébresztett bennünket. Megmosakodtunk, rendbe hoztuk magunkat, és mentünk tovább. Fiatalok voltunk, így mindez nem esett nehezünkre.

A napidíjak és a fizetés mellett majdnem minden két-három hónapban valami többletet is osztottak. Mint ahogy azt már említettem, mi, vajdasági magyarok és a kosovói albánok a belgrádi informatív osztályhoz tartoztunk. Velük együtt körülbelül ötszázan voltunk. Emlékszem, amikor egyszer nyersanyagért (filmért, hangszalagért) mentünk Belgrádba, a pénztáros ránk szólt: „Hej vi Madari!” – kiabált utánunk a pénztáros. – „Dodite da podignete višak. Dokle ja te pare da držim u blagajni?” (Hé, magyarok! Vegyétek már fel a többletet! Meddig tartsam itt a pénztárban?)

Hiába próbáltuk megmagyarázni, hogy a múlt héten mi már felvettük a többletet. A pénztáros tudatta velünk, az a pénz a szerkesztőség szintjén osztott többlet volt, de emezt a „Ház” adta. Mi mást tehettünk, felvettük a többletet a „Ház” szintjén is.

A jó kereset és a szerénység tetőfoka az volt, amikor egy napon fizetésemelést kaptunk. Fejős háromszázezer dinárt kapott, hogy abból mindenkinek korrigálja a fizetését. Körülbelül negyvenen voltunk. Beültünk a stúdióba, és ott nyíltan, mindenki előtt korrigálta a fizetéseket, és mindannyian elégedettek voltunk. Bach Magda, a titkárnőnk, aki közben számolta, hogy ki mennyivel kapott többlet, azt mondta, maradt még hetven ezer dinár, amit el lehetett volna osztani. Fejős újra elővette a listát, és tovább próbálkozott. Csak tízezret tudott elosztani. Felmerült a kérdés, hogy mit csináljunk a maradék hatvan ezer dinárral. A végén úgy döntöttünk, visszaadjuk a nagy szerkesztőségnek, hogy osszák el egymás között. Fejős, Begovics és én utaztunk le Belgrádba a szerkesztőségi ülésre. Amikor az albánokra rákérdeztek, elmondták, hogy sikerült elosztaniuk az egész összeget, ekkor Fejős szerényen fölélt, és elmondta, hogy nekünk nem sikerült, és vissza szeretnénk adni Belgrádnak az összeg egy részét, a hatvan ezer dinárt. Nem csináltak belőle nagy kérdést. Gyorsan, könnyen, elosztották. A pénzt nem sajnáltuk, csak az volt a kérdés, tudják-e majd értékelni a szerénységünket. Sokkal később, sajnos, rájöttünk, hogy nem.

*

Fejősnek olyan műsorpolitikája volt, hogy a magyarokat mutassuk be a magyaroknak, ezért sokat utaztunk Baranyába. Muraközbe pl. kétszer mentünk évente: tavasszal és ősszel is. Sok magyarországi színészt és író is meghívtunk. Ezek a vendégszereplések azért voltak jók a vajdasági magyarság számára, mert közelebbről is megismerhették az anyaországi művészeket.

Abban az időben a Magyar Televízió adását csak északon, a határ mentén lehetett fogni, az újvidéki magyar műsort pedig Vajdaság egész területén. Később átvette a Ljubljana-i Televízió is, úgyhogy a muraközi magyarok is láthattak bennünket.

A sok vendégszereplő közül csak néhányat említek.

ILLYÉS GYULA

Amikor Fejős bejelentette, hogy jön és interjút is ad, nagy tisztelettel vártuk. Az interjú készítéséhez a főszerkesztő még az irodáját is átengedte. Szvetisláv volt a riporter. A kérdéseket előre megírták. Én tüzetesen átnéztem a kamerát. Hiba nélkül működött. Illyés elegáns, de viseltes kék öltönyben jelent meg. Mosolygós arcával, ősz hajával mindannyiunkat lenyűgözött. Az interjú elég hosszú volt. Az irodalomról beszéltek. A kérdésekre és a részletekre már nem emlékszem, de egy gondolata örökre az emlékezetembe vésődött. Azt taglalta, hogy néha a fordítások mennyire hiteltelenek, az irodalmi mű mennyit veszíthet értékéből, ha nem eredeti nyelven olvassák.

„Ha mi, magyarok – mondta – tudjuk Shakespeare-t eredetiben olvasni, és élvezzük minden leírt mondatát, miért nem tanulnak meg az angolok is magyarul, hogy a mi íróinkat is eredetiben olvassák?”

„Ez nem nagyképűség – folytatta –, hanem követelmény. Ha mi eredetiben olvassuk az angol műveket, akkor ők is kötelesek a magyar könyveket eredetiben olvasni.”

Ez az ötlet, azaz, hogy a „nagyképű” angolok tanuljanak meg magyarul, nagyon tetszett mindannyiunknak. Rögtön nem csak egy „kis” nemzet tagjának éreztük magunkat.

HONTHY HANNA

Grízer Magdi újságírói bízta meg az interjú elkészítésével. Reggel kilenc-re ütemezték be a felvételt. A művésznő akkor már idős volt. Nehézkesen járt. Társalkodónője mindenhová elkísérte. Amikor leültették a stúdióban, bekapcsoltuk a fényeket. Rögtön felpattant.

„Mit képzelnek maguk?!” – kiabált. – „Smink és frizura nélkül akarnak engem felvételezni?! Az szóba sem jöhet!”

„Hol van itt az öltöző?” – kérdezte sértődötten.

Magda, szegény, próbálta megmagyarázni, hogy mi kis stúdió vagyunk. Nincs se öltözőnk, se fodrászunk.

„Ha nincs, akkor vigyenek valahová, ahol van, mert kamera elé így nem állok!” – mondta. Mit tehettünk, a felvételt elhalasztottuk másnapra. Magda egész nap intézkedett, hogy fodrászt és sminkest szerezzen.

Másnap már minden rendben ment. A művésznő nagy boldogan, új frizurával, kicsit feltűnő sminkkel ült a kamera elé.

KAZAL LÁSZLÓ

A színész a híres borkóstoló jelenetével akart föllépni. Boros bácsi Gellért Tibi, a Rádió rendezőjét, kérte fel, rendezze meg a bohózatot. Az egyik közeli kocsmából hoztunk egy bárpultot, és betettük a stúdió egyik sarkába. Néhány literes üveget, poharakat, hamutartót raktunk rá. Amikor megkérdeztük a művész urat, hogy teát vagy szörpöt tegyünk-e az üvegekbe, mosolyogva ránk nézett:

„Ismerik a Rubin vinjakot?” – mondta. – „Mert mi, Magyarországon ismerjük. Talán csak nem iszok teát, amikor olyan ismert és jó italuk van, mint a Rubin.”

Boros, aki rögtön kapcsolt, mert ő is „vinjakos” volt, szólt Zolinak, ugorjon le az első üzletbe, és vegyen egy-két üveggel. Így a pulton az üvegekbe nem tea vagy szörp, hanem „erős” ital került. A biztonság kedvéért azonban a kétdecis poharakat kicseréltük egydecisekre, azokból ivott Kazal. Gellért is sürgött-forgott a pult körül. Egyre csak rendezgette az üvegeket és a poharakat. Amikor felállítottam a kamerát, rákérdeztem: milyen plánban (beállításban) szeretné a felvételt. Nem értette. Logikus, hiszen rádiós rendező volt, ott más nyelvet használtak. Elmagyaráztam: úgy vegyem-e fel Kazal Lacit, hogy a teljes figurája látsszon, vagy csak a feje.

– „Tudod, Árpikám – mondta – úgy vedd fel, hogy szép legyen, mert Kazal nagy művész.”

Ez nekem nem jelentett semmit. Persze, hogy szépen fogom felvenni, de milyen plánban? Tibinek, hogy meg ne sértsem, azt ajánlottam, vegyük fel kétszer. Egyszer, hogy látsszon az egész figura, ez a totál, másodszor meg csak a fejét és a kezét, ez a félközel kép. Tibi örömmel beleegyezett.

Elkezdtek a munkát. A totállal kezdtük. Aki nem ismeri a bohózatot, annak néhány szóban elmondom: Eredetileg Kazal egy pincei borkóstolón vesz részt. A kóstolgatástól úgy berúg, hogy grimaszol, akadozik a nyelve, alig áll a lábán, és a körömpörköltet örömkörömpörömpörköltnek hívja, s a végén tökrészen a pultra borul.

Kiválóan játszott, igazi alkotói lendületében volt. Improvizált. Alig bírtuk ki, hogy hangosan bele ne nevéssünk a felvételbe. A gyomrunk remegett, hullottak a könnyeink a visszafojtott nevetéstől, s amikor vége lett a jelenetnek, mindannyiunkból kitért a röhögés.

A másodszori felvétel, amit félközel képben készítettünk, olyan jól sikerült, mint az első. Kazal megint improvizált. Most már egy kicsit „gáz alatt” volt. Néha akaratlanul is akadozott, de végül is jól csinálta. Kiválóan szórakoztunk. Amikor befejeződött a munka, Kazallal, Borossal és a többiekkel leültünk egy kicsit inni. Kazal elmondott még néhány viccet. Jót nevtünk rajta, aztán felvette a tiszteletdíjat, és elment.

A vágószobában voltam, amikor Éva a két felvételt össze akarta vágni. Fogtuk a fejünket, mert nem ment. Kazal László annyira improvizált, hogy egyáltalán nem úgy játszotta el a jelenetet másodszor, mint először. A felvételezés-kor a nagy nevetésben ezt nem is vettük észre. Hiba volt. Csak az egyik, vagy a másik felvételt használhattuk. Az az igyekezet, hogy egy kicsit vizuálisan (képileg) is gazdagítsuk a jelenetet, nem járt sikerrel.

KABOS LÁSZLÓ

Latinovics Péro, Éva vágónk férje gyakran járt a szerkesztőségben. Míg Éva dolgozott, Péro „előadásokat tartott” nekünk a művészetről, a filmről. A Neoplantában két vagy három dokumentumfilm operátőre volt. Nagyon nem szeretett és lebecsült minket, tévéseket. Mindig arról mesélt, hogy a film az igazi művészet. A tévé az semmi, az egy amatőr összevisszaság. Póth Imrének meg nekem egyszer elégünk lett az egészből, és elhatároztuk, hogy rábízunk egy feladatot. Meg is beszéltük másnapra a felvételt. Kabos László jött egy interjúra, őt kellett Pérónak lefilmeznie. Imre meg én asszisztáltunk.

Pérónak az volt az ötlete, hogy az interjú alatt körözzünk a kamerával Kabos és a riporter körül. Ezt a műveletet csak úgy lehetett véghez vinni, hogy

a villanykábel, amely a kamerának szolgáltatta a feszültséget, körbe kellett rakni a stúdióban azon az útvonalon, amelyen majd a kamera mozog. Feltételeztük, hogy az interjú tovább fog tartani, ezért több kört kell majd megtenni, tehát több kábelt is fektettünk le.

Amikor elkezdődött a beszélgetés, Péro is körözni kezdett a kamerával. A kamera háromlábú fa állványon (sztatívon) állt, amelynek kerekei voltak. A padló sima, „vináz” lemezekkel volt borítva, így könnyen lehetett tolni a kamerát. Kabos pályafutásáról beszélt, néhány tréfával körítette. A riportalany és a riporter jól végezték a munkájukat. A beszélgetés kerek, tömör és bő humorú volt. A kamera mozgását másnap láthattuk csak az előhívás miatt. Mindenesetre nem volt százszázalékos, mert a felvétel közben Péro néhány-szor megakadt a kábelban, és emiatt a kamera megrezsent.

Másnap meghozták a filmet Belgrádból. Minket is érdekelt a „nagy művész” munkája. Amikor felmentünk, a szerkesztőség vágószobájának ajtaja csukva volt. Először azt hittük, hogy a film még nem érkezett meg. Ahogy közelebb mentünk a szobához, hangokat halottunk. Péro Évával együtt már nézte a filmet. Nem volt olyan biztos a munkájában, mint ahogy azt nekünk előadta. Imrével mi is megnéztük a filmet. Átlagos volt. Látszott, hogy az operatőrnek kevés gyakorlata van mozgó kamera kezelésében. A felvétel dőcögött, a fénybeállítás pedig egyszerűen csapnivaló volt. A legrosszabb viszont mégis az volt, hogy mivel Péro nem értette a szöveget, s a poénok alatt rendszerint Kabos háta mögött volt a kamerával, így nem láthattuk az arckifejezését.

Péro továbbra is dicsérte a munkáját. Mi, Imrével kommentár nélkül elhagytuk a vágószobát. Éva próbálta mentegezni a férjét, de előttünk sikertelenül.

Amikor Fejős meglátta a felvételt, megdorgált bennünket. Főleg engem, mert az én feladatomban lett volna a Kabos-féle interjú. Kerek-perec kijelentette, hogy ezentúl nem holmiféle „művészkedést” vár tőlünk, hanem korrekt felvételt, amit a néző is megért. Igaza volt.

*

Margittal napról napra találkoztunk. Már Temerinben is jártam, és megismerkedtem a szüleivel. Attól a pillanattól kezdve, amióta megláttam, beleszerettem. Később elmondtam, hogy a szándékaim komolyak. Egyik vasárnap Temerinben, a vasárnapi ebéd után sétálni mentünk. A Kastély utcai kis parkba jártunk beszélgetni. A park szélén a Fontana kertvendéglő volt. Előtte egy kisebb szökőkút. Ezért hívták Fontanának. Igaz, hívhatták volna Szökőkútnak is, de már akkor megkezdődött Temerin elszékesítése. Nem is erről akartam írni, hanem arról, hogy egy késő nyári vasárnap délután, a vendéglőtől nem messze, a parkban, egy padon összegyűjtöttem az összes bátorságom, hogy megkérjem Margit kezét. A lánykérés nem volt klasszikus, mert féltem a választól, hanem olyan körülírt, mármint, hogy jó lenne, s mi lenne, ha együtt lennénk . . . Közben egész idő alatt a hangom helyett a szívem dobogását hallottam. Úgy dobogott, s a vérnyomásom is olyan magas lehetett, hogy valószínűleg rózsapiros volt az arcom.

Amikor mosolyogva igenlő választ kaptam, elnémultam. A kérdéshez hasonló kitérő válasza számítottam. Margit egyenes volt, egyenes, mint mindig, most is. Amikor egy kicsit magamhoz tértem, az esküvőről kezdtem beszélni.

Mindjárt holnap, vagy a következő héten, vagy hónapban már meg is esküdhetnénk, magyaráztam. Margit hajthatatlan volt, majd a következő nyáron, mondta.

Egész délután beszélgettünk, tervezgettünk, mint ahogy azt két szerelmes fiatal teszi házasságkötés előtt. Megbeszéltük, hol fogunk lakni, mikor lesz a hivatalos leánykérés, kiket hívunk a lakodalomba, kik lesznek a násznagyok, hová megyünk nászútra, meg még sok-sok más apróságot.

Este moziba mentünk. H. G. Wells Az időgép című regénye nyomán készült tudományos-fantasztikus filmet néztük meg. Aki nem látta, vagy nem ismeri a tartalmát, csak röviden elmondom, mert ennek a filmnek meghatározó szerepe lett további életünkben.

Az ezernyolcszázas évek végén egy úriember, akit Időjárónak hívtak a barátai, egy olyan gépet szerkesztett, amellyel a jövőbe lehet utazni. Meglátja az első, majd a második világháborút, tovább utazva átéli az atomháborút, a nagy földrengéseket, katasztrófákat, és elérkezik valahová a tízezredik év utáni időbe. Itt megáll, és körülnéz. A Föld szép, fiatal, szőke férfiak és nők otthona. Mindenük megvan, mintha az Édenkertben lennének. Csak érzelmeik nincsenek. Az Időjáró ezt úgy tudja meg, hogy míg egy patak mellett úsznak, fürödnek a fiatalok, az egyik lány véletlenül a mély vízbe keveredik és fuldokolni kezd. A többiek rá se hederítenek, látják, hogy a lány életveszélyben van, de nem érdekli őket. Ha az Időjáró nem segít, a lány megfullad. A mentési akciót is némán, érdektelenül nézik a többiek. A szép, fiatal, szőke, mosolygós arcú lányt (olyant, mint Margit), Weenának hívták.

A film is és a szőke lány, Weena is annyira megtetszett nekem, hogy Margitnak a Winus becenevet adtam. Azóta is mindannyian így hívjuk.

*

Baranyai barangolásainkról több élményem is maradt. Talán azért, mert oda mindig több napra mentünk. Nem volt érdemes olyan nagy utat megtenni egy vagy két riportért. Mindig többet szerveztünk. Egy november eleji délután ismét Baranyába indultunk. A Land Roverben a csoport többi tagja és a felszerelés volt. Fejős Skodájában Begovics Imre, Kis Béla meg én. Bezdán felé mentünk.

Mire a komphoz értünk, már nagy sor állt előttünk. A Land Roverben ülő csoport kieszközölte magának, hogy soron kívül kerüljön rá a kompra, hiszen ők „a tévések”. Akkoriban az nagy szó volt. Mi a Skodával nem is próbálkoztunk, mert a kocsin nem volt feltüntetve a tévé jele. Így csak egész későn, az utolsó komppal értünk át a Dunán. Sebaj, tudtuk, hogy az első állomásunk Laskó. Oda hívtuk a környékbeli parasztokat, hogy beszéljenek a mezőgazdaság helyzetéről, valamint egy kis néprajzi riportot is szeretnénk volna készíteni. Másnap délelőtt Eszéken a baranyai politikusokkal kellett volna egy komoly műsort csinálni a magyarság és a gazdaság helyzetéről.

Ahogy elhagytuk Batinát, egyre sűrűbb lett a köd, és hó fedte a tájat. Már sötét éjszaka volt, mire Vörösmatra érkeztünk. Mintha tél közepén jártunk volna, mindent hó borított. Csak az elsurranó házak ablakai, és imitt-amott az utcai világítás jelezte, hogy van élet körülöttünk. Miután elhagytuk a falut, és jó sokáig csúszkáltunk az úton Karancs felé, én szunyókáltam a kocsiban. Egy idő után Fejős megszólalt:

„Itt lehetünk, nem mesze Laskótól” – mondta Begovicsnak. „De úgy látszik, eltévedtünk, mi nem Csúza, Hercegszőlős, Laskó felé jöttünk, hanem Karancs, Dárda felé. Sebaj, majd Dárda előtt valahogy átvágunk Laskóra” – biztatta saját magát Fejős.

Talán tíz kilométerre lehettünk Dárdától, Laskó előtt, amikor Fejős balra irányította a kocsit. Valami nyári út lehetett, azon mentünk.

„Pista, én nem ismerem ezt az utat, régen jártam erre, pláne ilyen hóban. Nem tudom . . .” – kezdte Begovics.

„Ugyan ne legyél már kishitű. Ott, arra van a legközelebbi út. Arra megyünk. Már várnak bennünket.”

Én csak hallgattam a beszélgetést, nem ismertem az utat, és hát mit avatkozzak én bele a nagyok döntéseibe. Fejős így elindult a legközelebbi mellékúton Laskó felé. Az autó lámpái csak a fehér hótengert világították meg. A messzeségben tényleg látszott valami fény. Annak irányába mentünk.

Lassan szállingózni kezdett a hó. Ahogy haladtunk, a kocsi mind jobban és jobban csúszkált ide-oda. A fények ott voltak valahol elől, de nem tűntek elérhetőnek. A hó meg csak esett, esett. Egyik pillanatban megcsúszott a kocsi kereke. Nem mehettünk tovább. Elakadtunk. Mindannyian kiszálltunk a kocsiból. Eltűntek a fények is, amelyeket még az előbb láttunk a messzeségben. Fejős egy pillanatra eloltotta a kocsi fényeit, hogy jobban lássunk. Koromsötét lett. Megdermedtünk, a szó szoros értelmében, a hidegtől és a félelemtől is. Rádöbrentünk, hogy eltévedtünk. Sehol egy ház, egy út, se ember, se állat a környéken. A kocsi helyzetéből sejtettük, hogy merről jöttünk, de igazából nem láttuk, mert a hó eltakarta a keréknyomokat is.

Szerencsére, Fejősnek volt egy kis ásója a kocsiban. Azzal próbáltuk kiásni a kereket a barázdából.

. . . igen a barázdából, mert nem mellékúton voltunk, hanem a szántóföldek közepén. Ekkor estünk csak igazán pánikba.

Egy-két sikertelen próbálkozás után Fejős úgy döntött, hogy aludjunk a kocsiban. Reggel majd talán többet látunk, és jobban tudunk tájékozódni. Legalább meg tudjuk határozni, hol vagyunk. Éppen készülödni kezdtünk, amikor jobbra tőlünk fények jelentek meg. Úgy gondoltuk, hogy a házak ablakaiból kiszűrődő fények lehetnek. Fejős szívós ember volt. Mindannyiunkat rábeszélte, hogy tegyünk még egy próbálkozást, és minden rendben lesz. Megtoltuk a Skodát. Hol toltuk, hol szaladtunk utána, de haladtunk. Egy óra sem telt bele, nekem persze sokkal többnek tűnt, odaértünk az első házakhoz. Nem a mellékúton, hanem a szántásokon és a hótakarón keresztül, de odaértünk. Ilyen elveszettnek, mint ott, a szántóföld közepén, soha többet az életemben nem éreztem magam.

Reggel három óra körül lehetett, amikor megérkeztünk Laskóra. A helyi közösség nagytermében vártak bennünket a helybeliek, közöttük öt magyar népviseletbe öltözött fiatal pár. A terem közepén terített asztalhoz ültünk, rajta virág, kenyér, baranyai házi bor. Amikor végre asztalhoz ültünk, elfelejtettük a félelmet, amivel a hősivatag közepén küszködtünk. Örültünk a meleg fogadtatásnak, a meleg szobának, a kedves embereknek és nem utolsósorban a fiatal lányoknak, akik mindjárt étellel kínáltak bennünket.

Volt forralt pálinka, forralt bor, négy-öt féle baranyai fehérbor, két-három fajta vörösbor, sör, meg ötérmes Rubin vinjak is. A házigazdák mindenre gon-

doltak. Miután szomjunkat oltottuk, következett az ennivaló: bográcsban főtt marhapörkölt, tejfölös galuskával. A pörkölthöz fejes és reszelt savanyú káposztát hoztak a lányok. A pörkölt után ki borozott, ki sörözött, Boros bácsi meg vinjakozott. Egykettőre jó hangulatunk lett.

Nem telt el talán fél óra sem, és ott termett egy háromtagú zenekar is. A lányok és a fiúk táncra perdültek. Mi fáradtan, de jókedvűen tapsoltunk a zenére. A helybeliek arra igyekeztek rábeszélni Borost, hogy énekeljen egy-két nótát. Nem sikerült.

Már reggel öt óra lehetett, amikor Fejős hirtelen felállt.

„Indulás, emberek . . . – mondta. – Reggel Eszéken kell lennünk. Várnak bennünket a politikusok.”

Boros és Begovics, a csoport idősebb tagjai körülállták Fejóst, próbálták lebeszélni az indulásról.

„Nem. Mennünk kell” – mondta határozottan Fejős.

Nem tehettünk mást, elbúcsúztunk az ottaniaktól. Boros a Skodába ült, Fejős mellé, így kerültem én a Land Roverbe. Amikor indulni akartunk, a zenészek az autó elé álltak, és ott muzsikáltak. Egy magyar ruhás pár felugrott a Land Rover elejére, a motorházra és ott táncolt. Így próbáltak bennünket visszatartani. Később lassan, de könyörtelenül elindultunk Eszék felé.

Az a felvétel, amit az eszéki politikusokkal készítettünk, számomra nem volt érdekes. Fejősnek valószínűleg fontos volt, és ezért meg kellett csinálni. A mai napig is emlékszem az emberek csalódott arcára és a fiatalok táncára. Harmincöt évi munkám során sajnos, többet nem volt részem ilyen meleg fogadtatásban sehol sem, mint akkor ott, Laskón.

*

Tél volt. Begovics Imre, a Barázda szerkesztője kifogyott a témákból. A szántási, vetési, aratási riportok már rég nem voltak aktuálisak. Az állattenyésztésről is keveset beszéltek ilyenkor. Ki kellett találni valami újat. Abban az időben Imrének két munkatársa volt: Grízer Magda és Zsérity Irma. Ők hárman összedugták a fejüket, és eldöntötték, hogy készítsünk valamit a falusi kultúráról, a népi hagyományokról. Elsőként, hogy miért, azt soha sem tudtam meg, Csantavért választották. Ott kellett lefilmezni az új műsorkoncepcióval készült Barázdát. Rögtön ki is választottunk egy munkacímet: Csantavéri téli esték.

A szerkesztő és az újságírók úgy képzeltek el a műsort, hogy Begovics a falu utcáin sétál este, és elmondja az új műsortervet, majd beinvitál bennünket egy házba. Ott a szobákban, az udvarokban fogjuk tulajdonképpen felfedezni, mivel is foglalkoznak a falubéliek a téli estéken. Mindig beszerveztek olyan embereket is, akik meséltek a hagyományokról, meg olyan asszonyokat, akik énekelni, hímezni tudtak. A műsor végén, egy udvarban, a tűz mellett kellett volna kukoricát fosztani az asszonyoknak. Ez volt az elképzelés.

Amikor megérkeztünk Csantavérre, hó borította a falut. A „nagy” felvétel után bementünk néhány házba. A falusiak meséltek, énekeltek, mondákat mondogattak. A felvételnek ez a része egészen jól befejeződött. A végére hagytuk azt a nagy csoportfelvételt, ahol az asszonyok kukoricafosztás közben pajzán történeteket meséltek egymásnak.

Találtunk a célnak megfelelő tágas udvart. A közepére behozattunk néhány kéve kukoricaszárat. Az asszonyok körülülték vagy -térdelték a kukoricaszár-halmot. Mindegyik elé két-három kosár kukoricát öntöttek, amit majd felvétel és mesélés közben fosztaniuk kell. Volt közöttük öreg is, fiatal is. Én azért úgy állítottam be a kamerát, hogy több fiatal legyen a képernyőn. Amikor a világosítók beállították a fényeket, a többi fiatal tévés félreült, és nézte az eseményeket. Kértem, hogy gyűjtsák meg a kukoricakévéket, és tartsunk egy próbát. Minden arcot, testrészt külön megnéztem a kamerán keresztül. Velem szemben egy tizenöt vagy talán tizenhét éves lány ült egy sámlin. Őt jól megvilágították, mert elsőként kellett mesét mondania. Tőle jobbra, egy huszonöt-harminc év körüli menyecske ült szarkévé. Tüzetesen megvizsgáltam az arcát. Néhány kisebb árnyék volt rajta. Ez nem aggasztott, mert tudtam, hogy ő beszél majd másodikként, és akkor majd korrigálni fogjuk a fényt, és lejjebb csúszttattam a kamerát a kezére. Mindkét kezével megmarkolta a csuhét, és lerántotta a csőről. A kukoricacső csupaszon állt a kezében. A fehér „leveleket” nem törte le. Jobb tenyerével marokra fogta az aransárga, vagy talán a lángok miatt testszínűnek látszó csövet. Bal mutatóujjával a hegyén körözni kezdett. A körök mindig lejjebb és lejjebb haladtak, míg el nem érték a másik kéz ujjait. Lassú mozdulattal mindkét nyitott tenyere forгатni kezdte a kukoricát erre-arra. Kis idő múlva jobb kezének ujjai ismét a kukoricacső hegye felé haladtak. Megsimogatva a hegyét, hagyta, hogy kiessen a kezéből a cső. A kamera lencsáját fölrántottam az arcára. Úgy éreztem magam, mintha rajtakaptak volna valami intim mutatványon. Végére az is volt, hiszen az asszonyka mindig a csoport valamelyik tagját nézte.

Mintha mi sem történt volna, új kévét raktak a tűzre, és újra kezdődött előlről az egész. A felvétel alatt nem ismétlődött meg többé a jelenet. Minek is, mi nem erotikus filmet, a Barázdát készítettük.

*

Decemberben a szerkesztők „rájöttek”, hogy az idén is lesz szilveszter. Mintha ezt újév előtt pár hónappal még nem lehetett volna tudni. Január elsejére, a délelőtti órákra kaptunk egy húszperces terminust. Azt kellett megtölteni. Napokig morfondíroztak, hogy mit lehetne csinálni ilyen rövid idő alatt. Ötlet az volt, csak idő nem. Már tizedike körül volt, amikor megszületett a döntés, hogy ki fog énekelni a műsorban. Az első helyen a Boros házaspár szerepelt. Ők voltak a legnépszerűbbek abban az időben. Szóba jött még Németh Rudi, Hertyán Aranka, Gubik Sztefanovity Mira, a fiatalabbak közül pedig Lévai Ferenc és Biszák Júlia. A műsor rendezését Lányi Istvánra bízták.

Lányinak egyszerű, és ez alatt a rövid idő alatt kivitelezhető ötlete volt. Be kell rendezni az M Stúdió előcsarnokát úgy, mintha egy előkelő vendéglő lenne. Ott köszöntenek a vendégek és az énekesek együtt az újévet. Az ötlet és a koncepció jó volt, csak technikailag meg kellett oldani.

Először is, nekünk Újvidéken nem volt annyi reflektorunk, hogy az M Stúdió előterét be tudjuk világítani. Erre Belgrádból kellett igényelni fényparkot. Mivel a fővárosban sem „tudták”, hogy az idén is lesz szilveszter, decemberben forgatták az újévi műsorukat, ezért nekik is rengeteg reflektor kellett. A főszerkesztő, Fejős közbenjárására, nagy nehezen, december 23-ára kaptunk ref-

lektorokat. Csak úgy hozhattuk el, hogy este már viszik is vissza. Ez nem volt valami biztató, mert azt jelentette, hogy egy nap alatt kell leforgatni az egész műsort.

A szerkesztőségnek azonban mindössze két, de különböző kamerája volt. Az egyik, az úgynevezett hangos kamera, amellyel folyamatosan akár tizenkét percet is fel lehetett venni. Ezt, úgy beszéltük meg, Póth Imre fogja kezelni. A másik, a „néma” kamera, amelyik csak 20 másodpercet tud folyamatosan venni, az enyém volt, és azt most is én kezeltem.

Harmadszorban, elő kellett keresni a Rádióban azokat a hangszalagokat, amelyeken az említett énekesek dalainak felvételei vannak. A filmfelvételezés közben ezeket a dalokat reprodukálni kell szalagról, és az énekes csak „rátárog”. Ezt a folyamatot play-backnek nevezik. Lányi, mivel ismerte Boros bácsit, tudta, hogy nem tud play-backelni, hiszen hangulatember volt. A felvételnél valószínűleg vele lesz a legtöbb baj – gondolta.

Negyedszerre, be kellett rendezni, az M Stúdió előterét. A díszletet valaki a színházból intézte. Póth Imrével egyre azt magyaráztuk a díszletesnek, hogy fekete-fehér filmmel dolgozunk, így a színek nem érvényesülnek. A díszlet jó, ha fekete-fehér és sok benne a szürke árnyalat. Bólogatott, de mintha nem értette volna, miről is van szó.

Végre elérkezett a nagy nap, a december 23-a. Korán a stúdióban voltunk. A díszletek és az asztalok már álltak. A terem tele volt színes lampionnal, krepp-papírral, lufikkal. A szivárvány minden színe ott pompázott, kivéve a fehéret, a feketét és szürkét. Megérkezett Belgrádból a teherautó a reflektorokkal. Egy világosító mester is jött vele. Szabó Sanyinak, a mi világosítónknak volt a legtöbb feladata. Ő hordta fel az emeletre és állította be a nagy, nehéz 2 és 5 kW-os reflektorokat, mivel a belgrádi mester már kora reggel részeg volt. Imrével beállítottuk a hangos kamerát. Ő a közelképeket felvételre, az énekesek arcát, én meg a hangulatot a teremben. Lányival megbeszéltük, ha valami nem megy úgy, ahogy kell, leállunk és újra kezdjük a felvételt.

A statiszták a helyükre ültek. Boros Mirjanának kellett elsőnek énekelnie. A rendező úgy kívánta, hogy a terem végén levő lépcsőkről jöjjön le. Bekapcsoltuk a fényeket. Elindítottuk a kamerákat. Szveti bekonferálta az első zeneszámot. Elindult a zene, és Mirjana énekelni kezdett. Lassan jött lefelé a lépcsőn. Fehér, nagyon elegáns, hosszú ruhát viselt. Elsőre sikerült a felvétel. Utána Boros István következett. Mivel Lányi tudta, hogy Boros nehezen play-backel, eleve úgy állította be a kamerát, hogy messziről vegye. Így nem volt baj, ha egy kicsit improvizált is éneklés közben. Biszák Júlia volt a következő. Vele már gond volt, mert nem azt az énekszámot készítettük elő, amit várt. Egy kis fönnakadás támadt. Vagy meg kellett volna keresni a rádióban azt a dalt, amit betanult, vagy meg kellett tanulnia a meglévőt. Ilyenkor mi, tévések könyörtelenek vagyunk. Mindig azt a lehetőséget választjuk, ami nekünk felel meg jobban. Julisnak meg kellett tanulnia azt a számot, ami a szalagon volt.

Dél körül tartottunk egy kis szünetet. A szünetben megünnepeltük a születésnapomat (december 23-án születtem). Ezt az ünnepséget, ezt a forgatást, amely aztán végig zavartalan volt, kicsit az én születésnapi bulimnak is éreztem.

*

Hatvankilenc elején, kora tavasszal, márciusban, újra Szlovéniába mentünk. Amikor elindultunk, Vajdaságban már tavaszias idő volt, Lendva környékén azonban még havas táj fogadott bennünket. Késő este érkeztünk.

Horváth Laci kameraasszisztenssel kerültem egy szobába. Akkoriban még kezdő tévés volt. Mellettem tanulta a szakmát. Jól megértettük egymást. Szivika volt a beceneve, de hogy hogyan ragadt rá, arra már nem emlékszem.

Másnap Fehér Gyulával Lendva várába mentünk forgatni. Egy kis történelmet, kultúrát szerettünk volna hazahozni. A kastélyban várt bennünket a múzeum custosa. Kiválasztottuk a legszebb szobát, és oda ültettük Gyulát és a custost. Gellért Tibi volt a rendező. Miután megbeszéltük, hol lesz a kamera, Horváth Laci odaállította. Ellenőriztem a hangos kamerát, Béla kipróbálta a hangot, és már „mehetett” is a felvétel. Rászóltam Zolira, a világosítóra, hogy kapcsolja be a kézi világítást. Zoli magas, majd kétméteres fiatalember volt, amikor fölemelte a kezét a világítóttesttel, csörömpölést hallottunk. Mindenki Zoli felé fordult. Gyula arcán izgalom, a custos arcán meg rémület látszott. Zoli a világítóttesttel a csillárba akadt. Egy pillanatig azt vártuk, hogy mikor szakad ránk az egész, de szerencsére ez nem történt meg. Valami véletlen folytán a csillárnak és a világítóttestnek nem lett baja.

Amikor egy kicsit megnyugodtunk, és Zoli is arrébb állt, megkezdtuk a felvételt. A beszélgetés mindössze öt-hat percig tartott. Utána Gyula még adatokat gyűjtött a kastélyról, a történetéről. Ezek alapján írta bevezetőszövegét, amit mi szaknyelven off szövegnek hívunk. Ezt az off szöveget képekkel kellett illusztrálnom. Elővettem a kis néma kamerát, mert azzal könnyebben és gyorsabban mozoghattam. Zolival szépen, egyenként felvételeztük azokat a tárgyakat és a szobának azokat a részeit, amelyekről a beszélgetésben esett szó.

Elég sokáig, majdnem három órán át dolgoztunk. Zoli most már ügyelt arra, nehogy még egyszer megtörténjen a csillár eset. Amikor csomagolni kezdtem a néma kamerát, észrevettem, hogy hiányzik két doboz film. Ideges lettem. Ez mindig nagy gond. Ha exponált (felvett) film tűnik el, akkor újra kell felvételezni az egészet, ha pedig nem, akkor, üsse kő. Szerencsére nem exponált filmről volt szó. Megnyugodtam, nem szóltam senkinek. Gondoltam magamban, hogy vagy a szálláson hagytam, vagy valaki tréfálni akar velem.

Átnéztem a szállodai szobámat. A szalag sehol sem volt. Megkérdeztem Lacit is. Ő nem tudott semmit.

Miután megebedeltünk, leültünk kártyázni. Késő este volt, amikor Béla, a hangfelvételező, aki úgy látszik, nem bírta már tovább, hozzám lépett és elém tette a két „elveszett” filmszalagot:

„Ezeket a szalagokat a kastélyban felejtettem” – mondta gúnyosan.

A következő napokban keményen dolgoztunk. Csak egy szabad délutánunk volt. A vendéglő ablakain keresztül néztük, hogy kint fúj a hideg szél. Nem volt nagy kedvünk sétálni, részben a szél, részben a havas utcák miatt. Kártyázni se volt már kedvünk. Boros unalmában az egyik teremből a másikba járkált. Egy idő után eltűnt. Nemsokára nagybőgő szólót hallottunk a másik teremből. Póth Imre volt az első, aki meghallotta a zenét. Felkelt, és ő is eltűnt. Most már a nagybőgő mellett zongorát is hallottunk. Lassan elindult a társaság a másik terembe. Boros a nagybőgőt átölelve játszott, Imre pedig zongorázott. Az akusztikus gitárt Begovics vette a kezébe. Magyar nótákat, örökzöld slágereket muzsikált a trió. Olyan hangulatot teremtettek, hogy a szálloda

többi vendége is odaszállingózott. Ott, akkor nagyon sajnáltam, hogy nem tanultam meg valamilyen hangszeren játszani. Nagyon szerettem volna közéjük állni én is. Megfogadtam magamban, ha lesznek gyerekeim, azokat, ha kell, tűzzel-vassal, rákényszerítem, hogy zenét tanuljanak. Lehet, hogy egyszer ők is ilyen helyzetbe kerülnek, mint én, és akkor a zenészek közé állhatnak.

Másnap tovább dolgoztunk. Az utolsó előtti nap több termelőnél jártunk, fent a szőlőben. Azt hittük, megkínálnak bennünket vacsorával. Sajnos, ez elmaradt. Bor volt, amennyit akartunk, csak ennivaló nem. Este tíz előtt tíz perccel értünk vissza a szállásra, a vendéglő konyhája pedig csak tízig volt nyitva. Akkor még nem voltunk nagyon éhesek, mert előtte borozgattunk. Boros és Vicsek a pult mellett elszólták magukat, hogy ők bizony közösen meg tudnának enni harminc palacsintát. Amikor ezt meghallottam, fogadtam velük. Ne legyen gondjuk, én rábeszélem a szakácsnőt, hogy süsse meg a harminc palacsintát. Ha megeszik, én kifizetem, ha nem, ők fizetnek. Megtörtént a fogadás.

Elmentem a konyhába. Borralvót adtam a szakácsnőnek, és ő hozzá is fogott a sütéshez. Arra is sikerült rábeszelnem, hogy a szokásosnál nagyobbak és vastagabbak legyenek.

Egy óra múlva hatalmas ovális tálcán hozta ki a pincér a palacsintákat. Boros és Vicsek leültek az asztalhoz, mi meg körülálltuk őket. Talán személyenként, ha hármat-hármat megettek, de mégis kifizették az árát. Mi, akik az asztal körül álltunk, csak néztük a finom meleg diós palacsintákat. Megéheztünk. Boros a végén licitált. Az ehetett, aki többet fizetett. Így ők ketten, a háromszorosát keresték meg annak, amit fizettek érte.

*

1969 áprilisában Angliában tartották meg a szántók világ bajnokságát. Egy vajdasági traktorista is részt vett rajta. Begovics Imre a Barázda részére szeretett volna riportot készíteni róla. Fejős engem jelölt ki, hogy utazzak el Imrével. Egy belgrádi utazási iroda kéthetes utat szervezett azzal, hogy programjában, Londonon és Bristolon kívül, a szántó-világ bajnokság is szerepelt.

Kora délután indultunk a surčini repülőtérrel egy DC-9-es repülőgéppel. Ez volt életem első repülőútja. Érdeklődéssel figyeltem mindent. A csinos légikísérők aperitifet szolgáltak fel, amikor az Alpok felett repültünk. Jól látszottak a havas hegycsúcsok, mert alattunk nem volt felhős az ég. Feltételezem, hogy Franciaország felett jártunk, amikor tálcákon hideg felvágottat hoztak. Nekem minden érdekes volt.

Körülbelül kétórás utazás után már Anglia felett voltunk. A gép lassan ereszkedni kezdett.

A londoni Heathrow repülőtéren szálltunk le. Majd fél órába tellett, mire a landolás után a repülőnk a kijárat folyosóhoz ért. Először a csomagokért mentünk. A hatalmas épületben nyüzsgtek az emberek. Idegenvezetőnk nem először járhatott itt, mivel pontosan a csomagkikötő futószalaghoz vezetett bennünket. Miután elvettük a csomagjainkat, és átmentünk a vámon, a kijárat felé indultunk. Ott, a hosszú, folyosószerű teremben tízesével álltak az emberek táblákat tartva a kezükben. Minden táblán név volt: Mr. Smith, Mr. Brown, Mr. John stb. A mi nevünk nem volt egyik táblán sem, így a csoporttal együtt busszal utaztunk be Londonba. A szálloda, ahol elszállásoltak bennünket, nem volt messze a Trafalgar Square-től.

Az utazási iroda öt napig, amíg a fővárosban voltunk, magunkra hagyott bennünket. Csak a szállásról gondoskodtak. Már a második napon bajom lett a felpanzióval. Először is, a reggeli nem volt a szám íze szerint. Gondoltam, itt Angliában fogok igazi ham and eggset reggelizni. Mondhatom, csalódtam. Az angol ham and eggs nem volt más, mint két szelet húsos szalonna, ami olyan vékony volt, hogy át lehetett látni rajta. Mellette két tükörtojás, de úgy megsütve, hogy a sárgája szétfolyt. A szalonnán valami fehér öntet volt. Ehhez a tojásos „valamihez” személyenként egy négyzet alakú kétszersült járt, átlósan átszelve. Valamelyest ehető volt a tojás és a húsos szalonna, de amikor a fehér öntethez értem, émelyegni kezdtem. Mézes tejföl volt. Szalonnára mézet! Ilyet még nem láttam, de nem is kóstoltam.

Reggeli után úgy döntöttünk Imrével, hogy egy városnéző autóbusszal megtekintjük Londont. Láttuk a Tower of Londont, a Tower Bridge-et, a University of Londont, a House of Parliamentet, mellette a Westminster Abbey-t és persze a British Museumot.

Kora délután volt, amikor visszatértünk a szállodába. Ebéddel vártak bennünket. Nagy sajnálatomra leves nem volt, hanem bécsi szelet, sült krumplival. A húst és a krumplit paradicsomszósszal, vagy ketchuppal öntötték le. Erre a kettőre gondoltam, mert az öntet színe piros volt. Enni kezdtem a húst és a krumplit. Finom volt. Gondoltam, most legalább jóllakok, mivel a reggelit nem bírtam megenni. Igen ám, de amikor a piros öntethez értem, megint megakadt a falat a torkomon. Édes, cukros öntet volt. Ez is ehető volt. Láttam, Imrének sem ízlik. Délután ennivalót kerestünk. A Trafalgar Square egyik sarkán kis étteremre bukkantunk. Úgy nézett ki, mint a mostani McDonald's étterem, azzal a különbséggel, hogy a berendezés szegényesebb volt. A vendégek főleg négerek, ázsiaiak és kínaiak voltak. Szendvicseket, palacsintákat, húsos lepényeket árultak. Ott végre jóllaktunk.

*

1968-ban kezdtük, '69-ben folytattuk, később pedig egyre gyakrabban kényszerítettünk faluriportokat. Egy alkalommal sor került Székelykévére is. Ez egy kis magyarlakta falu, Pancsova közelében. Lakosságának több mint kilencven százaléka csángó. Amikor a forgatócsoporttal megérkeztünk, Vicsek Karsci, a rendező, azt ajánlotta, menjünk a falu postájára, mert a postástól biztos minden megtudunk. Ki ismerhetné jobban a falubelieket, mint ő, aki bejáratos minden házba, hozza-viszi a híreket, beszélget mindenről.

A posta egy szobából állt, melynek ajtaja az utcára nyílt. Egyszerű irodának tűnt volna, ha az íróasztalon nincs a nagy pecsétpárna, a bélyegző és a sok levél. Fönt a falon, szemben a bejárati ajtóval, Tito hivatalos, bekeretezett képe lógott. A postás, egy idősebb, nyugdíj előtt álló ember, nagyon elcsodálkozott, amikor meglátott bennünket, hisz a falubeliek nem jártak postára. Ha valaki levelet kapott, azt házhoz vitte, ha pedig valaki levelet szeretett volna küldeni, egyszerűen odaadta neki, amikor arra járt. Ennyi ember, mint mi, soha nem jött hozzá egyszerre.

Kezdetben húzódozva beszélt. Félt. Nem tudta kik vagyunk, annak ellenére, hogy bemutatkoztunk. Vicsek lassan, de állhatatosan faggatni kezdte. Valamelyik fiókból előkerült egy üveg házi pálinka. Ittunk és beszélgettünk. Az

öreg mindent tudott a falubeliek történetéről: ki mikor költözött oda, melyik a hagyományörző család, ki tud még régi dalokat énekelni

. . . Elmondta azt is, milyen gondokkal küzdenek. Azt ajánlotta, hogy nézzük meg a temetőt, ott majd minden kiderül. Burkoltan megemlítette az akkori rendszer elszerbesítő kísérleteit is.

Vicceket megragadta az öreg postás meséje. Azt ajánlotta, hogy vegyük fel ott a munkahelyén. Beállította az öreget az íróasztala mellé és megkérte, pecsételje a leveleket, miközben beszél a falu történetéről.

Úgy is történt. Az alkohol segített abban, hogy a postás lélekben felszabaduljon. Jól beszélt, a mondókája igen hosszúra nyúlt. Akkoriban, az 1967-ben kiadott levélbélyegen Tito arcképe volt. Ezeket pecsételte mesélés közben. Karcsinak az az ötlete támadt, hogy takaróképként a pecsételést kellene közelképben felvenni. Beállítottam a kamerát. Csak a levél sarka és a titós bélyeg látszott. Amikor elindítottam a kamerát, a postás bélyegzője „lecsapott” Titóra.

„Még, még. Csak baszarintson rá többször” – biztatta Karcsi.

Nem kellett kétszer mondania. Ütötte-verte az öreg postás a bélyeget. A végén már alig látszott a bélyegen az arckép. Amikor befejeztük, azt mondta a postás: „Hát ezt már többet semmire se lehet használni” – és bedobta a szemétkosárba.

„Árpád, Árpád . . . vigyázz! Ez kell nekünk. Vedd föl, vedd föl!” – utasított Karcsi.

„Vegye ki a levelet, és újra dobja be, ha majd mondjuk” – szólt oda a postásnak.

Így került Tito elvtárs a szemétkosárba már '69-ben. Karcsi sose volt párttag. Burkoltan, de így bírálta az akkori rendszert.

Később elmentünk a temetőbe. Egyszerű, rendezett falusi sírkert volt. Többnyire fakeszterket láttunk. Amikor közelebből olvasni kezdtük a halottak nevét, rájöttünk, miért mondta a postás, hogy jöjjünk ide. A magyarok nevét cirill betűkkel tüntették fel a keresztfán. Előre gyártott, műanyagból készült sárga cirill betűkkel rakták ki például KOVÁCS JÁNOS, NAGY JÓZSEF vagy VARGA JÚLIA nevét. Amikor utánajártunk, miért van ez így, az egyik falubeli asszony elmagyarázta:

„A helyi temetkezési vállalatban csak szerbek dolgoznak. Ők rendelik a betűket is, mivel ők intéznek mindent. Azt állítják, hogy nem is gyártanak latin, illetve magyar betűket, s ezért kénytelenek cirill betűket használni a keresztfán. Ez ellen sajnos, nem tudunk mit tenni” – mondta.

Egy másik családban további elszerbesítésre bukkantunk. Egy idősebb asszony panaszkolt:

„Három gyerekem van. Szegény megboldogult férjem neve László volt. A legidősebb lányom személyi igazolványában még az apja neve, László szerepel. A középső gyereknél Ladislav. A legfiatalabbnál pedig már Vladislav. Még valaki azt hiszi, hogy nem is egy apától vannak a gyerekek.”

Délután egy hagyományörző családot látogattunk meg. Régi népviseletet és használati tárgyakat filmeztünk. A végén a nagymama elénekelte nekünk a Bukovina, édes hazám . . . című népdalt.

*

Begovics Imre bővíteni szeretne volna a Barázda munkatársainak számát. Zsélyi Irma, Bikit Grízer Magda, Bosznai Győző mellett még másokat is alkalmazott. Így került sor arra is, hogy felkérte Balázs-Piri Györgyöt, aki egykor munkatársa volt a Rádióban, hogy dolgozzon velünk. Tulajdonképpen szerkesztőkollégák voltak, csak Imre a tévében, Balázs-Piri pedig a Rádióban dolgozott. Egy alkalommal Moholra utaztunk. Itt akarta Imre megtudni, mennyire „használható” a rádiós kolléga. Az útra elkísértek még bennünket Győző és Irma újságírók is, hogy tanuljanak az idősebbektől.

Moholon egy sikeres kukoricatermelőhöz mentünk. Már kívülről, a házról látszott a jómód. Az egész udvart kibetonozták, kivéve egy kis részen, ahol rendezett virágoskert volt. Az épületnek hosszú beüvegezett gangja volt. Hátul a másik udvar, tele szárnyas jószággal. Az ólakban disznók, borjak. Ezt az udvart teli kukoricagörék fogták körül.

A házigazda, ahogy az már illik, feleségével eléink jött, majd üdvözöltük egymást. Az újságírók leültek, hogy megbeszéljék a riportot, én meg addig körülnéztem. Kerestem a megfelelő forgatási helyet. Amikor csatlakoztam a többiekhez, az asztalon pálinka, bor és töpörtyűs pogácsa is volt. Rövidesen megszülettek a kérdések, és indulhatott a riport a kamera előtt.

Elindult a felvétel. Beütötték a csapót. (Csak röviden elmondom, ha valaki nem tudná, a csapó az a fekete kis deszka, amelyre a helyszínt, a jelenet számát és a riportalany nevét szoktuk ráírni. A csapó azért fontos, hogy később azonosítani tudjuk a felvett anyagot, és összhangba hozzassuk a képet és a hangot.) Ez alkalommal Varjú Laci kameraasszisztens kezében volt a csapó:

„Mohol, . . . első, először!”

„Itt vagyunk Moholon . . .” – kezdte a riportot Gyurka. Bekiabáltam, hogy álljunk le, mert a Laci keze és a csapó még benne volt a képből. Imrének kellett volna megmagyaráznia Gyurinak, hogy várnia kell, míg a csapó „kimegy a képből”, s csak utána kezdheti a beszélgetést. Ez alkalommal leegyszerűsítettük a dolgokat, és úgy beszéltük meg, hogy majd én intek a kamera mögül, mikor lehet kezdeni.

Kamera indult. Laci beütötte a csapót. Én intettem, és Gyurka elkezdte a riportot:

„Kedves hallgatóink . . .”

„Stop!” – most Begovics kiabált be és állította le a felvételt. „Itt, a tévében nézők vannak” – magyarázta.

„Jó, jó . . . értem, értem. Csak egy kicsit megzavart a csapó” – szabadkozott a riporter.

Újra az egész. Kamera indul. Csapó beütve. Lacinak most már azt kellett mondani:

„Mohol . . . első, harmadszor!”

Miután Laci kiment a csapóval a képből, intettem.

„Kedves nézőink, itt vagyunk Moholon X. Y. udvarában, aki az idén növénytermesztésben rekordmennyiségű termést ért el. Tudna-e valamit mondani ezzel kapcsolatban?”

„Pontosan” – válaszolta a termelő. A válasz után csönd. Ennyi. A riportert a válasz meglepte, de gyorsan feltalálta magát és folytatta:

„Amint látom, rengeteg kukoricát tárol. Az idén csak kukoricát termelt?” – hangzott a kérdés.

„Pontosan” – következett a kurta válasz, utána megint csend.

„Itt több mint tíz vagon kukorica van. Ezt mind értékesíteni szeretné?”

„Pontosan.”

„Ha a szövetkezet kooperációs osztálya felvásárolja és kifizeti, át fogja adni?”

„Pontosan.”

Imre, a szerkesztő már nem bírta tovább.

„Stop! . . . Stop! . . . Álljunk meg. Ez így nem lesz jó” – őrjöngött és oda-
szólt Gyurkának:

„Tegyel már fel olyan kérdést is, amire hosszabb választ lehet adni” – utána
pedig a termelőhöz fordult:

„Ne csak azt válaszolja, hogy pontosan. Szerintem bővebben is lehet vála-
szolni a kérdésre, ugye?”

„Pontosan” – hangzott a válasz.

*

Abban az időben Jugoszláviában a zenei felvételek koronázatlan királya Anton Marti zágrábi rendező volt. Többször járt Olaszországban és ott sajátította el ezt a mesterséget. A rendezése abból állt, hogy miközben a stúdióban énekelt az előadó, a kamera idegesen és gyorsan ráközelített (zoomolt), utána pedig gyorsan kiszélesítette a jelenetet. Így „rángatta” a felvételt, és benne az énekest is ide-oda. Eleinte érdekesnek, újszerűnek tűnt, de később már idegesíteni kezdett bennünket. Egyes rendezők, szerencsére nem mind, a mi szerkesztőségünkben is ámulattal csodálták Marti műveit.

Az addigi jó szokásunk szerint, továbbra is szívesen szerepeltettük a magyarországi művészeket. Így került sor a Kék Csillag beatzenekarra is. Felléptek az Újvidéki Rádióban, utána pedig zenei mellékletet kellett készíteni róluk a tévében is. Vicsek Karcsi kapta a feladatot, hogy rendezze meg a műsort. Az operatőr én voltam.

Karcsi mindjárt azt mondta, hogy ne hozzam magammal a nagy és nehéz stúdiókamerát. Mindent a kis kézi kamerával fogunk felvenni. Elcsodálkoztam, mert tudtam, hogy kézi kamerával nem lehet zoomolni. Az énekest nem tudjuk majd „rángatni” ide-oda, ahogy az már szokásos volt a Marti-iskola szerint. Karcsi nem tartozott azok közé a rendezők közé, aki agyonmagyarázta a csoportnak, mi az elképzelése. Tudta, hogy a kis képernyőn a nagy, széles tájképek keveset mondanak, pláne akkoriban, amikor még a műsorokat fekete-fehér technikában sugároztuk.

Két zeneszámot kellett felvennünk. Az egyiknek a sivatagról szólt a szövege. Ezt a számot a Duna-parton vettük fel. A képek segítségével érdekes és egyben frappáns történetet állítottunk össze. Szerintem ez volt az első zenés klip Jugoszláviában.

A másik zeneszám Sziszüphoszról, a görög mitológia egyik hőséről szólt. A képmesét a Péterváradai vár sziklás oldalain felvételztük. Az előbbi dalhoz ebben az esetben is sok kis jelenetet vettünk fel. A zenekar énekese egy nagy kartondobozt cipelt fel a sziklára. Míg mászott, lábaival egymás után törte össze a kislemezeket. Amikor a csúcsra ért, ledobta a „követ” (kartondobozt), s elindult lefelé. Egészen újszerűen, nem színpadiasan és zoomolás nélkül vettük fel a zenét. Akkoriban ilyen rendezői hozzáállás nem volt látható a tévében.

Nekem nagyon tetszett, és örültem, hogy részt vehettem a készítésében. Később, 1971-ben, amikor a Zágrábi Művészeti Akadémián felvételi vizsgára készültem, ezt a filmet mellékeltem a felvételi anyaghoz.

*

Németh Pista, nem a bajuszos az író, hanem a politikus, már néhány hónapja ott őgylgett a szerkesztőségünkben. Amikor egymástól suttogva érdeklődtünk, tulajdonképpen minek van itt közöttünk, mit is fog csinálni, azt a választ kaptuk, hogy ő szerkeszti majd a „hoch kultúra”-műsorokat. Hogy aztán mit jelent az, hogy „hoch kultúra”, milyen műsorok lesznek azok, azt csak később sejtettük meg, egy-két szűkszavú kijelentéséből. Ő alapozza majd meg a vajdasági magyarság kulturális életét. Az egyszerű, mindennapi kulturális események nem nagyon érdekelték.

Az alatt a pár hónap alatt, amíg ott volt közöttünk, mindennap bejárt a szerkesztőségbe – sakkozni. Egyre vártuk, hogy mikor kell majd forgatni a „hoch kultúra” műsorait, de sehogy se jött el az az idő. Pista csak sakkozott, sőt még sakktornyt is rendezett a szerkesztőségben, hogy kiderüljön, ki a legjobb sakkozó, ki a mester. Így legalább megtudtuk, hogy nem ő az. Igazi úriember volt. Mindig sötétkék öltönyben, fehér ingben és nyakkendőben járt. A szerkesztőségben mindenkit magázott.

Egy alkalommal sakkozás közben, úgy melleleg, kötetlenül rám kérdezett: „Mondja, Árpád, ezt a nagy hangos kamerát nem lehetne valahogy mozgékonyabbá tenni? Ha így az állványon áll, akkor nemigen lehet vele a tömeg közé menni, igaz?” – kérdezte.

„Igaz – válaszoltam –, de most előbb a királynőmre kell vigyáznom. Majd aztán gondolkodom rajta.”

Ez az ötlet nem hagyott békén. Tervezgetni kezdtem. Először lemértem a kamera súlyát. Tizenhét kiló volt. Ez elég sok ahhoz, hogy kézben tartsa az operatőr, s hogy filmezés közben ne remegjen a keze. Ezek szerint kézben nem lehet vinni. De mi lenne, ha valahogy az ember a vállára tenné. Akkor talán könnyebben, azaz nyugodtabban lehetne vele filmezni.

A következő vasárnap, amikor kimentünk Temerinbe, Winus szüleihez vasárnapi ebédre, elmagyaráztam a problémát apósomnak, aki különben géplakatos volt.

„Hozd el a kamerát a Mašinbravarba, ott többen vagyunk, majd kieszélünk valamit” – mondta.

Pár nap múlva, amikor arra jártunk, és a nagy kamera is nálunk volt, benéztem hozzá a vállalatba. Amikor elővettem a kamerát, körülállták, tüzetesen megnézték, lemérték, s azt mondták, hogy mindjárt meglesz.

Vaslapot hajlítottak, hegesztettek. Leálltak a saját munkájukkal. Aki éppen nem segített, az nézelődött. Félttem, hogy ebből baj lesz, de csak legyintettek. Egy órán belül meglett. Egy vastag, hajlított vaslapból készítették el a vállállványt. Amikor rápróbáltuk a kamerát, még néhány helyen javítani kellett rajta. A végén pont az én vállamra szabták. Minden jól passzolt, csak nem volt szabad nagyokat lélegeznem, mert ahogy megtelt a tüdőm levegővel, a kamera orra megemelkedett. Ezt tudomásul kellett vennem, és csak aprókat lehetett lélegezni felvételezés közben.

Másnap örömmel jelentettem Pistának, hogy van mozgó kameránk.

„Gondoltam Árpád, hogy valamit kieszel, azért is mondtam magának. Ha megvan a mozgó kamera, akkor a jövő héten dolgozunk” – mondta, de nem emelte föl a fejét a sakkasztalról.

A következő héten dolgoztunk is. Pista kieszelt egy koktélpartit: Beszélgetés egy nemlétező színház előterében. Jelen volt az összes vajdasági magyar értelmiségi. Magyar szakosok, egyetemi tanárok, rendezők, rádiós színészek, írók, újságírók, mind eljöttek, hogy véleményt mondjanak arról, kell-e magyar színház Újvidéken vagy sem. Szveti és Gyurkovity Márta voltak a riporterek. A jelenlévők közé vegyültek mikrofonnal a kezükben és kérdeztek. Én a kamerával a vállamon, aprókat lélegezve, mindig úgy álltam, hogy a beszélő arca látsszon. Hogy nagyobb legyen a tömeg, Pista a szerkesztőség szebb, fiatalabb tagjait is oda parancsolta statisztálni.

Szép, tartalmas, mozgékony műsor lett belőle. Ez volt az Újvidéki Színház megalakításának csírája, és egyben az első mozgó kamerával készült műsor is a magyar szerkesztőségben.

Ezután Pista több műsort nem is készített. Egész idejét a színházalapításnak szentelte.

*

A Land Roverben azon vitakoztunk, hogy Dália hová tartozik: Baranyához-e, vagy sem. Végül is Gellért Tibi, a rendezőnk magyarázta meg nekünk.

Baranya Jugoszláviában a magyar határ, a Duna és a Dráva között helyezkedik el. Minden olyan helység, amely ezen a területen fekszik, az Baranyához tartozik, s mivel Dália Eszéktől, azaz a Drávától délebbre van, nem tartozik Baranyához. Nem vitakoztunk vele, mert hittünk földrajzi ismereteiben.

November vége volt, esett a hó. Vajdaságban még valahogy tisztították az utakat, de a Dunántúlon már nem. Nehezen értünk Dályára. Fehér Gyulának az oktatásról kellett riportot készítenie. A falu a dombtetőn volt. Már messziről látszott a templom tornya. Az iskola a falu szélén volt egy magányos épületben. Az egyetlen tanítónő, aki alig volt húszéves, már várt bennünket. Levélben értesítettük, hiszen telefon nem volt, hogy jövünk. Az egész iskola egy tanteremből és a tanító néni lakószobájából állt. A diákok mind egy osztályban tanultak. Együtt voltak az elsősök, a másodosok, a harmadosok és a negyedikese. A tanító néni, ez a fiatal lányka a lakószobájába invitált bennünket egy csésze kávéra, teára. Hatan voltunk a csoportban, és nem fértünk el a szobájában, olyan kicsi volt.

Zoli, a világosító már a munkájából kifolyólag is először a villanyórához ment. Kis idő múlva fejcsóválva jött vissza.

„Baj lesz Árpád, ez a villanyóra olyan gyenge, ha bekapcsolom a reflektorokat, leég az összes vezeték” – panaszkodott.

„Zoli, csinálj valamit, te értesz hozzá. Tegyéél szöget a biztosítékba. Ha már ennyit utaztunk, akkor el kell készíteni a riportot, anélkül nem mehetünk haza.”

„Jó . . . jó . . . teszek bele szöget. De ha leugrik a villanyóra a falról, nem felelek érte” – dűnnyögött.

Gellért Tibinek azt ajánlottam, készítsük el előbb a első felvételeket, és addig dolgozzunk, míg a biztosítékok és a villanyóra kibírja a terhelést. Kint mindig van időnk folytatni később is.

Úgy is lett. Zoli a villanyóránál állt és figyelte, én meg igyekeztem befejezni a felvételeket a tanteremben. Már csak a beszélgetés maradt hátra. Zoli azt ajánlotta, szüneteljük egy kicsit, mert már nagyon bemelegedtek a biztosítékok. Eloltottuk a reflektorokat és vártunk. Gyula és Tibi az iskolaudvarba mentek, mi pedig Zolival és Stanyó Karcsival a tanítónőhöz egy teára.

Amikor kiöntötte a teát a csészékbe, mellénk ült az ágy szélére. Érdeklődni kezdett, hova valósiak vagyunk, udvarolunk-e, van-e feleségünk . . . Kötetlen beszélgetés folyt mindaddig, míg panaszkodni nem kezdett.

„Nem is tudják, milyen nehéz itt nekem. Egyedül vagyok az épületben, és ezt a dályai legények tudják. Majdnem minden éjjel valaki zörget az ajtómon. Be akarnak jönni. Ezek a fiatalemberek rendszerint részegek, piszkosak, neveletlenek. Félek egyedül aludni itt, a falu szélén. Még segítségért se tudok kiabálni, mert úgysem hallja meg senki. A legközelebbi lakóház majd egy kilométerre van az iskolától” – panaszkolta.

Erre nem tudtunk mit válaszolni. Csak bólogattunk, sajnáltuk, igazat adtunk neki, de segíteni nem tudtunk. Már folytatta volna, amikor Tibi beszólt az ajtón:

„Gyerünk, Árpád. Szólj a többieknek. Csináljuk a felvételt, mert ránk esteledik.”

Visszamentünk a tanterembe. Gyula elkezdte a beszélgetést. A tanítónő a tanítási gondok mellett elmesélte azokat a bajokat is, amik a magánéletében történtek. A felvételezés rendben folyt az utolsó mondatig. Akkor hirtelen kialudtak a reflektorok. Zoli elordította magát:

„Készek vagyunk . . . Leesett a villanyóra a falról . . . Én nem felelek. Megmondtam . . .”

„Ne izgulj, majd a Boros ír egy levelet az Elektrovajvodinának. Kijönnek és megcsinálják” – nyugtattam. Végül is sikerült elkészíteni a riportot.

A bevezető szöveget úgy filmeztük le, hogy a Gyula lábait beástuk a hóba. Ez Tibi ötlete volt, mert azt szerette volna, hogy a háttérben látszódjék az iskola. Épp akkor fogyott ki a film a kamerából. Míg filmet cseréltünk, Gyulát nyugtattuk, hogy ne mozduljon, mindjárt megleszünk, pedig sokáig eltartott, emiatt a végén vacogva mondta el a bevezetőt . . .

A munka befejeztével elbúcsúztunk a lánytól. Sírva kért bennünket, hogy maradjunk. Beszélgessünk vele. Virrasszunk együtt. Talán akkor nem döngetik a falubeliek az ajtaját, s különösen félt, mert nem volt áram az iskolában.

Mi szánakozva, ő meg könnyes szemmel búcsúzott tőlünk.

Ám ezzel nem fejeződtek be a tanítónővel kapcsolatos események. Később, a műsor sugárzása közben Szveti ült a belgrádi stúdióban. Nézte a riportot, hallgatta a lány panaszát a magánéletéről. Csúnya megjegyzéseket tett a mondanójára, gondolván, hogy ezt úgysem hallja senki. Közben a hangkeverő nem kapcsolta ki a stúdiómikrofont, így Szveti undok megjegyzését egész Vajdaság hallotta.

Szerkesztőségi tárgyalásra került az ügy. Szveti azzal „mosta ki” magát, hogy csak viccelődni akart. Nem tudta, hogy a mikrofon be volt kapcsolva. Persze mondhatott, amit akart, mert monopolhelyzetben volt. Akkoriban ő volt Vajdaságban a legjobb férfi bemondó.

*

Sakkozás közben Németh Pista gyakran kérdezősködött az éppen aktuális produkciókról. Ilyenkor rendszerint kikérdezte Borost, hogy milyenek a forgatási lehetőségek. Nem sokat értett a filmgyártáshoz, de, ami igaz az igaz, mindig olyan ötletei voltak, amilyekre mi gondolni sem mertünk. Így jutott egyszer eszébe (természetesen sakkozás közben), hogy készítenünk kellene egy magyar nyelvű tévédrámát. Amikor ezt elmondta Borosnak, csak rábólintott, de szerintem nem is gondolta komolyan az egészet. Pistának pedig ez a bólintás teljesen elegendő volt. Már másnap hozott egy Gobby Fehér Gyula-szöveget. Lányi Pista nem akarta elvállalni a rendezést, mert kevés időt adtak az előkészületekre és a forgatásra is. Vicsek Karcsi fogadta el a munkát, és engem választott operatőrnek.

Mivel a felvételezés első napjaig engem más operatőri feladatokkal bíztak meg, nem tudtam előre érdeklődni a forgatás részleteiről. A gyártásvezető sem adott szövegkönyvet, bár többször szoltam neki. Forgatás előtt még a helyszínt sem láttam. Végül megtudtam, hogy a játék színhelye egy iroda. A három színész közötti párbeszéd építi fel a drámai helyzetet. Nagygellért János, Fejes György és Romhányi Ibi játszottak a filmben. Ők hárman, statisztikai adatokkal, különböző kimutatásokkal „dobálóztak”. Kiszámították, hogy a takarítónőnek (Romhányi Ibi) sokkal nagyobbak a kiadásai, mint amennyit keres, ezért neki nem is kellene élnie. Nem is létezhet. A szöveg nagyon érdekes volt, mert az akkori életkörülményeinket elemezte. Mindannyian kölcsönökből élünk.

A színészek kiválóan játszottak, csak nekem volt kevés esélyem arra, hogy jó felvételeket készítek. Az öreg, háború előtti Auricon stúdiókamerával és egy félig „megvakult” optikával kellett dolgoznom. A világításra két darab, két kilowattos reflektor és egy kézi világítótest állt a rendelkezésemre. Nem is kaphattam többet, mert ennyi volt a szerkesztőségben. Akkoriban még fekete-fehér technikában dolgoztunk. Minden jelenetet általában kétszer, esetleg háromszor lehetett csak megismételni, mert pontosan megszabták a filmszalag-használatot is. A hangot Nagra magnóra vettük föl. Bélának, a hangosnak, egy bambusznádból készült mikrofon pecabotja volt. A húszperces tévéjátékra két nap forgatási időt kaptunk. Kizárólag délután dolgoztunk.

Az első jelenetet, az ún. master shotot, amelyben bemutatjuk a helyszínt csak kisebb nehézségekkel tudtuk felvenni. A két statisztikus az íróasztaluk mögött egymás mellett, hátsó megvilágítás nélkül ült. A reflektorokat nem lehetett a mennyezetre erősíteni, az állványokat viszont sehogyan sem tudtuk elbújtatni, így a két szereplő csak szemből kapott fényt. Hogy érzékelte, az adminisztrátorok mennyire a papírológia rabjai, alsó kameraállásból filmeztem őket. A felvételen úgy tűnt, mintha a fejük az előttük levő karton irattartókból nőne ki. Az igazgató bejövetelét is olyan kameraállásból vettük, hogy úgy tűnjön, mintha mindenki felett állna.

Az első forgatási nap viszonylag jól telt. Másnap Vicseknek valami magánügyet kellett intéznie, ezért elhalasztottuk a felvételezést. Csak két nappal később folytattuk. Amikor a helyszínre érkeztünk, nem ismertünk rá. Időközben a délelőtti ott dolgozó könyvelők „rendet” raktak. Csak az emlékezetünk alapján tudtuk újra beállítani az asztalokat, a különböző tárgyakat és papírokat. A legnagyobb tragédia az volt, hogy az egyik írógépet, amely Nagygellért János előtt állt, eladták. Óráig tartott, míg sikerült szereznünk egy hasonlót. Nagyon elbizonytalanodtunk. Nem voltunk biztosak abban, hogy mindent a helyére tudunk-e úgy rakni, ahogy az előző felvételezésen volt. Különösen az írógép aggasztott. Rettegtünk attól, hogy a nézők észreveszik-e a cserét, vagy sem.

Pár óra késéssel elkezdtek a munkát. A takarítónő bejövetelét lassú pásztázással oldottuk meg. Amikor a statisztikusok kiszámítják, hogy többet költ, mint amennyit keres, egy közelképpel mutattuk be az arcán kirajzolódó hitelenséget. Vicsek a takarítónő helyéről szubjektív kameraállást kért. Ezt nem lehetett sehogyan sem megoldani, mert a takarítónő helyére nem fért be a kamera. Csak egy és fél méterrel távolabb tudtuk felállítani. Gondoltam, hogy ebből baj lesz, de a rendező ragaszkodott a felvételhez. Átugrottuk a felvételezési vonalat. Aki jobb oldalon ült, az balra került a filmen. Ez orientációs térhibát jelentett. Később Éva, a vágó beismerte, hogy emiatt ezt a képet nem is tudták használni a filmben. A takarítónő „eltűnését” filmtrükkal oldottuk meg. A húszperces filmben körülbelül negyven snitt volt. Ez azt jelenti, hogy átlagban egy snitt 30 másodpercig tartott. Ezekben benne voltak a néma arc-reagálások is, amelyek lelassították a játék dinamikáját. Ilyen rövid felvételezési idő alatt sok plánt és kontraplánt nem is lehetett készíteni.

Az egész műsort a „felvett színház” és egy igazi tévéfilm közé helyezném. Szerencsére a nézőknek tetszett, a kritikusok azonban rengeteg hibát találtak benne, a legtöbbet a rendezésben és a felvételezésben. Sőt, még azt is kifogásolták, hogy miért volt kendő a takarítónő fején. Mi tanácstalanok voltunk, és nem tudtuk eldönteni, kinek van igaza. A kritikusoknak, Lányinak, aki nem akarta elvállalni a drámát ilyen „mostoha” körülmények között, vagy Vicseknek, aki mégis megrendezte az első magyar nyelvű tévéjátékot.

Németh Pista sem volt elégedett. Sakkozás közben kifejtette, hogy mi még egyelőre nem vagyunk képesek ilyen komoly produkcióra. Ebben az egyben sajnos, igaza volt. Ez után a munka után én is rádöbbsentem, hogy milyen keveset tudok. A magyar szerkesztőségben nem volt kitől tanulnom, mert csak ketten voltunk operatőrök, és soha sem dolgoztunk együtt. Nagyon, de nagyon gyorsan ki kellett találnom valamit továbbképzésemet illetően . . .

*

A gombosi tánccsoportot kellett filmre vennünk a Barázda részére. Vicsek Karcsi volt a rendező. A falu és a kendergyár között, a Duna felé húzódott egy kis liget. A hatalmas jegenyék és nyírfák közti területet fű borította, és egy kis tó is volt a fák között. A tó nem volt állandó, csak nagy esőzések után alakult ki. A környék szépnek és romantikusnak tűnt. A rendezőket mindig megragadta a természet sokszínűsége, de sajnos, fekete-fehér technikában dolgoztunk, így nem tudtuk teljes mértékben visszaadni a környezet szépségét, de azért mégis sokkal jobban nézett ki a felvétel a természetben, mintha egy szürke, gyűrött függöny előtt készült volna.

Filmezés előtt megkértük a tánccsoportot, hogy próbaként táncoljanak el valamit. A fűben azonban nem lehetett táncolni, mert a táncosok lába beakadt a fűcsomókba, az egyik pár pedig el is esett.

„Pista! – szólt oda Vicsek Borosnak, a gyártásvezetőnek. – Ide valami deszkapadlót kell teríteni. Nem tudnak a gyerekek a fűvön táncolni.”

„Ha te deszkapadlót akarsz, akkor menjünk és dolgozzunk a színházteremben” – válaszolta Boros.

„Ugyan Pista, ne csináld! Van itt fatelep, béreljete egy köbméter deszkát, és majd mi megcsináljuk a színpadot itt kint, a fűvön” – mérgelődött Vicsek.

Míg a vita tartott, mi Szügyi Ervinnel, a kameraasszisztenssel ültünk a fűben és vártuk, hogy mi lesz az eredmény. Végül Boros elment, és hozatott



deszkát. Gyorsan leterítettük egymás mellé, és így alakítottuk ki a táncteret. Az egyik legény ácsanonc volt, jól jött a segítsége. Megkezdtek a forgatást. Zenekar nem volt, play-backre táncoltak a párok. Minden táncot két kameraállásból vettünk fel. Utána még a kis kamerával részleteket készítettünk a lábokról, a szoknyákról, az arcokról, a fityulákról és a kalapokról. A második tánc után már kihasználtuk az összes lehető kameraállást, közben még csak a program felénél tartottunk. Vicsek szünetet rendelt el, új megoldásokon kellett gondolkodnia. Még csak a töből és a levegőből nem filmeztünk.

„Ervin, sétálj át azon a tócsán, hadd lássuk milyen mély . . . De várj . . . Tudsz úszni? . . . Tudsz úszni?” – szólt Vicsek a kameraasszisztensnek.

„Tudok . . . tudok . . . ne félj . . .”

Mivel nyár közepe volt és nagyon meleg, mindannyian, a táncosokon kívül, fürdőnadrágban voltunk. Ervin is. Lassan, óvatosan átgázolt a vízen. A legmélyebb részen a víz a köldökéig ért.

„Árpád, be mered vinni a kamerát? . . . Oda . . . oda a víz közepére. Onnan még nem filmeztünk” – szólt hozzám.

„Merem Vicsek, csak veszélyes. A kamera hálózati árammal működik. Ha a kábel beesik a vízbe, mi Ervinnel meghalunk” – magyaráztam.

„Erre nem gondoltam . . . akkor hagyjuk ki a dolgot . . .”

„Nem muszáj. Megcsináljuk, csak nagyon kell vigyázni” – döntöttem a végén.

Óvatosan előbb bevittük a kameraállványt a vízbe és csak azután vittük be a kamerát is, amikor meggyőződünk róla, hogy jól és biztonságosan elhelyeztük. A hálózati áram bekapcsolását hagytuk utoljára. Mondhatom, kockázatos volt, de szerencsére nem történt semmi baj. Elkészítettük a felvételt. Érdekes volt a vízbe állítani a kamerát, mert egész különleges felvételt készítettünk. A filmen úgy tűnt, mintha a táncosok a víz felszínén táncolnának. Utána még csak a levegőből kellett felvételt készíteni. Arra jó volt egy kétágú létra is. Felmásztam rá és a magasból filmeztem. Különösen szép felvétel volt, amikor a lányok forogtak és szétrepült a szoknyájuk.

Jó műsort készítettünk. Mindenki elégedett volt. Boros visszavitette a deszkákat, mi meg leültünk finom gombosi halpaprikást enni.



IN MEMORIAM

TRIPOLSKY GÉZA (1926–2002)

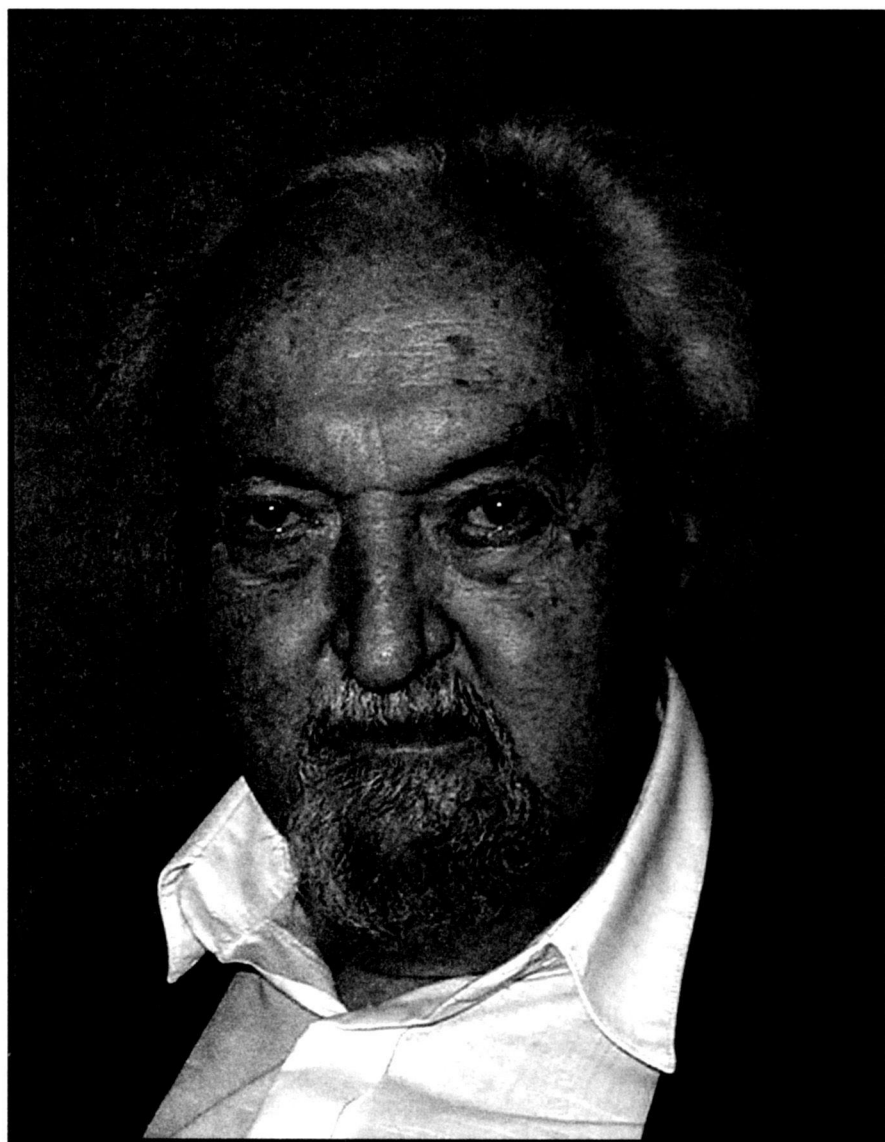
Tripolsky Gézától búcsúztunk november elején a zentai Felsővárosi temetőben, a néprajzkutatótól, muzeológustól, képtárostól, művészettörténésztől, pedagógustól, s talán akkor sem tévedek, ha azt mondom, vajdasági égtájunk egyik polihisztorától is. Mert kétségtelen, jártas és sokoldalú volt: a népelettől kezdve a szellem magasabb régiójáig minden érdekelte, és egyformán otthonosan mozgott a falusi pásztorélet leírásától a festői paletták kolorításának esztétikai megítéléséig.

Gyűjtő és szervező, író és értékelő ember volt Tripolsky Géza. Gondoljunk csak arra, hogy munkatársaival ő gyűjtötte be a bácskai és bánáti Tiszavidék juhásznótáit, betyárdalait, a még fellelhető balladáit és egész kötetnyi katonadalt is. Több füzetnyi néprajzi jellegű írása jelent meg, amelyeknek középpontjában a falusi ember élete volt. Már a hetvenes évek elején sorozata jelent meg a falu jeles napjairól, az egyházi ünnepek babona- és szokásrendjéről, aztán pedig a juhászat került érdeklődésének középpontjába, hogy a Tisza menti pásztorok hiedelemvilága, dalai, de még időjósításuk is egész fejezetet képezzenek egy máig egyedülálló kötetében. Nemkülönbön foglalkoztatták az emberélet fordulóinak, a születésnek, az esküvőnek és a halálnak a falusi szokásrendjei. Legutóbb, a múlt év nyarán, amikor 75. születésnapján köszöntötte őt a Kiss Lajos Néprajzi Társaság, a kenyér jelentőségéről tartott előadást, a magyar táplálkozáskultúra kontextusába helyezve mindazt, ami vidékünkre nézve sajátos és jellegzetes.

Történészként az elmúlt több mint három évszázad foglalkoztatta, elsősorban a Zentai csata, Savoyai Jenő győztes hadjáratának körülményei; muzeológusként ott folytatta, ahol Móra Ferenc kényszerűségből Csókán abbahagyta; tárgyi néprajzusként a 19. század végi és a 20. század eleji paraszti használati tárgyakat gyűjtötte be, de foglalkoztatta a népi viselet is.

Mindezek alapján nem csoda, hogy gyakorlatilag ő volt a máig legrendezettebb vajdasági helytörténeti múzeum megálmodója, létrehozója és vezetője is. Éppen a nemrégiben teljesedett be egy régi álma, hogy méltó múzeumi utódai létrehozták a Zentai csata emlékére az állandó kiállítást.

A képzőművészet iránt is fogékony volt Tripolsky Géza. Éppen most lesz ötven esztendeje, hogy Ács Józseffel együtt létrehozták a volt országunk II. világháború utáni első művésztelepét, a Zentai Művésztelepet, amely az öt évtized során több száz hazai és külföldi festőnek adott otthont, s amely anya-



gából egy olyan Tisza-parti gyűjtemény kerekedett, amelyre nincs is példa térségünkben. E gyűjtemény legjobb darabjai még ma is megvannak, a színes reprodukciók viszont megtalálhatók a művésztelep huszonöt évét megörökítő könyvben éppúgy, mint a zentai születésű Stevan Raičković költő *Tisza* című kétnyelvű, immár újabb kiadást is megért kötetében.

Mindamellettt pedagógus is volt, egy időben művelődéstörténetet tanított a bölcsészkaron, de emlékezetünkben kiváló szakértelmű és jó humorú tárlatvezetőnek is megmaradt.

Folyóirataink, a *Létünk* és a *Híd* Tripolsky Gézában állandó, odaadó munkatársat tisztelt.

BORDÁS Győző

A GALLAIK TÖRTÉNETEI

Gion Nándor utolsó interjúja

– Szenttamásról elég sok könyvet írtam, nem olyan sokat, mint amennyit a kritikusok és az irodalomtörténészek feltételeznek, de néhány könyvemről, aminek a helyszíne nem a szülővárosom, Szenttamás, arról is azt vélték, hogy ott játszódik. Nem mintha ezt nagyon bánnám, de szeretnék valamiféle tévhitet eloszlatni, hogy ha egyáltalán van ilyen, mert lehet.

Ha valaki sokat ír, és sokat beszél szülővárosáról, szülőfalujáról, akkor arról nyilván föltételezik, hogy nagyon is ragaszkodik ahhoz, és szereti azt. Én sohasem szerettem, és sohasem ragaszkodtam túlzottan a szülőfalumhoz. Ragaszkodtam annak néhány utcájához. Ifjúkoromban Szenttamáson, és azt hiszem, ez nemcsak Szenttamásra volt jellemző, hanem más délvidéki városokra és falvakra is, szigorúan el volt választva a magyar és a szerb negyed. Én egy szigorúan körülhatárolt magyar negyedben laktam, ami nem az egyetlen magyarlakta rész volt ebben a kisvárosban, de olyan négy-öt utcából álló külön blokk.

– *Ha a Virágos katonára gondolunk, ez a Duki a dombhoz, a Zöld utcához áll közel.*

– A Zöld utca is egy kemény, de vékony magyar sáv volt. A Duki domb volt az, ahol a szenttamási magyarok zömében laktak. A domb lakossága folyó mellé szorult szegény emberekből tevődött össze, szegény magyar emberekből, néhány utcából, kissé leszakadva a másik két magyarlakta résztől, és ebből kifolyólag valamiképpen fenyegettetve. Ez lehet, hogy túlzás, de valamiképpen fenyegettetve egy más nyelvi közösségtől, azt jelentette, hogy mi ezt nagyon szerettük, de ezt a területet állandóan védtük. Nem arra kell gondolni, hogy szamurájkardokkal hadonásztunk, és forgópisztolyokkal lövöldöztünk, de hát olyan minden heti verekedések benne voltak a képletben. A területünket megvédtük, aztán hogyha átmentünk a másik területre, akkor kissé összébbhúztuk magunkat, viszont az, aki odajött hozzánk, annak is tudnia kellett, hogy mihez tartsa magát.

Amiért én valójában nem tudtam megszeretni a szülőfalumat, azzal együtt, hogy ezeket az utcákat és ezt a részt kedveltem, nekem nap mint nap állandóan bizonyítani kellett valamit. Nem értettem, miért kell állandóan bizony-

gatnom, hogy létezem, és hogy ez az én létezőm jogosult. De bizonyítanom kellett. Persze az ember mindenbe beletanul, gyerekkorában különösképpen beletanul. Amikor még egészen kicsi és gyöngy voltam, akkor a nagyobbak mögé húzódtam, és próbáltam megvédeni magamat, amikor nagyobb lettem és megerősödtem, és már én lettem a legidősebb, és én lettem valamiféle bandavezér, akkor viszont meg kellett szervezni az életet. És meg is szerveztem. És mondhatom, hogy ez nagyon jól működött, a horgászástól kezdve a futballmeccseken keresztül egészen a véres verekedésekig. Minden stimmel, és minden a bejárodott módon folyt, senki sem csodálkozott ezen, mindenki ezt tartotta természetesnek, hogy egy vegyes lakosságú községben ilyen az élet. De amikor onnan elkerültem, nem bántam egyáltalán, hogy elmegyek, és sohasem kíváncsi voltam vissza. Időnként visszamentem egy-két napra, és akkor is jól éreztem magam, persze akkor már nem fociztam és nem verekedtem nemzeti alapon, hanem nagyon szépen elbeszélgettem mindenkivel, aki a környező utcákban lakott.

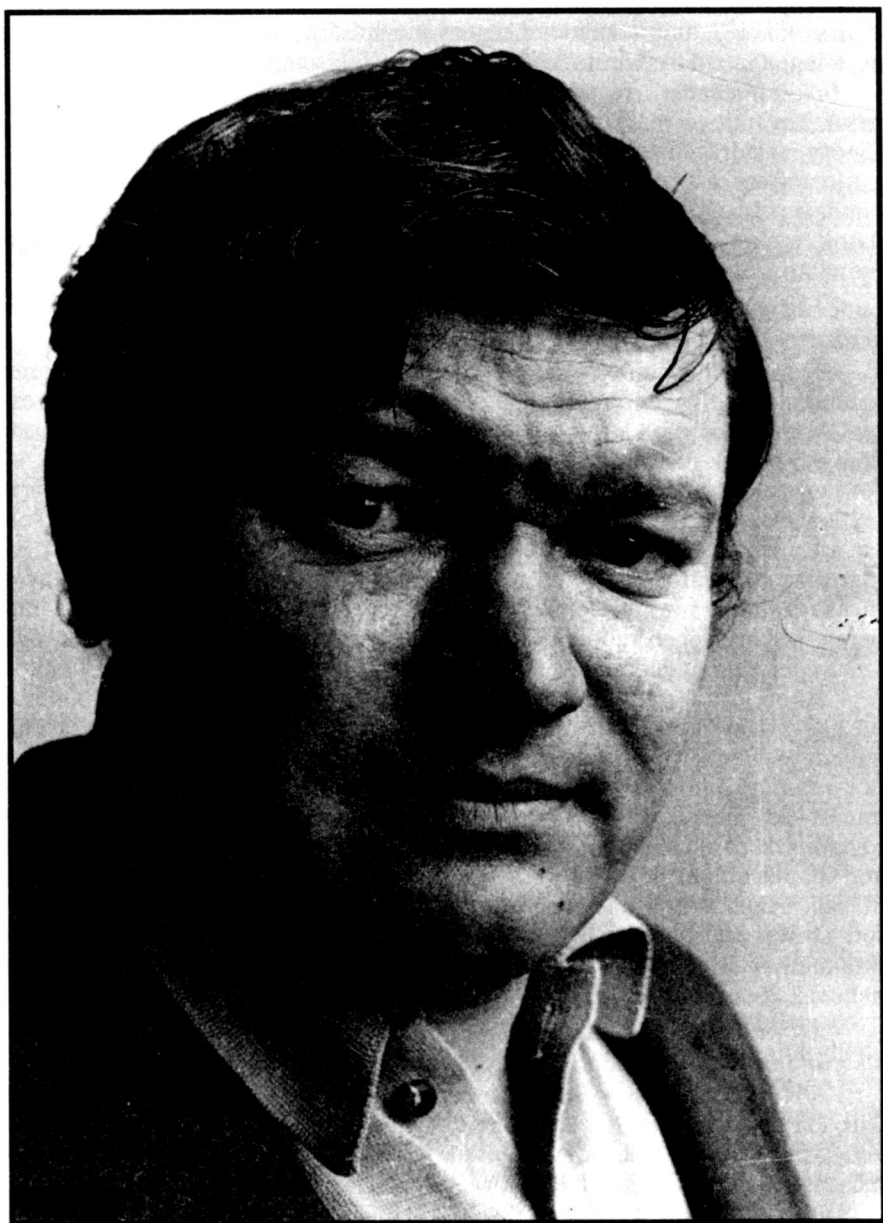
– *Tehát nem szereted a szülőfalud, de mégis jól érezted magad.*

– Jól éreztem magam, mert izgalmas volt. Hogy mégis annyit írok a szülőfalumról, ez valahol ott kattant be, amikor ifjúsági regényeket kezdtem írni, és rájöttem, hogy vannak nagyon érdekes és életszagú témáim. Saját élményeim, amiket, hogy ha jól megírok, kiszínezve, vagy pedig lenyesegetve (ez már a szakmai trükkök közé tartozik) azokból jó regények lehetnek. Itt kattant be először, másodszer pedig akkor, amikor már elkezdtem azon gondolkodni, nagyon örülök, hogy ebből a nem túl boldog, de mindenképpen izgalmas gyerekkorból kiszakadhattam, és egy nyugalmasabb világba kerültem. Nagyobb városba, ahol elvegyülhetett az ember, és másfajta életet élhetett, de mi van azokkal, akik ott maradtak. És elkezdtem ezekről gondolkodni. Akkor jöttem rá, hogy azok, akik ott voltak előttem, s tán nálam idősebbek, akik felnőttek voltak akkor, amikor én még gyerek, és továbbra is esetleg öregemberekként ott maradtak, továbbra is élnek azt az életet, amelynek egy szeletét én is megéltem.

Az volt a lényeg, hogy ezek az emberek ott maradtak, és mindenről meséltek, az életükről is, és hirtelen rájöttem, hogy az, amit én gyerekkoromban csak úgy kíváncsiságból hallgattam, valós volt. Mert hát egy jólnevelt gyerekhez úgy illik, hogy felnézzen a felnőttekre, és fogja be a száját, amikor a felnőttek beszélnek, és figyeljen arra, hogy mit beszélnek. Én ilyen gyerek voltam, jólnevelt a felnőttek között. A gyerekek között már nem, de a felnőttek között mindig jól viselkedtem, talán azért, mert erre megtanítottak már a családomban. Nagyon odafigyeltem rájuk, és akkor rájöttem, hogy egy csomó érdekes élettörténet van itt, amiről én tudok. Szinte első kézből tudok. Mert többször elmesélték és több oldalról, amiket fel tudnék használni.

Persze ez így, ahogy most mondom, nem egészen igaz, mert akkor cövekeltem le Szenttamáson, amikor a Vajdaságban kiírtak egy pályázatot történelmi regényre. Erre előleget adtak annak, aki vállalta, hogy megírja, és ha nem írta meg, akkor vissza kellett fizetni. Ha pedig megírta, akkor kiadták, és még honoráriumot is kapott.

Halvány fogalmam sem volt arról, hogy miféle történelmi regényt írhatnék, ellenben az előleget fölvettem. Korábban titokban dédelgettem egy tervet,



hogy családregeányt írok az anyai ági őseimről, a Gallaiakról és a Krebsokról. Gondoltam, úgy teszek, mintha ez történelmi regény lenne, és elkezdtem írni a családregeányt. És megírtam a *Virágos katonát*.

Zárójelben megjegyzem, hogy az össz vállalkozó író közül, a vajdasági magyar írók közül, akik történelmi regény megírására vállalkoztak, én voltam az egyetlen, aki írt is valamit. A többiek nem írtak semmit.

Tehát történelmi regényként született meg a *Virágos katona*, bár valamenynyien tudtuk, mármint a szakmabeliek, hogy ez nem történelmi regény. Ez egy családregeány, esetleg egy családregeány-sorozatnak a kezdete.

Itt tértem vissza Szenttamásra. Ha az ember írni kezd valamiről, amit valamikor már átélt vagy többször hallott, és visszaolvassa, akkor ezek a mondatok, ezek a történetek szülik a következőket is. Ha jó történetek és ha jó mondatok, akkor megkívánják a folytatást . . .

– *Hogy jó történeteket hallottál a mondatok mögött, az egy későbbi elemzés kérdése.*

– Igen, azért fogalmazok így, eléggé óvatosan. Jó történeteket hallottam; ezt mondtam. Nyugodtan mondhatom, a mondatok az enyéme. Ha úgy éreztet, hogy ezek a mondatok folytatást követelnek, ezzel nem akarom azt mondani, hogy ezek nagyon jó mondatok voltak, de vannak közöttük azért jók is, sőt nagyon jók is. És ezek a történetek megkövetelték a folytatást, és adva is volt ennek a lehetősége. Így kötődtem én írásaimban Szenttamáshoz, ami esetleg azt a képzetet kelthette, hogy istenem, mennyire szeretem én a szülőfalumat vagy szülővárosomat, holott nem is szerettem igazából. De ott bizonyos utcákat és főleg bizonyos embereket igenis nagyon szerettem, és ezek az emberek nagyon szépen tudtak mesélni. Voltak történeteik és voltak élményeik, amelyeket elmondtak, amelyekre fölfigyeltem, és amelyeket megjegyeztem.

Később jöttem rá, hogy mennyire pontosan jegyeztem meg, mert amikor ott hallgattam őket, akkor nem azért hallgattam, mert meg akartam őket írni, hanem megültek valahol az agyamban, és vissza tudtam idézni. Persze nem pontosan úgy, ahogy ők mondták, mert a regények, novellák, amelyeket szenttamási körvonalakkal megírtam, azok nem egy az egyben pontosak. Aki írással foglalkozik, és aki szépprózát ír, nagyon jól tudja, hogy ott sokszor szikárabbra kell venni a dolgokat, sokszor bővíteni és színezni kell. Ez így működik a szakmában, nálam is így volt. Ellenben a kiindulópont az itt maradt, Szenttamáson, amit most már harmadszor ismétlek, nem szerettem túlzottan, de mégis izgalmasnak tartottam, és sok mindent hoztam onnan, azzal, hogy később már nemcsak Szenttamásról írtam.

– *Azt mondtad, történeteket hallottál, hogy tőlük hallottad. Kik azok a „tőlük”, kik azok az „ők”. Kiktől hallottad pl. Rojtos Gallai István történetét?*

– A Rojtos Gallai István történetét tőle magától hallottam, mert nagyapám volt, aki nekem elmesélte. De ez nem így működött, mint ez az interjú, most ahogy mi beszélgetünk, hogy fölteszik nekem a kérdést, és én válaszolok a mikrofonba. Nekem valaki mesélte, vagy egymás között beszélgettek az emberek.

Tudniillik abban az időben (itt most a 40-es, 50-es évekről beszélek), nem volt még televízió, arrafelé még rádió sem. Az emberek esténként, amikor befejezték a munkát, és amikor azt mondom, hogy az „emberek”, akkor férfiakra gondolok, és a felnőttekre. Szóval asszonyok oda nem keveredtek bele. A felnőtt férfiak kiültek az utcasarokra, és beszélgettek.

Megbeszélték a napi ügyeiket, beszéltek arról, hogy mi történt velük 20–25 évvel ezelőtt az I. világháborúban, vagy 20–30 évvel ezelőtt a Monarchiában, vagy 40–50 évvel ezelőtt a századfordulón. Erről meséltek kényelmesen, nyugodtan.

Ha valamelyik gyerek jól viselkedett, akkor a közelükben leülhetett, ha nem nyitotta ki a száját, és ha nem beszélt bele társalgásukba, akkor hallgathatta őket. Nekem ez mindig nagyon tetszett, s ők azok az „ők”, akikről beszéltem, hogy ők jó történeteket mondtak. Mondták ezeket a történeteket egymásnak, és egymásba fűzve a történeteket. Én meg, ha nem is túl közelről, de hallottam, és egy csomót meg is jegyeztem. Ehhez kötődően, amit eddig mondtam, a *Virágos katoná*val beindult egy tősgyökeresen szenttamási történet. Valós emberekkel, ahol a főszereplők saját nevükön szerepelnek. A mellékszereplők nevét megváltoztattam. Így is volt éppen elég bajom a ma élő rokonsággal, de azért nagyjából megúsztam. Azokat változtattam, de ebben valós embereket ábrázolok, azoknak az igaz történeteit. Megfelelő írói stílussal vagy éppen szintelenítéssel.

Ez megkívánta a következő regényt, a *Rózsamézet*, majd vagy húsz évvel később a trilógia harmadik részét, az *Ez a nap a miénk* címűt, mert ez az utcasor, amelyikben én éltem, és amelyik, hogyha átmentem a folyón, akkor a Kálvária-ra vezetett, ahonnan a *Virágos katona* története indul. Ez megmaradt bennem, és továbbra is kínálta azokat a nem is történeteket, hanem eseményeket mondanék, amelyeket valamiképpen regisztrálni kellett. Ezen a ponton most már kissé kegyetlenségbe hajlik a dolog, és kegyetlenségbe hajlanak a történetek, ha már történetként fogjuk föl őket. Mert ezekben az esti beszélgetésekben már nemcsak első világháborús történetek jöttek elő, vagy századfordulós történetek, hanem második világháborús és második világháború utáni megtorlások, azaz a vérontás. Ami akkor történt a vajdasági magyarság ellen, és ezt olyan emberek mesélték, akik, ha szerencsájuk volt, akkor túléltek, és ezeknek az eseményeknek a gyökerei mindig valahonnan a múltból erednek. Itt is a múltból eredtek, és úgy éreztem, ha elkezdtem a *Virágos katoná*t, ezt a Szenttamáshoz kötődő történetet a századfordulónál, és ha már eljutottam a II. világháborúig, akkor a II. világháború utáni véres eseményeket is meg kell írni. Ezt meg is írtam, hogy a kép teljes legyen, mert nyersanyagom volt hozzá. Amit még meg kell írni, az a II. világháború utáni időszak, és az 50-es évek. Ez az a korszak, amikor a vajdasági magyarság ismét egy furcsa, groteszk helyzetbe került. A tájékoztató írodás időkben.

Magyarokként egy olyan államba kerültek, amelyik szembefordult a szovjet hatalommal. Igen ám, de ebbe a szovjet hatalomba, a szovjetek által diktált politikába beletartozott az anyaország is, a vajdasági magyarságnak az anyaországa. Tehát választani kellett. Nemcsak úgy választani a két kommunista ideológia között, hogy a merevebbet vagy a kevésbé merevet választjuk. Már azzal, hogy valaki magyar volt, Jugoszláviában eleve gyanús lett. Még egyszer gyanús lett. Gyanús lett a II. világháború után is. De most amiatt is gyanús lett, mert magyar, s valamiképpen be kellett illeszkedni abba a közegbe, de ugyanakkor meg kellett maradni magyarnak is. Ez annyira tudathasadásos állapot volt sok ember életében, és azt hiszem, az akkor kb. félmillió létszámú magyarság életében, hogy nem véletlen: olyan gyorsan elfogyott ez a félmillió.

Olyan állapot volt ez, amit szintén néhány emberi sorson keresztül, azt hiszem, fontos lenne ábrázolni. És ezek az én szereplőim, akik már felbukkantak a *Virágos katonában*, vagy még később a *Rózsamézben*, vagy később az *Ez a nap a miénk* című regényben, ezeknek a sorsán keresztül talán bemutatható lesz.

Ezt szeretném megcsinálni, mert azután már az 50-es évek utáni időt nagyjából megírtam. Persze nem időrendi sorrendbe fogva, de megírtam különböző könyveimben. Korábban. Itt a *Testvérem*, *Joábtól* kezdve a legújabb kötetemig, a *Jéghegy a szalmakalapban* címűre gondolok. És már nem csupán Szenttamáshoz kötődve, sőt nem csupán a Vajdasághoz kötődve, hanem hát kicsit Magyarországhoz is, kicsit az egész világhoz is.

– *Messzebb mentél a Kálváriánál, eleven emberek kálváriáját mutatod be. Tehát van egy Osztrák–Magyar Monarchia, egy összeomlás, azt követi a régi Jugoszlávia összeomlása, utána következik az az időszak, amikor Jugoszlávia ismét megalakul, aztán ott szintén valami összeomlik, és akkor a prózádban a legújabb kori összeomlásig haladunk. De ez egy nagy falat, egy nagy másik falat lenne. Engem az érdekel, visszatérve a Rojtos Gallairól, Stefan Krebsről és más emberekre hallott történetekhez, hogy te elszántad, hogy író leszel, és ezekhez kerestél történeteket, vagy ez indított téged be?*

– Egészen furcsamód nem így indult, de azt hiszem, mindenki aki írással foglalkozik, és akiből író lett, más a története. Sokszor hasonlóak ezek a történetek, de mégis mindenkié kicsit más. Én mindig szerettem volna író lenni, egyszerűen azért, mert a könyveket szerettem.

Állandóan olvastam akkor is, amikor tiltották, márpedig tiltották, apám hülyeségnek tartotta a könyveket, és egyáltalán az olvasást, különösen a regényeket. Azt mondta, hogy ezek csak arra jók, hogy az ember a szemét rontsa, és fantáziálni kezdjen, és hülyeségek jussanak az eszébe. Én ennek ellenére is rengeteget olvastam, és szerettem volna írni is. A tarsolyomban volt is egy csomó téma. Ami adja magát, hogy megírjam.

Szerencsére úgy kezdtem, hogy tanulmányoztam az irodalmat, vagyis befejeztem az egyetemet, irodalomtörténetet olvastam, irodalomelmélettel foglalkoztam, kritikákat írtam, megpróbáltam elmélyülni szakmai kérdésekben, és az első szépprózai írásaimban ilyen papírfízü történetek is születtek. Itt inkább irodalmi ihletésű és némi utánérzésű . . .

– *Irodalomból kiinduló irodalom?*

– Igen, amire valójában akkor jöttem rá – hogy életerős és életre való történeteket hoztam immár magammal anélkül, hogy ezt tudatosan gyűjtöttem volna – amikor először nekifogtam egy hosszabb lélegzetű íráshoz. Ez a *Két-élűek a barlangban* című első regényem volt, amelyben még eléggé stilizáltan és eléggé trükkösködve próbáltam nagyon modernnek látszani. Ez félig-meddig sikerült, de nem igazából. A következő hosszabb lélegzetű írásaim már teljesen visszatérítettek ehhez a régebbiről hozott nyersanyaghoz, vagy pedig az akkori mindennapokban begyűjtött valós történetekhez és eseményekhez.

Így történt, valahonnan a könyvekből indultam, és könyveket szerettem volna írni.

– *Melyik irodalomból indult ki a te irodalmad?*

– Én először a géplakatos szakmát tanultam ki, szakiskolába jártam. Ott nem nagyon okítottak ki bennünket, hogy mit kell olvasni. Úgyhogy nagyjából azt olvastam, ami a kezem ügyébe került, és saját magamat műveltem, ahogy tudtam.

- *Mondjál neveket a magyar irodalomból.*
- Mondok is. Teljesen magamtól jöttem rá, hogy pl. Jókai Mór jó író.
- *A történet sodra.*

- Valaki, aki – idézőjelben mondom –, „normális lépcsőfokon” járja meg az iskolákat, az természetesen meg fogja tudni a tanárától, hogy Jókai Mór jó író, és el kell olvasni. Nem saját magától jön rá. De én úgy kezdtem, hogy ponyvaregényeket olvastam, és akkor önszorgalomból rájöttem, hogy van egy Jókai Mór nevű író, és ő írt egy jó könyvet, és aztán elolvastam még harminc könyvét. Aztán a magyar írók közül fölfedeztem teljesen magamtól Mikszáth Kálmánt, Móricz Zsigmondot.

Ez volt egyébként a szerencsém, hogy rengeteget olvastam a magyar klasszikusoktól. Az élő magyar irodalomból jóformán semmit. Ott az 50-es évek végén nem is jöttek be Magyarországról könyvek a Vajdaságba. A klasszikusok alapján tudtam sikeresen felvételizni a bölcsészkaron. Amikor oda bekerültem, és amikor már elkezdtek jó tanárok irányítani, elkezdtek felhívni a figyelmemet, kikre kell odafigyelni, milyen írókra, akkor kezdtem irratlan mennyiségben olvasni, az észak-amerikai írókat is, Hemingwaytól kezdve Steinbecken keresztül Faulknerig és Abdike-ig szinte mindenkit. Részben a dél-amerikai, (bár nem annyira), részben az angolt, és kevésbé a franciát és a németet. A németből Heinrich Böllt, de nem túl sok író. Ellenben az észak-amerikai irodalmat nagyon kedveltem. Akkor már persze felfigyeltem az élő magyar irodalomra is.

Valahogy így töltöttem föl irodalomból és irodalomismeretből, de ez úgy nézett ki, hogy ezeket nemcsak olvastam, hanem az élő magyar irodalom egy-egy képviselőjének egy-egy könyvéről már kritikákat is merészeltem írni. Amikor már kritikákat írtam, csak kénytelen voltam jobban belemélyedni abba, hogy itt milyen írói fogások születnek, és történnek meg, és mi sikerül és mi nem sikerül, és ha véleményt akarok formálni, akkor bele kell tanulnom a szakmába, és miután beletanultam a szakmába, akkor kezdtem. Beletanultam a szakmába, ez azért kissé nagyképű kifejezés, de ily módon valamennyire bejártódtam, és akkor kezdtem magam is szépprózát írni.

- *Egy állomás itt érdekes, igaz, kis megálló, és lehet, nincs róla különösebb szöveg, de engem nagyon érdekel. Ponyvaregényeket emlegettél, vajon emlékszel, melyik ponyvaregényekről volt szó? Akkoriban ugyan milyen ponyvaregényeket olvastak az emberek?*

- Magyar nyelven az én gyerekkoromban ponyvaregények nem jelentek meg. Később, sőt ifjúkoromban sem. Szerb nyelven már jelentek meg. Ócska, rossz regények voltak ezek, emlékszem, elolvastam néhányat közülük. Azért kezdtem ponyvaregényeket olvasni, mert más nem volt. Ezek még a két háború közötti időből megmaradt, vékony füzetecskék voltak. Falusi padlásokon bukkantam rájuk. Mondhatnék néhány címet: a Sárga rém, Fred a dzsungelben, A seriff csillaga. Amiket megtaláltam, én azt faltam és olvastam, mert a falusi padlásokon más könyvek nem is igen voltak, a mi házunkban sem, és nem is bánom, hogy elolvastam őket. Ma már tudom, hogy ostoba kis könyvek voltak ezek. Viszont rászoktattak az olvasásra, és megtanítottak arra, hogy nem szabad unalmasan írni. Unalmas könyveket nem szabad írni. A jó köny-

vek azok, amelyek olvastatják magukat. Nyolcéves koromban a dzsungelben kóválygó Fredről olvastam, számomra érdekes volt ez a történet, és egy ültő helyemben végigolvastam az egész regényt. Ez azt jelenti, hogy valamelyik zugiró valamit csak jól csinált, mert az én korosztályom bevette ezt. És hogy miért vette be? Azért, mert ott állandóan történik valami. A hősök nem medítálgatnak és nem lelkiznek túl sokat, hanem cselekednek, és történik valami, és ez egyszerűen olvastatja magát. Tudom azóta, hogy ez nem egészen így néz ki, és nem egészen így kell írni a könyveket, de ez az alapállás valahol állandóan motoszkál bennem, akkor is, amikor írok.

– *Tarzán él benned?*

– A Tarzán-könyveket nem olvastam, mert ezeket a „könyveket” filmen olvastuk. Jugoszláviában sokkal előbb, mint Magyarországon. Tarzán él bennem, mert a filmeket néztük, és Szenttamáson nem volt olyan egyszerű dolog elmenni moziba. Mert a mozi a kisvárosnak a szerb részében volt. Ha oda magyar gyerekek elmentek, akkor azzal eleve számolni kellett, hogy a film előtt még nem, de a film után verekedés lesz. Minden Tarzán-filmhez még egy ilyen plusz élményem is kapcsolódik.

– *A Tarzán-filmekben nem verik orrba egymást mint a Virágos katonában, ahol egyébként elhangzik egy recept, hogy az ellenfelet jól orrba kell csapni, akkor könnybe lábad a szeme, és akkor legalább időt lehet nyerni.*

– A filmekben általában sok mindent rosszul tudnak. Legalábbis ahogy én látom. Ha jól emlékszem, a magyar írók közül talán Tersánszky írta meg, sohasem értette, hogy pl. a vadnyugati filmekben hússzor szájon vágják egymást, hanyatt esik, aztán felugrik, akkor megint szájon vágják, aztán ő vágja szájon, és megint hanyatt esik, hát ez az életben nem egészen így néz ki. Mert pl. az ő apja egyszer ütött meg valakit, csak egyetlenegyszer, és az belehalt. Az igazi verekedésekben azért nem úgy néz ki, hogy órákig ütlegelik egymást, és akkor legfeljebb egy-két kék folt marad, hanem ott egy jól eltalált ütés sokat számít, és ez arany szabály volt, nem a filmekből, és nem a Tarzán-filmekből, hanem az életből. Orrba kell ütni, mert az fáj a legjobban. Könnybe lábad a szeme, nem lát, és akkor még egyszer orrba verni, esetleg állon, és akkor leül, és kész. Az életben ez így néz ki, nem úgy, hogy huszonöt ütest váltunk, háromszor belerúgunk egymásba, sőt harmincháromszor, és semmi különös nem történik.

– *Hát még amikor Török Ádám ólmos bottal leütött valakit!*

– Itt még elég visszafogottan fogalmaztam, legalábbis Török Ádám esetében. Mert ha megírom mindazt, amit ő csinált, akkor kissé olcsó rémtörténet-sorozat lett volna. Valójában az egy tizedét írtam meg annak, amit az igazi Török Ádám megcsinált. Azt, hogy ólmos bottal lesújtott, szövegeim szerint ez időnként fordult elő, de a valóságban eléggé rendszeresen lesújtott, és később is elég nagy rendszerességgel csinálta azokat az erőszakos dolgait, amikről később Szenttamáson legendák keringtek. És hát Török Ádám, nem ezzel a névvel persze, legendás figura lett a későbbiekben. Van némi nemzeti alaphangja is, hogy miért lett azzá.

Lejegyezte BALÁZS Attila

A hangszalag-anyagot a szerkesztőség megmunkálta.

A FORUM KÖNYVKIADÓ IDEI KIADVÁNYAI

- Mérey Katalin: *Gyertyaláng* (novellák)
Vasagyi Mária: *Silentium album* (kisregény)
Németh István: *Lélekvesztőn* (jegyzetek, kisesszék)
Kontra Ferenc: *A kastély kutyái* (esszé-napló)
Tari István: *Akarsz egy Jugoszláviát?*
Jung Károly: *Mogorva Héphaisztosz* (versek)
Verebes Ernő: *De hol van itt villamos?* (versek, prózaversek, prózák)
Varga Sándor: *Belémfalazottan* (versek)
Stevan Raičković: *Tisza I–V.*
A szellem magánya (Tanulmányok a XIX. századi magyar irodalom ars poeticáiról)
Kalapis Zoltán: *Életrajzi kalauz I.*
Valkay Zoltán: *Zenta építésze*
Utasi Csaba: *Mindentől messze* (esszék, tanulmányok)
Ózer Ágnes: *Élet és történelem* (tanulmányok)
Németh Ferenc: *A bánáti fényképészet története* (tanulmány)
Lévay Endre: *Holnapvárók* (visszaemlékezés)
Káich Katalin: *A nagybecskereki magyar színjátszás története és repertórium* I.
(tanulmány)
Penavin Olga: *Bácskai és bánáti (népi) növénynevek* (tanulmány)
Losonc Alpár: *Európa-dimenziók* (tanulmányok)
Silling István: *Vallási néphagyomány* (tanulmányok)
Mészáros Zoltán: *Úton a csók felé* (esszék)
Radomir Konstantinović: *A vidék filozófiája* (tanulmány)
Orosz Attila: *Egy püspök élete*
Hallgató Imre: *A feketicsi református templom kétszáz éve*
Jódal Rózsa: *A csokinyuszi három kívánsága* (mesék)
Szőke Anna: *Volt egy pajta* (szöveggyűjtemény kommentárokkal)

LÉTÜNK – társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat. Kiadja a Forum Könyvkiadó
Közvértalatat, Újvidék. Szerkesztőség: 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić u. 1. Tel.: (021)
57-216. E-mail: forumkk@eunet.yu Előfizethető a 45700-603-6-2012617-es zsírő-
számlára. Kérjük, a számlán tüntessék fel: „Létünk”. Egyes szám ára 40 dinár, kettős
szám 80 dinár. Előfizetési díj a 2003. évre 450 dinár, külföldre, illetve külföldön 20 EUR.

Készült az Agapé nyomdájában, Újvidéken. YU ISSN 0350-4158